

Verzamelaars en verzamelingen

Bij het tweehonderdjarig bestaan van de Koninklijke Bibliotheek in 1998 werd het boek *Verzamelaars en verzamelingen* gepubliceerd. Het boek bevat een overzicht van de talloze particuliere verzamelingen die in de loop van twee eeuwen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de collectie van de KB. De basis van de KB werd in 1798 gevormd door de bibliotheek van de gevluchte stadhouder Willem V, maar regenten, geleerden, letterkundigen, bankiers en kunstenaars hebben, door schenkingen, legaten en bruiklenen, bijgedragen tot haar rijkdom.

Hieronder is de tekst uit het boek opgenomen, met uitzondering van de bijlagen.

Inhoudsopgave

Inleiding

Vorsten

De middeleeuwse Oranje-Nassaubibliotheek
De zeventiende-eeuwse Oranje-Nassaubibliotheek
De derde Oranje-Nassaubibliotheek
De Bibliotheca Duncaniana

Regenten, magistraten, politici en ambtenaren

Joost Romswinkel
Jacob Visser
G.J. Gérard
J.D. Lupus
Rijklof Michael van Goens
Jonkheer Jacob de Witte van Citters
G. Groen van Prinsterer
J.H.J. Hamelberg
J.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg

Geleerden en liefhebbers

Christoph Gottlob Saxe
Gisbert Cuper
Antonius van der Linde
P.J.B.C. Robidé van der Aa
P.A.S. van Limburg Brouwer
Jonkheer Gerard Anthony Six
J.G.R. Acquoy
J.J. van der Harst en G.J.P.J. Bolland
G.J. Boekenooogen
A.H.M.J. van Kan
A.E.H. Swaen
R.A. Reddingius en G.A.M. Zorab

Letterkundigen, schrijvers, kunstenaars en activisten

A. Bogaers
Marie Berdenis van Berlekom
Jan Toorop
Henriette Roland Holst
Willem Kloos

Willem Witsen
H. Marsman
Willem Pijper
J.W.F. Werumeus Buning

Bankiers, zakenlieden, directeuren en boekhandelaars

M.A.J. Bakhuyzen
A.W.M. Mensing
D.F. Scheurleer
F.G. Waller
Louis Jan Koopman
M. Niemeijer & G.L. Gortmans
H.A. van Baak
Jonkheer M.R. Radermacher Schorer
Henk Voorn
E.E. Nadorp

Instellingen, stichtingen, kerken en verenigingen

Librije van Edam
G.J. Thierry
Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Koninklijke Nederlandse Cricketbond
Koninklijke Nederlandse Alpen-Vereniging en Nederlandse Ski Vereniging
J.W. Roobol
Boek en Jeugd

Inleiding

In deze webexpositie wordt een bijzonder aspect van de collectievorming belicht: de verwerving van verzamelingen, afkomstig van particuliere en institutionele verzamelaars. Verzamelen van boeken is een genot. De luxe van het kopen van een boek, de verrukking het te openen, de eerste keer, of de zoveelste keer daarna, het te lezen, iedere keer opnieuw. De zucht naar volledigheid houdt iedere verzamelaar in zijn greep. Daar komt voor de boekenverzamelaar nog bij dat dit moet samengaan met liefde voor de vorm en de inhoud. Er zijn boekenverzamelaars die gegrepen zijn door de inhoud maar die de vorm koud laat. Het lijkt alsof ze iets missen: het genieten van de typografie, de illustratie, de band. Verzamelaars die alleen op het uiterlijk letten, vallen ook uit de toon. In het verzamelen versmelten de liefde voor vorm en inhoud: een intellectuele en een emotionele beleving, een rationele en een esthetische ervaring. Dat dit wel eens tot obsessie of waanzin leidt, is vergeeflijk. Meestal gaat het slechts om een milde vorm. Op zijn best is het verzamelen van boeken, zoals Nicholas Basbanes het noemt, 'a gentle madness'.

We weten nog maar weinig over boekverzamelaars in Nederland. Weliswaar is de belangstelling ervoor de laatste jaren toegenomen, in vergelijking met het buitenland staat de geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie nog in de kinderschoenen. Toch heeft ons land een grote traditie op het gebied van particuliere boekverzamelingen. Door een hoog welvaartsniveau, grote verstedelijking, betrekkelijk goed onderwijs en daardoor een hoge graad van geletterdheid konden de Verenigde Nederlanden al in de zeventiende en achttiende eeuw bogen op een bloeiende boekcultuur waar het bezit van een eigen bibliotheek een zelfbewust onderdeel van uitmaakte. Het karakter van de particuliere bibliotheek in Nederland is vanaf deze tijd anders dan in het buitenland. De grote buitenlandse, vooral Franse en Engelse particuliere bibliotheken in de zeventiende en achttiende eeuw waren in de eerste plaats pronkzalen met prachtbanden, waaronder die van kardinaal Mazarin in Parijs met zijn 40.000 delen wel het bekendste

voorbeeld is. Zij staan in een aristocratische traditie, in Frankrijk geleid door de bibliotheek van de koning die in 1792 zou worden omgevormd tot Bibliothèque Nationale. In de Verenigde Nederlanden met zijn republikeinse staatsvorm overheerste een ander type bibliotheek. Hielden de stadhouders er een hofcultuur op na, de adel in het algemeen was gering in omvang en in macht. Op dit niveau zien we collecties van regenten zoals raadpensionarissen en advocaten in dienst van de steden of de staten, met als absoluut hoogtepunt de bibliotheek van Adriaan Pauw, heer van Heemstede, die bij de veiling in 1653 het enorme aantal van 16.000 boeken telde en daarmee de toenmalige stadhouderlijke collectie ruim vier maal overtrof. In deze traditie staan de achttiende-eeuwse bibliotheken van Gerard en Johan Meerman, geveild in 1824, die van Hendrik Fagel, 20 à 30.000 boeken, in zijn geheel verkocht aan het Trinity College in Dublin - twee heerlijk gemiste kansen voor het Nederlands cultuurbezit - en die van landsadvocaat Jacob Visser waarvan het belangrijkste deel in de KB terecht kwam. Het zijn bibliotheken van geleerde liefhebbers; beschikkend over een ruim vermogen verzamelden zij fraaie boekwerken, meestal gebonden in prachtbanden, en bevattend algemene onderwerpen zoals vaderlandse letteren en oudheden, klassieken, bijbels, en de belangrijkste voortbrengselen van onze kennis en universele geleerdheid. De boeken werden bestudeerd, er werd over gecorrespondeerd met geestverwanten, ze werden uitgeleend en geruild.

Typend voor de Nederlandse particuliere bibliotheken is hun eigenaar: het zijn bibliotheken van geleerden, dominees, regenten, juristen en kooplieden. Vermaard over de hele wereld waren de bibliotheken van de zeventiende-eeuwse geleerden Daniel en Nicolaas Heinsius en Gerard en Johannes Vossius. De eerste verzamelaar van vijftiende-eeuwse boeken was de Haarlemmer Petrus Scriverius in het begin van de zeventiende eeuw, die onder meer daarmee wilde bewijzen dat zijn plaatsgenoot Laurens Janszoon Coster twee eeuwen eerder de uitvinder van de boekdrukkunst was geweest. Welvarende, en in geschiedenis en letteren geïnteresseerde kooplieden brachten prachtige collecties bijeen zoals de uit Milaan afkomstige Amsterdamse handelaar in snuiftabak Bolongaro Crevenna en de grote Haarlemse drukker Johannes Enschedé. Van oudsher werden de collecties na de dood van hun verzamelaar geveild of onderhands verkocht, maar soms kwamen ze geheel of gedeeltelijk terecht in openbare bibliotheken. Deze overgang naar een openbaar toegankelijke instelling komt vooral in de negentiende eeuw op gang, als het Nederlands bibliotheekwezen zoals wij dat kennen, zijn beslag krijgt. Er is dan een nationale - Koninklijke - bibliotheek, er zijn universiteitsbibliotheken en stadsbibliotheken, naast allerlei andere vormen, en hun onderlinge relaties en functies zijn langzaam maar zeker uitgekristalliseerd. Kortom, een goed georganiseerd openbaar bibliotheekwezen biedt een dankbare bestemming voor veel particuliere verzamelingen.

Het is bijna niet voorstelbaar hoe belangrijk de particuliere verzamelaars zijn geweest voor de enorme rijkdom aan collecties die in onze bibliotheken wordt bewaard. Of het nu gaat om een legaat, aankoop of een geschenk, van boeken, brieven of documenten, het is verbazend om te zien hoeveel individuele personen door hun verzamelingen in de loop van twee en meer eeuwen een onuitwisbaar stempel op de collectiegeschiedenis van de bibliotheken hebben gedrukt. Een paar voorbeelden mogen volstaan. De Vereniging Het Bilderdijk Museum, opgericht in 1908 en gehuisvest in de Bibliotheek van de Vrije Universiteit, bezit de grootste verzameling over de dichter Willem Bilderdijk in Nederland. Maar er is meer over hem te vinden: in de bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen bevindt zich het legaat van de kunstverzamelaar Bastiaan Klinkert in 730 banden en 3.300 documenten, terwijl de Deventer hoogleraar mr. Gregorius Mees Azn na zijn dood in 1833 zijn Bilderdijk-collectie van 173 banden naliet aan de Stads- of Athenaeumbibliotheek aldaar. Daarnaast bezit de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, een aanzienlijke Bilderdijk-verzameling door onder meer de schenking van J.J.F. Wap uit 1876-1877, de nalatenschap van A. de Jager uit 1903 en de schenking van R.A. Kolléwijn uit 1931-1932. Wie belangstelling heeft voor de figuur van de literator Albert Verwey zal terecht komen bij zijn nalatenschap in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, omvattend, samen met verdere familiestukken en een

redactie-archief, zo'n 10 meter gedrukt materiaal, 6 meter brieven en 14 meter andere handschriften. De literaire nalatenschap van een andere grote Tachtiger, Willem Kloos en het archief van De nieuwe gids zijn te vinden in de Koninklijke Bibliotheek. Voor de geschiedenis van de Nederlandse geschiedbeoefening is het belangrijk te weten dat, geheel overeenkomstig de plaats van hun leerstoelen, het wetenschappelijk archief van Johan Huizinga als een geschenk van zijn weduwe is opgenomen in de Universiteitsbibliotheek van Leiden, en dat het 30 meter tellende archief van de hoogleraar Pieter Geyl bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek in Utrecht, terwijl de persoonlijke, wetenschappelijke en dichterlijke nalatenschap van de Amsterdamse hoogleraar geschiedenis Jacques Presser deel uitmaakt van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. De geschiedenis van de exacte vakken kan met vrucht worden bestudeerd in onder meer de duizenden boeken en nog eens duizenden overdrukken bevattende collectie van de hoogleraar wiskunde David Bierens de Haan in de Universiteitsbibliotheek te Leiden en in de collectie van baron van Utenhove van Heemstede, parlementariër en sterrenkundige, met meer dan 2.000 boeken uit de zeventiende en achttiende eeuw op het gebied van wiskunde, natuur- en sterrenkunde die de Universiteitsbibliotheek Utrecht verwierf in 1837.

Bibliothecarissen zijn hebzuchtig, zij zijn meestal maar wat blij met schenkingen en legaten, en doen hun uiterste best om geld voor grote bijzondere aankopen bijeen te krijgen. Zij komen daarin op voor een algemeen belang, voor alle lezers, alle geïnteresseerden, toegankelijkheid voor iedereen. Dat is een nobel streven, zeker uit het oogpunt van nationaal cultuurbezit, maar niet iedereen is het daarmee bij voorbaat eens. Misschien is dat maar goed ook, omdat het anders snel met de particuliere verzamelaar gedaan zou zijn. Een uitgesproken tegenstander van het onderbrengen van zijn particuliere verzameling in een openbare bibliotheek was mr. C.F. van Veen. Hij was één van de grootste verzamelaars van kinderboeken die ons land ooit heeft gekend. In een tijd dat de grote wetenschappelijke bibliotheken nog nauwelijks belangstelling toonden voor het oude kinderboek - er soms zelfs hun neus voor ophaalden - bracht hij een enorme verzameling bijeen. Hij liet in 1969 de bibliothecarissen dan ook weten: 'Ik heb in ieder geval, en misschien dat u daarvoor vast kunt gaan sparen, verordonneerd, dat mijn verzameling, als ik de pijp uitga, naar de veiling gaat en in duizend windstreken verstrooid raakt, want ik geloof, dat de vreugde en de opvoedkundige werking die er uitgaat van de intieme omgang met iets moois, veel belangrijker is, dan die half of kwart wetenschappelijke belangstelling.'

De omvang van zijn collectie werd op het hoogtepunt ervan door hemzelf geschat op 6.000 oude Nederlandse kinderboeken met daarnaast een groot aantal kinderprenten, elementaire leesboekjes als ABC-boekjes, en kinderspelen. Zijn uitdrukkelijke wil werd na zijn plotselinge dood in 1982 door zijn twee dochters uitgevoerd en in 1984 kwam in drie delen zijn verzameling bij Sotheby's in Londen en in Amsterdam onder de hamer: in duizend windstreken verstrooid. Jammer, zegt de bibliothecaris, met respect voor de verzamelaar. Want dat zij een moeilijke relatie hebben, weten ze van elkaar. Vooral als zij beiden op hetzelfde azen: wie moet er winnen, de verzamelaar die het boek met veel liefde en plezier zal koesteren, het met zorg zal omringen en zal lezen en bestuderen, of de bibliotheek die, misschien met minder liefde voor dat ene boek, ervoor zal zorgen dat iedereen het kan lezen en het voor de toekomst zal behouden. Bij de veiling-Van Veen was de KB vooral blij met de aankoop van een paar heel zeldzame ABC-boekjes, het succes van een spannend biedverloop omdat de middelen op dat moment beperkt en de belangstelling groot was. De wedijver tussen de particuliere verzamelaar en de institutionele bibliothecaris kan misschien tot frustraties leiden, maar is uiteindelijk minder groot dan zij lijkt. Behalve de liefde voor het boek hebben beiden nog iets gemeen, dat treffend is weergegeven door de toenmalige voorzitter van de Vereniging 'Vrienden der Koninklijke Bibliotheek', Hans Eschauzier, bij de opening van een tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek in mei 1995: 'Daar ligt een tegenstelling, naast veel overeenkomst. Ze lopen elkaar wel eens voor de voeten. De grote wint op den duur altijd - de lange duur, en daar ligt het speelveld voor de kleine. De particuliere verzamelaar heeft als soelaas voor het schuldgevoel over zijn bezitterigheid, de a-sociale beperking van zijn eenmansgenieten, zijn jagersinstinct en zijn afgevangen vliegen, dat eens zijn erven opgelucht andere verzamelaars ter veiling hun kans weer

zullen geven of anders, voor het geheel, de grote verzamelaar: dat zwarte gat waar het nooit meer weg komt maar wel behoed wordt en - hopelijk - toegankelijk wordt gemaakt.'

Zo zien bibliothecarissen het graag maar evenals in de museumwereld is de werkelijkheid weerbarstig: er staan wetten in de weg en praktische bezwaren. De laatste zijn soms niet gering: vaak wil de bibliotheek niet alles hebben. Er is immers al veel aanwezig, en doubletten zijn in de ogen van de bibliothecaris meestal een zonde: zij kosten niet alleen ruimte maar ook geld voor verwerking en opslag. Soms wil de bibliothecaris minder dan de eigenaar: wil de laatste het liefst dat de collectie bij elkaar blijft staan, in het magazijn, of, beter nog, in een speciaal aan zijn nagedachtenis gewijde ruimte, voor de bibliothecaris is dit meestal praktisch onmogelijk en bepalen bedrijfsvoering en beschikbare ruimte de reële mogelijkheden. Het is in Nederland nu eenmaal anders dan in de Verenigde Staten waar grote verzamelaars bij een schenking hun eisen stellen en daaraan ook royale financiële steun verbinden, zodat de bibliotheken maar al te graag een Mr. X-vleugel of een Mrs. Y-zaal inrichten: een mooie symbiose tussen een persoonlijk monument en een openbaar belang. In Nederland zijn de verhoudingen iets bescheidener maar gelukkig ontbreekt het ook hier niet aan het besef dat het bijeenbrengen van een particuliere bibliotheek ook een middel kan zijn, niet alleen om een tijdelijk genot te bevredigen, maar ook om een vleugje eeuwigheid te bemachtigen. Dit laatste rechtvaardigt dit boek: in zo'n dan vijftig portretten komen particuliere verzamelaars voor het voetlicht die op een of andere wijze de collectie van de Koninklijke Bibliotheek blijvend hebben verrijkt. Zij hebben het kleurrijke mozaïek van de nationale bibliotheek sterk bepaald en het is een daad van rechtvaardigheid - en een groot plezier - om hen bij dit jubileum in het middelpunt te plaatsen.

De geschiedenis van de collectievorming in de grote bibliotheken is evenals die van de verzamelaars nog steeds een vrijwel onontgonnen terrein. De collectievorming van de KB vertoont een paar vaste pijlers: als nationale bibliotheek heeft zij als taak het verzamelen en bewaren van het Nederlandse geschreven en gedrukte culturele erfgoed, en als wetenschappelijke bibliotheek heeft zij een internationale wetenschappelijke collectie in de geesteswetenschappen opgebouwd die gericht is op de Nederlandse cultuur in de breedste zin van het woord. Collectievorming is niet: pakken wat je krijgen kan. Bij iedere aanwinst, of het nu om aankoop of een geschenk gaat, spelen verschillende selectiecriteria een rol. Iedere aanwinst moet passen in de bestaande collectie en in het profiel van wat de bibliotheek verzamelt. Als het om een gehele verzameling gaat, zal deze compleet of bijna compleet in zijn soort moeten zijn, hij moet zo weinig mogelijk overlap vertonen met al aanwezige boeken of vergelijkbare collecties, hij moet binnen redelijke tijd en kosten beschikbaar gesteld kunnen worden en hij moet te onderhouden zijn, dat wil zeggen dat de kosten voor conservering in redelijke verhouding staan tot de waarde van de collectie. Maar wordt een collectie eenmaal opgenomen, dan verplicht de KB zich wel om de collectie ook bij te houden. Eenmaal in huis bepalen zij op deze manier vaak een nieuwe richting in de collectievorming als een nieuw patroon in het mozaïek van het bezit. De Koninklijke Bibliotheek vererft al tweehonderd jaar afzonderlijke boeken, meestal door middel van aankoop, en verzamelingen in de vorm van geschenken, legaten, bruiklenen of aankoop en bloc. De aanzienlijke groei van het bezit in de negentiende eeuw droeg een toevallig en incidenteel karakter omdat, zoals in zoveel bibliotheken en musea, er maar weinig geld beschikbaar was voor een gerichte aanschafpolitiek en een regelde aanschaf van moderne wetenschappelijke literatuur. Dat was het gevolg van de visie op de rol van de nationale bibliotheek in de samenleving: zolang die meer museaal dan wetenschappelijk moest zijn, zou het budget altijd achter de werkelijkheid aanlopen. Toen Minister Thorbecke de KB verweet dat zij te weinig boeken van algemeen nut aanschafte, toonde hij daarmee enerzijds een moderne visie op de functie van de bibliotheek, en anderzijds weinig begrip voor de feitelijke situatie, omdat er niet voldoende financiële middelen beschikbaar gesteld werden om dit te verwezenlijken. Des te meer waarden wij nu het streven van de toenmalige bibliothecarissen Holtrop en Campbell om grote, 'nationale' collecties in hun geheel binnen te halen. Op deze manier kreeg in de negentiende eeuw het verzamelen en bewaren van cultureel erfgoed voorrang boven het inrichten van een open gebruiksbibliotheek. Ook daarna bleef de persoon van de

bibliothecaris een essentiële factor bij de verwerving van grote collecties: de contacten die hij onderhield vormden vaak de eerste aanleiding en de energie die hij ervoor over had, bepaalden dikwijls het eindresultaat. Zo zal bibliothecaris Brummel eind jaren dertig en na 1945 vele malen met Louis Koopman van gedachten hebben gewisseld over de opname en de voortzetting van zijn collectie Franse belletristiek. Was de collectievorming in de negentiende eeuw in principe universeel en gericht op alle wetenschapsgebieden, het was tegen het einde van de eeuw duidelijk dat dit niet volgehouden kon worden. Campbell richtte zich in 1876 al tot de Minister met het verzoek om een meer op kunst en letterkunde gericht aanschafbeleid te mogen voeren. Dat was een verstandige keuze, gezien het overheersende karakter van de aanwezige collecties en de rol van de KB in de toenmalige Nederlandse bibliotheeksituatie. Zijn opvolger Byvanck zette vanaf 1895 deze tendens met kracht voort en ontwikkelde een bewust op de geesteswetenschappen afgestemd aanschafbeleid. Dit ruim honderd jaar gericht verzamelen heeft een op vele onderdelen sterke nationale collectie opgeleverd. Brummel heeft dit karakter versterkt door enerzijds de nadruk op de humaniora in geld en menskracht uit te breiden en anderzijds het algemene karakter te verstevigen: zo kwam er meer aandacht voor verwerving van collecties die universiteitsbibliotheken door de aard van hun functie niet zo snel verzamelen en die zeker thuishoren in een nationale bibliotheek zoals sport en spel, volksboeken, kinderboeken, kookboeken, occulte wetenschappen, muziekboeken. Tot op de dag van vandaag is dit in grote trekken zo gebleven: een ondanks de krapte van het budget goed georiënteerde wetenschappelijke collecties gericht op de Nederlandse cultuur en daarnaast bijzondere en speciale collecties die de bronnen van deze cultuur bevatten. Het belang van schenkingen en legaten is evident. Nog sterker geldt dit voor de musea: meestal stammend uit de negentiende eeuw zijn ook zij voor het grootste deel zelfs enkel en alleen gebaseerd op schenkingen en legaten, omdat geld voor losse aankoop er maar nauwelijks was. In de museumwereld komt voorzichtig een discussie op gang over het afstoten van objecten. De depots raken vol, er is een groot conserveringsprobleem en bij de voorwaarden voor subsidie in het kader van het Deltaplan voor de conservering in de rijksmusea hoorde ook dat de conservator kritisch zijn collectie onder de loep moest nemen en een categorisering in belang moest aanbrengen.¹⁶ Vergelijkbare problemen doen zich voor bij de grote bibliotheken: depots raken vol, maar dat is vooral het gevolg van de enorme groei van het literatuuraanbod. Ook de grote bibliotheken hebben enorme problemen bij de conservering van hun bezit: het papier, vooral uit de negentiende en twintigste eeuw, verzuurt en verbrokkelt en alleen een nationaal conserveringsprogramma kan de ergste nood lenigen. Dat Deltaplan voor de bibliotheken, Metamorfoze geheten naar de gelijknamige roman van Couperus uit 1897, is er gekomen, en daarmee is er voor de conservering goede hoop. Maar waarom stoten de grote bibliotheken niet af? Misschien doordat bibliotheken al bij de verwerving een strenge selectie toepassen, en bovendien, als het gaat om collecties als geheel, meestal vooraf afspraken maken over het verwijderen van dubbelten of boeken die niet in het collectieprofiel passen. Daaraan ligt misschien wel het belangrijkste verschil tussen een museum en een bibliotheek ten grondslag, namelijk dat museumobjecten aan het maatschappelijk verkeer zijn onttrokken en geen gebruikswaarde meer hebben, terwijl boeken onmiddellijk beschikbaar moeten zijn voor de gebruiker, op straffe van functieverlies van de bibliotheek.

Met haar ruim 2,2 miljoen boeken hoort de Koninklijke Bibliotheek tot de middelgrote nationale bibliotheken in Europa. Eén van de belangrijkste kenmerken van een nationale bibliotheek is een depot van publicaties. Sinds 1974 bestaat er in de Koninklijke Bibliotheek een depot van Nederlandse publicaties, waarin één exemplaar van alles wat in Nederland verschijnt, wordt bewaard. Dat depot groeit met zo'n 40.000 boeken per jaar, terwijl de overige collecties met ongeveer 20.000 boeken per jaar toenemen. Geschenken en bruiklenen maken daarvan nog steeds een behoorlijk deel uit. Terwijl in deze cijfers nog niet eens de echt grote aanwinsten zijn meegerekend. Wat te denken van de Dienst Boek en Jeugd, een onderdeel van het Letterkundig Museum, waarvan de KB vorig jaar de omvangrijke collectie van 75.000 boeken in langdurig bruikleen ontving? Samen met de eerder opgebouwde verzamelingen van kinderboeken bezit zij nu veruit de grootste collectie kinderboeken in Nederland. Deze collectie komt in

het overzicht in dit boek nog voor, maar voor de meest recente aanwinst kon dit niet meer. In het voorjaar van dit jubileumjaar verwierf de KB de meer dan 27.000 delen tellende bibliotheek van het NOC*NSF: een prachtige aanwinst die uitstekend past in de collectie maar die ook verplichtingen met zich meebrengt.

Vijftig verzamelaars passeren de revue maar wie denkt dat dit gemiddeld één collectie in de vier jaar betekent, komt verkeerd uit: veel verzamelingen worden niet genoemd. Soms omdat zij door hun geringere omvang of betrekkelijker bijzonderheid achterwege moesten blijven ten gunste van de wel genoemde. Dat is bijvoorbeeld het geval met de aankoop van de collectie van de Leidse oud-hoogleraar mr. J. de Wal in 1877: een collectie van 16 à 17.000 boeken op het gebied van rechtsgeschiedenis en geleerdengeschiedenis, naar omvang de grootste aanwinst tijdens het bibliothecariaat van Campbell, maar, hoe belangrijk ook, betrekkelijk tegenover andere. Soms ook doordat zij met opzet zozeer in het geheel zijn opgegaan dat aparte vermelding niet meer mogelijk is. Ook op het laatste kunnen soms uitzonderingen worden gemaakt. In 1997 schonk een verzamelaar die anoniem wenst te blijven, een prachtige collectie van meer dan tweehonderd zeventiende- en achttiende-eeuwse boeken, meestal gedrukt in Nederland en heel fraai geïllustreerd. Tot onze eigen verbazing bleek ongeveer 50% van de boeken nog niet in de KB aanwezig: een schitterende aanwinst (bovendien waren in dit geval zelfs de dubletten zeer welkom), en ook een waar compliment aan de verzamelaar die blijkbaar in de wedijver tussen de particuliere verzamelaar en de institutionele, een geheel eigen richting had gekozen. Naar zijn zeggen gaf de overdracht van deze boeken hem de ruimte in huis om het verzamelen met kracht voort te zetten. De overheid hielp bij de schenking een handje mee in de vorm van fiscaal voordeel. Wetten staan dus bij grote schenkingen niet meer in de weg, integendeel. Fiscale hulpmaatregelen waren ook wel nodig: in de laatste twintig à dertig jaar hebben verzamelaars maar vooral hun erfgenamen meer en meer de geldswaarde van de verzameling ontdekt waardoor museumdirecteuren en bibliothecarissen met lede ogen moesten aanzien hoe steeds meer particuliere collecties werden geveild en voor prijzen weggingen die hun eigen beschikbare budget ver te boven gingen. Gelukkig bestaat er nu een regeling om al tijdens het leven een zeker profijt ervan te hebben en tegelijk een culturele bestemming eraan te verbinden. De anonieme schenker kwam, dat mogen wij wel onthullen, uit 'de kringen van de Vrienden'. Eigenlijk is dat niet zo verwonderlijk. De leden van de Vereniging 'Vrienden der Koninklijke Bibliotheek', een kleine duizend in getal, manifesteren zich als begunstigers van de bibliotheek. Dat klinkt zwaarder dan het is. Het gaat om hun contributie van een bescheiden bedrag per jaar, in ruil waarvoor zij bijna als VIP worden behandeld. Veel musea en bibliotheken hebben bloeiende vriendenverenigingen die hun instellingen steunen en bijzondere aankopen mogelijk maken. Dat de KB al meer dan vijftig jaar een bloeiende vriendenvereniging heeft, stemt tot dankbaarheid. Bij vele gelegenheden gaven de Vrienden een kostbaar geschenk of droegen aanzienlijk bij in de aankoop van een uitermate zeldzaam boek. Het tableau de la troupe van tweehonderd jaar verzamelen vertoont een gemengd beeld. Er zijn verzamelaars die hun collectie geheel of gedeeltelijk aan de KB hebben geschonken, verkocht of nagelaten. Ook zijn er die het aan hun erfgenamen hebben overgelaten: overdragen aan de KB, de KB eerst een keuze laten maken, of alles verkopen terwijl de KB een aanzienlijk deel kon aankopen, rechtstreeks of tijdens de veiling. Ook zijn er institutionele verzamelaars waarvan de collectie in de KB is terecht gekomen als geschenk of als langdurig bruikleen. Deze webexpositie is een hommage aan hen.

Vorsten

In 1798 werd de verzameling van stadhouder Willem V omgevormd tot Nationale Bibliotheek. Zijn bibliotheek was in feite de derde Oranje-Nassaubibliotheek, gesticht door stadhouder Willem IV en later aangevuld, onder andere met de Bibliotheca Duncaniana. De tweede bibliotheek van Oranje-Nassau kende haar bloeitijd in de zeventiende eeuw onder Frederik Hendrik en werd in 1749 op last van de koning van Pruisen verkocht. Bij die gelegenheid heeft Willem IV zijn bibliotheek met enkele stukken uit de bibliotheek van Frederik Hendrik kunnen verrijken. Onder zijn aankopen bevond zich ook een aantal handschriften uit de eerste Oranje-Nassaubibliotheek, die dateert uit de middeleeuwen. Deze drie vorstelijke bibliotheken hebben hun eigen geschiedenis en vormen tegelijkertijd een deel van de voorgeschiedenis van de Koninklijke Bibliotheek.

De middeleeuwse Oranje-Nassaubibliotheek

De oudste graven van Nassau van wie boeken bewaard zijn gebleven, zijn Jan IV (1410-1475), Engelbert II (1451-1504) en Hendrik III (1483-1538), die zetelden in het kasteel van Breda.¹ Aangezien van de Bredase bibliotheek geen inventarissen zijn overgeleverd, moeten we onze kennis over deze periode hoofdzakelijk putten uit de bewaard gebleven handschriften. Van Jan IV en zijn echtgenote Maria van Loon zijn dertien Middelnederlandse en Middelhoogduitse werken afkomstig, die in veel gevallen herkenbaar zijn aan de erin aangebrachte eigendomsaantekeningen. Ten dele zijn dit oudere handschriften, die zij waarschijnlijk geërfd hebben, zoals het 'Haagse liederenhandschrift' en de beroemde 'Lancelotcompilatie', ten dele zijn het eigentijdse handschriften die zij zelf hebben aangeschaft. Aan Maria van Loon, die bekend stond als een zeer godsdienstige vrouw, zal de aanwezigheid van een aantal stichtelijke en ascetische werken te danken zijn. Een daarvan is de 'Rechtsumme' van Bruder Bertold, een populair biechtboek, dat in 1470 in haar opdracht werd afgeschreven. De geheel andere smaak van haar schoondochter Zimborga van Baden die in 1468 met haar zoon Engelbert II was getrouwd, moge blijken uit de twee Duitse ridderromans die uit haar bezit stammen, waaronder een in de werkplaats van Diebold Lauber te Hagenau in de Elzas geïllustreerde 'Wilhelm von Orlens'. Engelbert II en zijn neef en opvolger Hendrik III bekleedden beiden vooraanstaande posities aan het Bourgondische hof en waren daardoor veel meer Frans georiënteerd. Zij voerden grote staat in het door Engelbert geheel herbouwde 'Hotel de Nassau' te Brussel, dat prachtig ingericht was met reeksen tapijten en met schilderijen - Albrecht Dürer zag er bijvoorbeeld in 1521 het grote drieluik De tuin der lusten van Hieronymus Bosch. Ongetwijfeld aangestoken door de in de Bourgondische Nederlanden heersende boekenliefde legden beide graven zich eveneens toe op het verzamelen van fraai verluchte handschriften. Er zijn nu nog ruim vijftig schitterend verluchte Zuid-Nederlandse en Franse codices bekend, die ongetwijfeld door hen aan de collectie zijn toegevoegd. De teksten tonen het gehele spectrum dat men in adellijke bibliotheken uit het einde van de vijftiende eeuw pleegt aan te treffen: werken van klassieke auteurs, zoals de 'Le livre des problèmes' van Aristoteles, ridderromans als 'Le roman de Guiron le Courtois' (thans in Oxford), de geschriften van klassieke en nieuwere geschiedschrijvers, waaronder de 'Chroniques d'Angleterre' van Jean de Wavrin, en voor leken geschreven filosofische en theologische tractaten, zoals 'La forteresse de la foi' van Alfonso de Spina. Van de dertien handschriften met het eigendomsmerk van Engelbert, meestal in de vorm van een in de randversiering aangebracht wapenschild, bevindt zich er door een ongelukkige speling van het lot geen één meer in Den Haag. Waarschijnlijk zijn zij door de Spanjaarden aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw uit het kasteel van Breda geroofd en zo in de handel terechtgekomen, waarna zij tenslotte in allerlei Europese bibliotheken zijn beland. Onder de in Engelberts opdracht vervaardigde handschriften vormen

een getijdenboek verlucht door de Meester van Maria van Bourgondië (thans in Oxford) en een prachtig geïllustreerde 'Roman de la rose' (thans Londen, British Library) de absolute hoogtepunten. Ongeveer vijftienvintig van de nu nog traceerbare rijk versierde handschriften had Hendrik III verworven uit de nalatenschap van de in 1528 gestorven Philips van Kleef, een van de belangrijkste bibliofielen van zijn tijd. Diens handschriften zijn te herkennen aan zijn wapen dat hij meestal op de openingsbladzijde liet aanbrengen, en aan zijn handtekening, die hij aan het eind van de tekst plaatste. Onder de fraaiste exemplaren kunnen genoemd worden 'La cité de Dieu' van Augustinus, het anonieme 'Le livre de l'information des princes' en 'Le Decameron' van Boccaccio. Hoewel vanaf de jaren tachtig van de vijftiende eeuw het gedrukte boek het handschrift als belangrijkste tekstdrager was begonnen te verdringen, zijn er nauwelijks gedrukte werken overgeleverd die door Engelbert II en Hendrik III aan de bibliotheek zijn toegevoegd. De enige twee bekende drukken maakten deel uit van een schenking door Hendrik III aan de Keurvorst van Saksen, die bestond uit veertien handschriften en drukken (thans in Jena).

Hoeveel boeken er in de verdere zestiende eeuw aan de bibliotheek zijn toegevoegd, valt moeilijk vast te stellen. Van Hendriks jong gestorven zoon René van Chalon, prins van Oranje (1519-1544), zijn slechts twee kleine handschriften bewaard gebleven. Een ervan is een bundel Franse minnedichten voor René's echtgenote Anna van Lotharingen en misschien door hemzelf gedicht. René werd opgevolgd door zijn neef Willem van Oranje (1533-1584). Na zijn weigering in 1567 de eed van trouw aan de Spaanse koning Philips II te vernieuwen, nam hij de wijk naar het Duitse stamslot van de Nassaus te Dillenburg. Onder de kostbaarheden die hij voor zijn vlucht in Breda liet inpakken, bevonden zich 84 boeken, waarvan 48 met zijn wapen op de band. Van deze zijn er nog vijf bewaard gebleven, waaronder de L'heptameron, een verzameling liefdesverhalen geschreven door Marguerite d'Angoulême, de zuster van de Franse koning François I, en gedrukt te Parijs in 1559. Daarnaast zijn er enkele uitgaven van de Antwerpse drukker Plantijn met opdrachten aan de prins die dateren uit de tijd van diens verblijf in Antwerpen van 1577-1582, zoals *Les cantiques saints* van Charles de Navières uit 1579.

De prins verkocht of verpandde al zijn naar de Dillenburg meegevoerde kostbaarheden om de oorlogsvoering te kunnen bekostigen. Zeer waarschijnlijk heeft hij toen zijn boeken te gelde heeft gemaakt. Na zijn dood in 1584 bepaalden de Staten van Holland dat al de roerende goederen moesten worden geveild om de schuldeisers te betalen. Het meest kostbare boek in zijn bibliotheek, een exemplaar van de beroemde achtdelige Polyglotbijbel of Koningsbijbel in zes talen, die tussen 1568 en 1573 door Plantijn in Antwerpen was gedrukt, zal toen zijn verkocht en is na veel omzwervingen terechtgekomen in de Stadsbibliotheek van Haarlem. Toch zal er naast de kleren en de juwelen van de prins ook een aantal boeken in het familiebezit zijn gebleven. Een ervan is een handschrift met de geschiedenis van het Franse koningshuis, dat Willem van Oranje tijdens zijn verblijf in Parijs in 1559 zal hebben aangeschaft. In de zestiende eeuw onderging de bibliotheek meer gevoelige aderlatingen. Zo ontvreemde Benito Arias Montano, een geleerde die door koning Philips II van Spanje naar de Nederlanden was gezonden om de uitgave van de Polyglotbijbel te begeleiden, achttien middeleeuwse handschriften uit het kasteel van Breda. Deze werden verscheept naar Spanje en in de bibliotheek van het Escorial bij Madrid opgenomen, waar zij bij een drie weken durende brand in 1671 alle verloren zijn gegaan. De derde vrouw van Hendrik III, de Spaanse Mencia de Mendoza, nam na de dood van haar echtgenoot in 1538 allerlei kostbaarheden, waaronder ook handschriften, mee terug naar haar vaderland. Een ervan is een onlangs in Madrid teruggevonden getijdenboekje, dat Mencia rond 1538 besteld moet hebben. Een onverwachte verrijking betekende de opname van de bibliotheek van het klooster IJsselstein en een aantal andere kerken en kloosters. IJsselstein viel onder de heerlijkheid Buren, die aan Willem van Oranje was toegevalen door zijn huwelijk met Anna van Buren.

De zeventiende-eeuwse Oranje-Nassaubibliotheek

Evenals het leven van Willem van Oranje, werd ook dat van zijn beide zoons Maurits (1567-1625) en Frederik Hendrik (1584-1647) bepaald door de strijd tegen Spanje. Tussen 1590 en 1600 veroverde Maurits een groot deel van het huidige Nederland, terwijl Frederik Hendrik 'de stedendwinger' in de jaren twintig en dertig de provincies Brabant en Limburg wist te heroveren. Maurits dankte zijn succes aan grote hervormingen die hij, op grond van de bestudering van klassieke auteurs, had aangebracht in het leger. Ook het ontwerpen van fortificaties werd op nieuwe leest geschoeid, onder meer op aanwijzingen van Maurits' leermeester, de wiskundige Simon Stevin. In het tweede kwart van de zeventiende eeuw werd door toedoen van Frederik Hendriks echtgenote Amalia van Solms het Haagse hof een van de luisterrijkste van zijn tijd. Haar streven om het Oranjehuis als een van de doorluchtigste van Europa te doen erkennen werd in 1641 bekroond met het huwelijk van hun enige zoon, de latere stadhouder Willem II (1626-1650), met de Engelse koningsdochter Mary Stuart I.

Gezien de belangrijkste taken van Maurits en Frederik Hendrik wekt het geen verwondering dat een groot deel van de bibliotheek bestond uit militaria: boeken over krijgskunde, vestingbouw en oorlogswerktuigen. Evenzo voor de hand liggend zijn de vele werken van klassieke en moderne geschiedschrijvers en boeken over wiskunde, geometrie en sterrenkunde. Bijzonder is een handgeschreven exemplaar van de Statuten van de Orde van de Kouseband, met het wapen van prins Maurits, die in 1613 tot de orde werd toegelaten.

Van de zeventiende-eeuwse Oranje-Nassaubibliotheek zijn catalogi bewaard gebleven. Het zijn een catalogus van de bibliotheek van prins Maurits uit 1608 van de hand van Abraham graaf von Dohna, en die van het boekenbezit van stadhouder-koning Willem III (1650-1702) uit 1686, opgesteld door bibliothecaris Anthonie Smets. Telde de bibliotheek aan het begin van de eeuw nog maar 400 titels, waaronder twintig handschriften, tachtig jaar later was dit aangegroeid tot ruim 3.000 werken, waaronder ongeveer 240 handschriften. Deze laatste waren de middeleeuwse handschriften uit het kasteel van Breda, die rond 1680 naar Den Haag zijn overgebracht, de handschriften uit de bibliotheek van het klooster IJsselstein en handschriften uit de zeventiende eeuw, meest opdrachtexemplaren aan de verschillende stadhouders. Onder de gedrukte werken waren er circa 1.000 afkomstig uit de Illustere School van Breda, die in 1646 door Frederik Hendrik was opgericht, maar die 23 jaar later al weer ter ziele was gegaan. Het eigenlijke bezit van de stadhouders aan eigentijdse boeken bestond dus aan het eind van de zeventiende eeuw uit ruim 2.000 werken, hetgeen voor een vorstelijke bibliotheek van die tijd als bescheiden mag gelden.

Is de verwerving van ieder afzonderlijk stuk bij de middeleeuwse bibliotheek met vrij grote zekerheid aan een van de graven van Nassau toe te schrijven, voor de boeken uit de zeventiende eeuw is het veel moeilijker vast te stellen onder welke stadhouder ze de bibliotheek zijn binnengekomen. Alleen het jaar van verschijnen geeft daarbij een zeker houvast. Daaruit kan worden afgeleid dat de belangrijkste groei van de bibliotheek tijdens de prinsen Maurits en Frederik Hendrik heeft plaatsgevonden. Van de jonggestorven Willem II zijn enige schoolschriften bewaard, waaronder een met een vertaling van Caesars 'De bello gallico' en enkele aan hem opgedragen handschriften, zoals 'Les tactiques' van de klassieke auteur Claudius Aelianus, op verzoek van Frederik Hendrik in het Frans vertaald door Elie Poirier. De zoon van Willem II, de latere stadhouder Willem III, huwde zijn nicht, de Engelse prinses Mary Stuart II. Na de zogeheten Glorious Revolution van 1688 werden zij tot koning en koningin van Engeland uitgeroepen. Tijdens hun leven zijn er slechts weinig boeken aan de bibliotheek toegevoegd. Van Mary is bekend dat zij een bibliotheek met overwegend Engelse werken bijeenbracht in het jachtslot Het Loo bij Apeldoorn. Over het lot van die bibliotheek is echter niets bekend; ze is niet in de stadhouderlijke bibliotheek in Den Haag opgegaan.

Behalve door catalogi zijn we over de geschiedenis van de bibliotheek in de zeventiende eeuw ook door andere bronnen veel beter ingelicht dan over de middeleeuwse bibliotheek. Dit is te danken aan een bundel papieren van bibliothecaris Anthonie Smets, die vanaf 1636 ruim vijftig jaar het beheer over de boeken en kaarten en de instrumentencollectie voerde. Daaruit blijkt dat de bibliotheek onder Frederik

Hendrik gevestigd was in het Oude Hof, het huidige Paleis Noordeinde. Aangezien de toegewezen zolders te wensen overlieten werd de bibliotheek door Willem II naar een huis aan het Singel overgebracht, om na 1680 weer naar een nieuwe ruimte in het Oude Hof terug te keren. Daar werden door Smets toen ook allerlei andere collecties boeken bijeengebracht, waaronder de middeleeuwse handschriften uit het kasteel van Breda. Aan de aantekeningen van Smets kunnen bovendien veel gegevens ontleend worden over de nummering en opstelling van de boeken, evenals over het gebruik dat er van werd gemaakt. Zo leende Mary Stuart I in 1659 dertien 'printboeken' met gravures van onder meer Dürer voor de opvoeding van haar zoon Willem III, en bracht Smets in 1662 de toen twaalfjarige prins op diens 'express begehren' drie Oost-Indische schilderijtjes van onder andere de Groot Mogul en andere heersers.

Na het kinderloos overlijden van Willem III viel de erfenis toe aan koning Frederik I van Pruisen (1657-1713). Dit had een jarenlange erfenisstrijd tot gevolg met de Friese Oranjes, die door Willem III zelf tot erfgenamen waren benoemd. De controverser eindigde tenslotte onder meer met de verkoop van de gehele bibliotheek in 1749 in het Oude Hof.³ Stadhouder Willem IV was toen in de gelegenheid een flink aantal erfstukken te verwerven: 314 kavels met zowel handschriften als gedrukte werken. Van de gedrukte werken, die toen voor een groot deel honderd jaar of ouder waren, kocht hij er ongeveer 200, dat wil zeggen maar vijf procent van het totaal, maar van de handschriften verwierf hij niet minder dan 150 van de 250. Het was hem er daarbij vooral aan gelegen exemplaren die voor het huis van Oranje van bijzonder belang waren, te redden.

De derde Oranje-Nassaubibliotheek onder de stadhouders Willem IV en V (1747-1798)

Willem IV, pas verheven tot erfstadhouder van de Zeven Verenigde Nederlandse Provinciën, was in 1747 van Leeuwarden naar het Haagse Binnenhof verhuisd. Hij bezat toen 1.300 boeken. Zowel voor een Europese vorstelijke collectie als in vergelijking met sommige Nederlandse burgercollecties waren dat er bijzonder weinig. In 1754 werd de stadhouderlijke bibliotheek verrijkt met de 'Bibliotheca Duncaniana', een verzameling van ongeveer 20.000 pamfletten. De Bibliotheca Duncaniana werd voorzover bekend wel trots aan bezoekers getoond, maar toen niet gecatalogiseerd. De bibliotheek groeide in de daaropvolgende decennia tot zo'n 6.000 titels, inclusief de handschriften, maar zonder de Bibliotheca Duncaniana mee te rekenen. Behalve boeken verzamelde de stadhouder ook prenten en kaarten, munten en penningen, schilderijen, oudheden en 'naturaliën' of 'natuurlijke zeldzaamheden': hij bezat dus naast een bescheiden bibliotheek een bepaald veelzijdig museum.

Toen dit alles te omvangrijk werd voor de beschikbare ruimte in het stadhouderlijk kwartier aan het Binnenhof, werd in 1766 een zeventiende-eeuws herenhuis aan het Buitenhof gekocht dat werd ingericht om alle stadhouderlijke collecties te huisvesten. Dit is het huis De Noyelle of D'Aumale, thans de 'Vijverhof', Buitenhof 37. De bibliotheek kreeg de drie zalen op de begane grond naast de toenmalige hoofdingang toegewezen. Zij was niet openbaar, maar op aanvraag wel toegankelijk voor bezoekers. De bibliothecarissen van de stadhouder waren achtereenvolgens Samuel König tot 1757, Louis de Joncourt van 1758 tot 1786 en Jean Frédéric Euler. De bibliotheek is viermaal gecatalogiseerd: in 1751, 1759, 1768 en in 1791. De eerste beschrijving, die plaatsvond na de verhuizing uit Leeuwarden en na enige aanzienlijke uitbreidingen, leverde ongeveer 2.500 titels op. De eerste inventarisatie onder de nieuwe bibliothecaris Joncourt, in 1759, resulteerde in ongeveer 3.200 titels. Van de catalogus die na de verhuizing naar het Buitenhof is gemaakt, zijn alleen de delen met boeken in folio en quarto bewaard gebleven met daarin ca. 1.750 titels. In 1791 telde de verzameling, na een herziening van de systematische opstelling, ca. 5.600 titels.

Bij de catalogus van 1791, die overigens in een kladstadium is blijven steken, is een aantal stukken bewaard over de opstelling van de bibliotheek. Het betreft onder meer een lijst met planknummers voor

boeken in folio en quarto (de rest was octavo) en van lege planken, en een 'Liste des etiquettes': een lijst van aan iedere plank te bevestigen opschriften die het onderwerp van de daarop staande boeken aangaven. Hierdoor is het mogelijk om een nauwkeurige reconstructie te maken van de opstelling van de boeken in de drie zalen. Langs de wanden stonden 47 kasten. In elke zaal besloegen de kasten drie van de vier wanden; in de derde zaal stonden er dus ook kasten voor een van de twee raamwanden, namelijk die aan de voorgevel. Voor de weggebroken schoorstenen en boven de deuren liepen de planken door. De 47 kasten telden samen 510 planken met een gezamenlijke lengte van ongeveer 800 meter. Er waren 46 planken leeg (ca. 70 meter); de rest stond geheel of gedeeltelijk vol met boeken. Behalve wandkasten bevatten de drie zalen nog zeven losse kasten met prenten, handschriften, lopende tijdschriften, en atlanten en kaarten, genummerd A-G, waarschijnlijk zogenaamde 'tafelkasten'. Dat deze opstelling in ieder geval van na 1787 dateert bewijst plank 242 met de 'Ned. Jaarboeken 1787-....'.

De hier gegeven reconstructie spreekt voor zichzelf en behoeft nauwelijks uitleg. Er is duidelijk uit af te lezen welke onderwerpen waren vertegenwoordigd en hoeveel ruimte ze in beslag namen. Eén aspect verdient evenwel expliciet te worden genoemd. Weliswaar was ook in 1795 de stadhouderlijke bibliotheek nog altijd niet groot in vergelijking met andere vorstelijke of particuliere bibliotheken, maar aantallen titels en meters plank maken niet altijd alles duidelijk. De 20.000 titels van de Bibliotheca Duncaniana vergden slechts dertig meter plank (de tweede zaal, bovenste plank rondom), en toch was dat een in omvang en belang vrijwel unieke collectie. In de derde zaal werd meer dan een hele wand in beslag genomen door 'slechts' enige tientallen wetenschappelijke tijdschriften, reeksen verhandelingen van geleerdengenootschappen en buitenlandse Academies van Wetenschappen (Berlijn, Londen, Sint Petersburg), en door de grote encyclopedieën der Verlichting: op zo'n 110 meter plank stond een overzicht van de hele moderne wetenschap bij elkaar: filosofie, cultuur, techniek, enzovoort, in een volledigheid die toen nauwelijks door enige Nederlandse particuliere of institutionele bibliotheek werd geëvenaard. Niet bibliofilie had het verzamelbeleid bepaald, maar de wil een moderne gebruiksbibliotheek bijeen te brengen. Dat daarbij de nadruk op geschiedenis, aardrijkskunde en verwante gebieden viel, is voor een vorstelijke gebruiksbibliotheek even vanzelfsprekend als de aanwezigheid van een aantal eerbiedwaardige familie-erfstukken.

Na de revolutie van januari 1795 en de vlucht van de stadhouder Willem V hebben de Franse bevrijders ongeveer 250 van de waardevolste boeken en handschriften uitgezocht, die in 24 kisten naar Parijs werden gestuurd. De rest van de bibliotheek van de stadhouder alsmede de privébibliotheken van zijn beide zonen werden door de Haagse boekverkoper Isaac van Cleef gecatalogiseerd met het oog op een veiling, die gelukkig niet doorging. Daarna ging de deur op slot, totdat het initiatief van Burger Representant Verbeek de geconfisqueerde boeken van Willem V samen met enige kleinere collecties in 1798 tot Nationale Bibliotheek verhiel.

De Bibliotheca Duncaniana

Joan Duncan werd circa 1690 te Leiden geboren. Van zijn levensloop is niet veel bekend. Na een rechtenstudie in zijn vaderstad - hij werd als student ingeschreven op 5 september 1703 als Johannes Doncan, Lugdunensis, 14 - vinden we hem pas weer terug als raad en requestmeester van de (Friese) stadhouder, en als rekenmeester der prinselijke domeinen. In die functie maakte hij in 1732 deel uit van het gezantschap dat in Berlijn een definitief accord sloot over de verdeling van de erfenis van de kinderloos gestorven Willem III tussen diens twee achterneven: prins Willem van Oranje-Nassau, stadhouder van Friesland en later erfstadhouder Willem IV, en Friedrich Wilhelm I, koning van Pruisen. Dit accord had overigens als indirect gevolg dat de bibliotheek van de zeventiende-eeuwse Oranjes verloren ging: die viel toe aan Friedrich Wilhelm, wiens opvolger Friedrich II haar in 1749 liet veilen.

Duncan bewoog zich ook in literaire kringen. Er zijn enige gelegenheidsgedichten van zijn hand bewaard, en mogelijk zijn hij en zijn dichtlievende vrienden Pieter de Huybert en Jan Jacob Mauricius de auteurs van het eerste Nederlandse spectatoriale tijdschrift, *De mensch ontmaskert* uit 1718.

Duncan stierf op 4 maart 1753 ongehuwd en kinderloos. Zijn zuster, de weduwe Geertruyd Cornelia Clignet, trad op namens de erfgenamen. Duncans goederen, waaronder ook zijn boeken, zouden te gelde worden gemaakt, maar op 15 mei 1753 verscheen notaris Pieter van Bekesteyn voor het Hof van Holland met een ongebruikelijk rekwest. Duncan had namelijk bij zijn leven herhaaldelijk de wens geuit dat zijn grote verzameling 'politieke tractaten' (pamfletten) na zijn dood aan de stadhouder zou worden geschonken. Daarop wees ook het feit dat de boekjes, chronologisch geordend, in portefeuilles zaten die grotendeels met het wapen van Oranje-Nassau waren bestempeld en met oranje linten werden dichtgebonden. Maar in Duncans testament was daarvan niets te vinden geweest. Het verzoek van zijn zuster luidde of zij de wens van de overledene ook zonder testamentaire bepaling alsnog mocht uitvoeren. De toestemming werd verleend, en de 'Bibliotheca Duncaniana' werd overgedragen aan de weduwe van Willem IV, die optrad als regentes voor haar jeugdige zoontje Willem V.

De collectie komt dan ook niet voor in de catalogus van de veiling van Duncans boeken op 1 april 1754, die enerzijds getrouwelijk meldt dat het niet om zijn gehele bibliotheek gaat, maar anderzijds de pamflettenverzameling die later 'Bibliotheca Duncaniana' zou heten, wèl aankondigt.

Na de verhuizing van de bibliotheek en het museum van de stadhouder naar het Buitenhof werd de Bibliotheca Duncaniana daar met gerechtvaardigde trots aan bezoekers getoond, zoals bijvoorbeeld Björnsthål beschrijft, die Den Haag in 1774 bezocht. Het ging om zo'n 20.000 boekjes, die dus in aantal titels de rest van de bibliotheek verre overtroffen; ze vulden ongeveer dertig van de achthonderd meter plank.

Björnsthål trof de collectie nog aan in de 500 oorspronkelijke portefeuilles, maar kort daarna moeten de pamfletten zijn gebonden in de 460 banden met rood leren ruggen waarvan later sprake is, en in die vorm ging de Bibliotheca Duncaniana in 1798 samen met de rest van de stadhouderlijke bibliotheek over naar de nieuw ingestelde Nationale Bibliotheek.

In de *Catalogus van de boeken der Nationale Bibliotheek* (1800) luidt de titel: 'Bibliotheca Duncaniana, inhoudende een extra keurige Verzameling van Politieke Tractaaten, enz., in de meeste Taalen van Europa; van den jaare 1516 tot 1749. in 4to. 460 deelen, doch zonder Register. N°. 2'. Een register werd in 1826 vervaardigd. Het bestaat uit vier dikke foliodelen en wordt bewaard in het archief van de Koninklijke Bibliotheek. Ondanks alle gebreken die eraan kleven - het is nauwelijks een catalogus, maar eerder een inhoudsopgave te noemen - maakt het toch een redelijk betrouwbare reconstructie van de Bibliotheca Duncaniana mogelijk.

Inmiddels was de Koninklijke Bibliotheek ook nog enige andere aanzienlijke collecties pamfletten rijker geworden. Van twee daarvan maakte mr. Hendrik Vollenhoven in 1840 voor eigen gebruik kaartcatalogi, die hij later aan de Koninklijke Bibliotheek verkocht. Op een klein pakje titels na zijn deze catalogi verloren gegaan, maar uit de bewaarde correspondentie eromheen blijkt dat het ging om 7.250 beschrijvingen van 10.750 exemplaren, en dat één collectie chronologisch was gebonden in 134 banden en de andere ongeordend in portefeuilles zat. Hiermee was de catalogisering van de verschillende pamflettencollecties van de Koninklijke Bibliotheek nog niet bevredigend opgelost, des te meer niet, toen in de tweede helft van de negentiende eeuw enkele andere grote collecties lieten zien hoe het óók kon. Bovendien kwamen er in de loop der tijd nieuwe collecties bij. Er is dan sprake van vier verzamelingen: de Bibliotheca Duncaniana, de 'Witte Collectie' (zo genoemd naar haar witperkamenten banden), de collectie-'v.V.' en de zogenaamde 'IVde collectie'. Op 5 maart 1877 werd dr. W.P.C. Knuttel aangesteld met als speciale taak het maken van een te publiceren pamflettencatalogus. Knuttel (1854-1921) was de zoon van een dominee, doctor in de theologie, en kerkhistoricus; zijn toenemende doofheid maakte hem eerst ongeschikt voor het predikambt en vormde later een beletsel voor een benoeming tot hoogleraar. Hij bleef zijn leven lang werkzaam als wetenschappelijk ambtenaar bij de Koninklijke Bibliotheek.

Het eerste deel van zijn pamflettencatalogus verscheen in 1889, en de laatste twee (Supplement en Onderwerpenregister tot 1795) in 1916 en 1920. Hiermee waren niet alleen alle oude pamflettencollecties gecatalogiseerd (zo'n 23.000 nummers tot 1795), maar was het werk doorgevoerd tot het jaar 1853, waardoor het hoogste nummer op 29.764 kwam, later tussengevoegde nummers niet meegerekend. In 1892 was men er toe overgegaan om de oorspronkelijke verzamelbanden der diverse collecties uit elkaar te halen en de boekjes in papieren omslagen op te bergen op hun 'Knuttelnummer', dat sindsdien als signatuur fungeert.

Joan Duncan schonk zijn 'politieke tractaten' aan de stadhouder, en daarmee uiteindelijk aan de natie. Knuttels catalogus maakte Duncans geschenk, vermeerderd met andere collecties, wereldwijd bekend. En de pamfletten zelf zouden nog volgen. Want tussen 1980 en 1998 zijn ze allemaal op microfiche gepubliceerd, en daarmee is deze rijke bron van historische informatie nu zelf beschikbaar voor onderzoekers over de gehele wereld.

Regenten, magistraten, politici en ambtenaren

De verzamelingen van regenten en magistraten zijn merendeels omvangrijk, breed van opzet en algemeen van inhoud. Zij hebben de collectie van de KB in de eerste honderd jaar van haar bestaan een stevig fundament gegeven. De eerste grote collectie die kon worden verworven was de meer dan 20.000 delen tellende bibliotheek van de Leidse regent Joost Romswinckel in 1807. Uit de nagelaten bibliotheek van de landsadvocaat Jacob Visser kocht de KB een klein maar uitermate kostbaar deel. Bij de aankoop van een deel van de nalatenschap van de Belgische ambtenaar en historicus Gérard en vooral bij de verwerving van de gehele verzameling van de zonderlinge Belgische edelman Lupus is de persoonlijke betrokkenheid van koning Willem I goed zichtbaar. Het persoonlijk archief van het tegendraads genie Rijklof Michaël van Goens kwam door een schenking binnen. Een keuze van 4.000 boeken uit het legaat van Jacob de Witte van Citters in 1877 verrijkte de collectie op de gebieden van rechten, taal- en letterkunde en geschiedenis. Het legaat van de historicus en politicus Groen van Prinsterer in 1879 werd dankbaar aanvaard als de werkbibliotheek van een belangrijk staatsman. De weduwe van de Curaçaose bestuursambtenaar Johannes Hamelberg schonk zijn boeken, handschriften en brochures over de Nederlandse Antillen. In een monumentale archiefkast worden sinds 1926 de persoonlijke en officiële bescheiden van de familie Cornets de Groot als bruikleen bewaard.

Joost Romswinckel

Naam: Joost Romswinckel

Beroep: jurist, magistraat, 1745-1824

Verwerving: aankoop, 1807

Onderwerp: klassieke letteren, vaderlandse geschiedenis, pamfletten, handschriften en kaarten

Omvang: ca. 23.000 boeken, 9.500 kaarten en 300 handschriften

In 1807 verwierf de jonge Koninklijke Bibliotheek een collectie boeken van de Leidse magistraat Romswinckel, die met haar ongeveer 23.000 delen zeker vier maal zo groot was als de in 1800 gecatalogiseerde stadhoudelijke collectie van 5.500 nummers.

Joost Romswinckel werd geboren in Leiden op 20 december 1745. Hij stamde uit een geslacht van kooplieden en regenten en studeerde rechten in zijn vaderstad. In 1770 promoveerde hij op een *Specimen juridicum inaugurale varias juris quaestiones continens*. In 1781 trad hij in het huwelijk met Gerardina Barbara Beeldemaker; het echtpaar kreeg twee kinderen, waarvan er één jong overleed. Na de vroege dood van zijn echtgenote in 1783 huwde hij in 1787 met Henrietta Geertruida Verster; het aantal kinderen vermeerde met drie zoons en twee dochters. Romswinckel had inmiddels de gebruikelijke carrière van een regent door gemaakt, en was veertigraad, schepen, en gecommitteerde ter Staten-Generaal geweest. Hij behoorde tot de partij der patriotten en werd daarom in 1787 uit zijn ambt ontzet. Maar bij de omwenteling van 1795 stond hij aan het hoofd van de Leidse burgers die op 18 januari het stadhuis bezetten en de revolutie doorvoerden. Gedurende een aantal jaren had hij nog zitting in de gemeenteraad van Leiden. Hij woonde daar, als heer van stand, aan het Rapenburg (op het gedeelte dat thans Steenschuur heet), en dat werd zijn ongeluk.

Januari 1807. Een met buskruit geladen schip is onderweg van Ouderkerk aan de Amstel naar een bestemming in Zuid-Holland. Op de ochtend van koppermaandag 12 januari vaart het Leiden binnen, waar het aan het Rapenburg blijft liggen, dicht bij Romswinckels huis. 's Middags om kwart over vier gebeurt het ongeluk. Door niet opgehelderde oorzaken ontploft de lading van 37.000 pond kruit, en de wijde omgeving (thans het Van der Werffpark en het Kamerlingh Onneslaboratorium) verandert in een

ruïne. Er vielen tientallen doden en talloze gewonden. Romswinckel zelf was die middag in Den Haag, maar toen hij zich huiswaarts had gerept, vond hij daar een rokende puinhoop. Een van zijn dochters, die nog thuis woonde, werd de volgende dag levend uit het puin gehaald, maar overleed in het hospitaal. Zijn vrouw en zijn jongste zoontje overleefden de ramp. Romswinckel vertelt in een brief aan zijn zwager Pieter de Winter dat zijn zoontje, Ceesje, negen jaar oud, op het moment van de ontploffing met een vriendje in een huis aan de overkant aan het spelen was geweest. Ze maakten in de kachel een pook roodgloeiend, en wilden daarmee een gaatje in een stuk hout branden. Toen viel de klap.

'Zij kwamen Godlof bij kennis en het gillen en kermen hoorende zeide het makkertje: 'Og mijn God, nu ben ik oorzaak, dat alle menschen sterven!'; denkende het geval door de gloeyende pook veroorzaakt te hebben. Mijn kind, schoon mede gedaan hebbende, antwoordde: 'Zie je nu wel, Van der Lande, dat is door je onvoorzigtigheid: ik heb het je wel gezegd.' En daarop laat hij volgen: 'Daar is een gat, ik wil hier niet blijven; ik zal er uyt klimmen'.

En zo ontsnapten de deugnieten uit het half ingestorte huis. Romswinckel, die toen 61 jaar oud was, besloot zijn verzameling boeken en kaarten, die als door een wonder gespaard was gebleven maar geen behuizing meer had, aan koning Lodewijk Napoleon ten geschenke aan te bieden. De koning begreep de hint, en na lange onderhandelingen kreeg Romswinckel in ruil voor zijn bibliotheek een lijfrente voor zichzelf, zijn vrouw en zijn kinderen, gebaseerd op een kapitaal van f55.000,-. Hij verhuisde naar Den Haag en stierf daar op 28 mei 1824.

Het ging volgens de papieren uit 1807 om 22.000 à 24.000 boeken en 9.000 à 10.000 kaarten. Van de kaarten bezit de Koninklijke Bibliotheek nog een toen gemaakte catalogus, maar de kaarten zelf zijn in 1858 op last van de regering gevoegd bij het Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog; de collecties historische kaarten van de Departementen van Oorlog en Marine werden in 1921 en 1924 overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief.

Van de boeken zou voor de aankoop een catalogus worden vervaardigd door of op kosten van Romswinckel zelf. Dit catalogiseren vergde zeer veel tijd, en daar het nog overeind staande gedeelte van het huis verder dreigde in te storten, werd het werk in Den Haag afgemaakt. Na de definitieve aankoop is deze lijst verknipt en in de catalogi van de Koninklijke Bibliotheek geïncorporeerd. Er bestaat dus geen inventaris meer van Romswinckels boeken. Alleen een groot deel van zijn bezit aan handschriften, incunabelen en bijzondere boekbanden kon later weer worden gereconstrueerd. Een impressie van Romswinckels collectie is af te leiden uit een brief van Romswinckel van 23 juni 1807, waarin hij het aantal kisten met inhoud opsomt. Om een indruk te geven: er waren 51 kisten gecatalogiseerd, waarvan 6 met boeken over godsdienst, 11 over rechten, 6 met letterkunde in alle talen, 3 met mengelwerken en 25 met boeken over Nederlandse geschiedenis. Het merendeel was toen echter nog niet beschreven. Daarvan geeft hij een globale opsomming, ook in kisten. Geschiedkundige werken voeren ook daarin de boventoon, met daarnaast rechten, geografie en ook natuurlijke historie.

Brummel kenschetst de bibliotheek op basis van de overdrachtspapieren uit 1807. Hij noemt de talrijke, alle op dezelfde wijze in marokijn gebonden uitgaven van klassieke en latere auteurs een zeer aantrekkelijk onderdeel van Romswinckels bibliotheek. Een groot deel van de incunabelen en postincunabelen van de Koninklijke Bibliotheek behoort tot deze groep, die geheel afkomstig blijkt te zijn uit de bibliotheek van de bekende verzamelaar Pieter Anthony Bolongaro Crevenna. Romswinckel moet bij de verkoping van deze beroemde bibliotheek in 1790 een van de voornaamste kopers zijn geweest. Ook later kocht hij nog veel, zoals blijkt uit enige veilingcatalogi in de collectie, met namen van kopers en bestede prijzen. Bij de veiling van de Bibliotheca Röveriana in 1806 was hij een van de belangrijkste kopers, bij de verkoping van de bibliotheek van P. van Damme in datzelfde jaar besteedde hij voor ruim f1.500,-. Twee brieven van de Leeuwardense uitgever Hermanus Post, die oorspronkelijk achterin het zesde deel van het *Groot placaat- en charter-boek van Vrieslandt* van G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg zaten, bieden zicht op zijn omgang met boekverkopers. Post schreef Romswinckel op 9 april 1800 dat hij hem het vijfde deel zond van het 'Charterboek van Vriesland'. Romswinckel

antwoordde, zoals blijkt uit een concept op het tweede vel van deze brief, dat Post hem het verkeerde formaat gestuurd had; hij bezat vier delen op het 'allergrootst Royaal Schrijf Papier' en wilde dus ook dat vijfde deel op dat formaat. Ook verzocht hij van het zesde deel alles te ontvangen dat reeds gedrukt was. Twee maanden later schreef Post hem dat hij niet wist dat Romswinckel een exemplaar op royaal schrijfpapier bezat - hij had maar acht exemplaren op dat formaat gedrukt - maar dat hij een vijfde deel zond, met het zesde deel voor zover verschenen. Op de achterkant van deze brief noteerde Romswinckel dat hij in 1788 een exemplaar in vier delen op groot mediaan papier gekocht had, dat hij voor het exemplaar op groot schrijfpapier ruilde, met bijbetaling van ƒ50,-. Deel vijf en zes, voor zover verschenen, kocht hij er nu bij zodat hij voor de hele set, inclusief bindkosten, ƒ182,50 betaalde. Met Romswinckels collectie verwierf de Koninklijke Bibliotheek eveneens een zeer omvangrijke verzameling op het gebied van de geschiedenis, met name de Nederlandse. Romswinckel zond vijftig à zestig kisten met boeken op dit terrein naar Den Haag, bijna de helft van zijn bibliotheek. Hierbij waren veel pamfletten, die een prachtige aanvulling vormden op de Bibliotheca Duncaniana.

Verder bezat Romswinckel een flink aantal handschriften. Het overgrote deel dateerde uit de vijftiende en zestiende eeuw, maar er kwamen met de collectie bijvoorbeeld ook twee veertiende-eeuwse handschriften van de 'Roman de la rose' binnen. Een vijftiende-eeuwse 'Saksenspiegel' van Eike von Repgow, een prachtig vijftiende-eeuws 'Diurnale' en een mooi geïllustreerd Vergiliushandschrift werden eveneens met deze collectie verworven. Van historisch belang zijn de 'Stukken en brieven betreffende de onderhandelingen te Münster (1644-1647)'. Achterin veel van zijn boeken maakte Romswinckel volgens een speciale code een aantekening over de herkomst van het boek en de door hem betaalde prijs. Voorzover Romswinckels boeken die aantekening bevatten, zijn ze daaraan gemakkelijk te herkennen. Bibliothecaris Campbell beschrijft op een briefje dat geplakt zit in M. de La Serna Santander, *Dictionnaire bibliographique choisi du quinzième siècle*, hoe die codering er uitziet: *Ten einde te kunnen weten welken prys Romswinckel voor zyne boeken besteed heeft, zie men achter in de boeken uit zyne bibliotheek afkomstig de verschillende nommers en wel die in een kring geplaatst zyn; de daarin vermelde som door 20 gedeeld maakt den wezenlyken prys uit door hem betaald; de overige getallen hebben alleen moeten dienen om den oningewyde in de war te brengen. Wanneer in den kring twee getallen voorkomen, neme men het bovenste.*

Aan de interpretatie van Romswinckels aantekeningen is wel getwijfeld, maar nooit aan het feit dat ze van hem stammen en zijn boeken kenmerken. Er bestaat evenwel geen volledige inventarisatie van boeken met de betreffende aantekening, en wat na 1807 als doublet is afgestoten of herbonden, vindt men zo niet terug.

In het archief van de Koninklijke Bibliotheek wordt een vroegnegentiende-eeuwse handgeschreven catalogus bewaard (zonder titelblad of opschrift) van een verzameling pamfletten die moet hebben bestaan uit ca. 500 boekjes in 84 verzamelbanden. De bestreken periode loopt van 1782 tot 1806. Het is niet te bewijzen, maar gelet op de datum van de ontploffing van het kruitschip (januari 1807) zou het om Romswinckels pamfletten (of het eigentijdse gedeelte ervan) kunnen gaan.

Eveneens in het archief van de Koninklijke Bibliotheek bevindt zich een in 1811 geschreven Supplementcatalogus die de aanwinsten bevat sinds de gedrukte catalogus van 1800. Een belangrijk deel van de hierin opgenomen titels moet uit de collectie-Romswinckel stammen; maar het is onbekend welke. En doubletten zullen wel niet ten tweeden male zijn opgenomen. Deze inventaris was bedoeld om naar Parijs te worden gestuurd, waar de Bibliothèque Impériale een keuze uit het Haagse boekenbezit wilde maken. Daarom zou het niet verbazen als men in Den Haag hier en daar een zeldzaam boek was 'vergeten' op te nemen of wat misleidend had beschreven.

Jacob Visser

Naam: Jacob Visser

Beroep: landsadvocaat, 1724--1804

Verwerving: aankoop, 1809

Onderwerp: geschiedenis

Omvang: 250 handschriften en 1.150 gedrukte werken, waaronder meer dan 500 incunabelen

Jacob Visser werd op 11 mei 1724 in Den Haag geboren. Hij bezocht er de Latijnse school en studeerde rechten aan de universiteit van Leiden. In 1745 verkreeg hij de meestertitel met een verhandeling over misdaad en straf (*Dissertatio de variis furtorum generibus eorumque poenis*). In 1749 werd hij advocaat van Den Haag, in 1752 van Amsterdam. Visser bleef zijn hele leven in Den Haag wonen en behartigde daar de belangen van onder meer Maastricht, Venlo, Sluis en Sint Anna ter Muiden tot hij in 1783 landsadvocaat werd.

Naast zijn juridische praktijk was Visser actief op historisch en letterkundig terrein. In 1767 werd hij lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, en in 1773 werd hij betrokken bij de totstandkoming van een nieuwe psalmberijming. Visser overleed in de ouderdom van bijna tachtig jaar. In de herdenkingsrede die de toenmalige voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, Te Water, aan Visser wijdde, citeerde hij een gedichtje waarvan de laatste regel de man treffend karakteriseert: 'Op 't ruim Historie-veld de waarheid na te streven.' Dat was Vissers levensdoel. Als waarheidszoeker bracht Visser een grote verzameling gedrukte en geschreven bronnen over de vaderlandse geschiedenis bijeen. Hij had grote belangstelling voor de oudste in de Nederlanden gedrukte boeken.

Zijn enige publicatie, de *Naamlyst van boeken, die in de XVII Nederlandsche Provincien geduurende de XV. Eeuw gedrukt zyn* uit 1767, kan gezien worden als het begin van de Nederlandse wetenschappelijke bibliografie. In het Voorbericht van deze *Naamlyst* schrijft Visser: 'De Naamlyst is niets anders dan een Voorloper van een werk, dat ik in naarvolging der Heeren Chevillier, Ames, Saxius en anderen ondernoomen hebbe, om uit vergeetelheid voor den dag te haalen eene meenigte zeldzaame stukken, by weinigen bekend.'

In 1765 was het boek *Origines typographicae* over de uitvinding van de boekdrukkunst van Vissers plaatsgenoot Gerard Meerman verschenen. Meerman pleitte hierin voor Laurens Janszoon Coster als de uitvinder van de boekdrukkunst. In 1767 verscheen de Nederlandse vertaling van Meermans werk, waaraan de *Naamlyst* van Visser was toegevoegd. Volgens het 'voorbericht' was Visser op aanraden van Meerman begonnen 'eenige leedige uren te besteedden' aan het samenstellen van zijn lijst. In een brief van 8 september 1767 verzocht hij aan de uitgever, boekhandelaar en antiquaar Pieter van Damme, zijn naam niet op de titelpagina te zetten 'dewijl de lijst sulx niet meriteerd: egter is 't nodig, dat men de opsteller kent, zooals uit de praefatie blijkt'.

Uit een eerdere brief aan Van Damme (15 augustus 1767), blijkt dat Visser grondig te werk ging. 'Ued. kunt staat maaken dat mijn tytels uit de beste opgaven zijn verzamelt en dat Orlandi geene van alle die boeken gezien heeft. [...] 2 van dezelve heb ik in originali in huis; en de 2 andere heb ik uit accurate afschriften gecompandieert'.

In *Incunabulae typographiae* van Cornelius à Beughem (Amsterdam 1688), de eerste bibliografie van alle incunabelen, komen nog geen 100 drukken uit de Nederlanden voor. Visser geeft er in zijn *Naamlyst* meer dan 600, en hij geeft, anders dan Van Beughem, waar mogelijk een bewaarplaats van één of soms zelfs meer exemplaren op, of anders zijn bron.

Visser is een pionier geweest in de Nederlandse bibliografie. Hij gaf nog geen bibliografische beschrijvingen die ondubbelzinnige identificaties mogelijk maakten. Die beschrijvingswijze werd pas internationaal bekend door Hains *Repertorium bibliographicum*, dat in 1826 begon te verschijnen. Maar Vissers *Naamlyst* is wel lang het uitgangspunt gebleven voor de studie van de Nederlandse incunabelen.

Pas door Campbells *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle* uit 1874 werd de *Naamlyst* definitief historie.

Van 16 tot 30 december 1811 werd in Den Haag door de boekhandelaar B. Scheurleer en Zoon 'une bibliothèque curieuse' geveild, nagelaten door mr. J. Visser en anderen. Behalve meer dan 3.600 boeken bevatte de veilingcatalogus atlanten, kaarten, prenten en schilderijen. De catalogus vermeldt niet dat het belangrijkste deel van de collectie-Visser er niet in voorkomt: de handschriften, incunabelen en andere zeldzame drukken waren al in 1809 voor de Koninklijke Bibliotheek aangekocht. Deze aankoop is voor de bibliotheek van uitzonderlijk belang geweest. Onder de 250 handschriften bevinden zich topstukken als Jacob van Maerlants 'Rijmbijbel' en 'Der naturen bloeme', het 'Vis boock' van Adriaan Coenen en het enige handschrift waarin de legende van Beatrijs is overgeleverd. Onder de 1.150 gedrukte werken zijn het belangrijkste de meer dan 500 incunabelen, waaronder de eerste in het Nederlands gedrukte bijbel uit 1477 en het unieke exemplaar van de Reynaert uit 1479. Onder de niet-Nederlandse zestiende-eeuwse drukken is Albrecht Dürers Apocalyps van 1511 een van de topstukken.

De aankoop van de bibliotheek van Joost Romswinckel in 1807 betekent het begin van de incunabelcollectie van de Koninklijke Bibliotheek, maar de veelal door Romswinckel op de veiling-Bologaro Crevenna gekochte incunabelen waren vooral buitenlandse drukken. Omdat Visser bij voorkeur drukken uit de Nederlanden verzameld had, kon de collectie van de Koninklijke Bibliotheek van in de Nederlanden gedrukte incunabelen uitgroeien tot de grootste in de wereld, ook door het aankoopbeleid van de latere bibliothecarissen Flament, Holtrop en Campbell. Van het door de Koninklijke Bibliotheek verworven gedeelte van de collectie-Visser werd bij de verkoop een handschriftelijke catalogus gemaakt, waarvoor de titels vooral bij de handschriften en incunabelen vaak overgeschreven zijn van de titel die Visser zelf op een schutblad van het boek geschreven had. Bij de latere drukken, die immers gedrukte titelbladen hebben, vond hij dergelijke inschriften niet nodig. Veel boeken uit de collectie-Visser zijn al aan de buitenkant als zodanig te herkennen. Als de staat van de band daartoe noodzaakte, liet Visser de boeken opnieuw binden in eenvoudige halfleren banden, waarvan de kartonnen platten beplakt zijn met donkerbruin gespikkeld papier. Visser gaf liever zijn geld uit aan meer boeken dan aan achttiende-eeuwse bibliotheekprachtbanden.

G.J. Gérard

Naam: G.J. Gérard

Beroep: historicus, 1734--1814

Verwerving: aankoop, 1818 en 1819, en overdracht, 1832

Onderwerp: geschiedenis der Zuidelijke Nederlanden

Omvang: 437 handschriften en 2.514 gedrukte werken

In 1832 richtte de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, Ch.S. Flament, een schrijven tot de Minister, waarin hij pleitte voor de overdracht van een groot deel van de collectie van G.J. Gérard van het Rijksarchief aan de Koninklijke Bibliotheek. Onder aanhaling van de definitie die in Franse, Duitse en Engelse encyclopedieën van het woord 'archief' worden gegeven, stelde hij vast dat 'behalve zeer weinige stukken niets tot 's Rijks Archief, als daar toe behoorende, toe te wijzen is.' Het grootste deel van de collectie, zo schreef hij, bestaat niet uit authentieke documenten maar uit afschriften, die in een openbare bibliotheek thuishoren en niet in een archief, waar de stukken 'zo maar niet ten gebruik van het publiek gesteld [worden]'. Flament vond gehoor bij het ministerie en nog in hetzelfde jaar werden 437 van de rond 600 handschriften uit de collectie-Gérard naar de Koninklijke Bibliotheek overgebracht.

Zo leidde het verschil in toegankelijkheid tussen toenmalige archieven en bibliotheken ertoe dat de Koninklijke Bibliotheek verrijkt werd met een groot deel van een belangrijke historische verzameling over de Zuidelijke Nederlanden, die gedurende meer dan vijftig jaar door de historicus Gérard bijeen was gebracht. Georges-Joseph Gérard werd in 1734 te Brussel geboren en volgde een ambtelijke loopbaan binnen de regering van de Oostenrijkse Nederlanden. Zo was hij eerst als zesde beambte aangesteld bij de Secretarie van Staat en Oorlog te Brussel en vervolgens als tweede beambte met de officiële titel 'Secretaris van Hare Majesteit'. Als zodanig was hij belast met het dagelijks ordenen van het archief, een taak waarvoor hij uitermate geschikt bleek 'aangezien hij sedert zijn jeugd voor niets belangstelling heeft als voor boeken en het ordenen van papieren'. Zijn verdiensten trokken al vroeg de aandacht van de Graaf van Cobenzl, de Minister Plenipotaris van Keizerin Maria Theresia aan het Brusselse hof. Met goedvinden van de keizerin stichtte deze in 1769 een Société Littéraire, waarvan hij Gérard tot secretaris benoemde. Drie jaar later werd de Société omgezet in een volwaardige Academie der Wetenschappen en Letteren, met Gérard als bestendig secretaris.

Mede dankzij Gérard's inzet werd, ten behoeve van de werkzaamheden van de Academie, de oude Bourgondische bibliotheek omgezet in een Openbare Bibliotheek. Aangesteld als directeur bracht hij de decennia lang verwaarloosde collectie op orde en wist hij haar aanzienlijk te verrijken door het bewerkstelligen van talrijke schenkingen. Bij de opheffing van de Orde der Jezuïeten in 1773 werd hem opgedragen hun in België gelegen bibliotheken te onderzoeken en lijsten van hun bezit te maken. Al deze werkzaamheden gaven hem de gelegenheid zijn geschiedkundige interesses bot te vieren door in alle collecties naar onbekend materiaal te speuren. Uit de correspondentie die tussen zijn meerderen op de Secretarie en verschillende ministers in Brussel en Wenen plaatshad, rijst een duidelijk beeld op van zijn persoon en zijn werkzaamheden. 'Hij is een van die mensen', zo heet het in 1769, 'die altijd klaar staan om te werken en altijd gedreven worden door de behoefte iets bij te leren, ... zodat hij [toen hij op de Secretarie kwam] van duizenden dingen weet had, die een ander zich eerst nog aan moet leren'. Vier jaar later schrijft de Prins Van Starhemberg, de opvolger van Cobenzl: 'hij heeft zich vanaf zijn jeugd geïnteresseerd voor de studie van de geschiedenis, en zich bezig gehouden met het doornemen van en samenstellen van bundels oude handschriften, waarvan hij het schrift met een verbazingwekkend gemak weet te transcriberen'. Gedurende zijn leven bracht Gérard dan ook een omvangrijke verzameling historische documenten bijeen, die hij deels op veilingen verwierf, maar voor een nog groter deel zelf afschreef of voor zich liet afschrijven.

Door al zijn werkzaamheden was Gérard echter nauwelijks in staat zijn functie als secretaris van de Académie naar behoren te vervullen. Bovendien ontbrak het hem in de ogen van Van Starhemberg aan de vereiste wetenschappelijke breedte. Zijn historische kennis was weliswaar indrukwekkend, maar hij had weinig overzicht over het gehele wetenschapsbedrijf en bovendien was zijn stijl van schrijven van zeer middelmatig niveau. Of, zoals Van Starhemberg aan de Minister in Wenen schreef: 'Een goede secretaris [zou] de ziel van een Académie' moeten zijn, die 'in een interessante stijl verslag kan doen aan het publiek over de werkzaamheden en ontdekkingen van de Académie.' Op grond van deze overwegingen werd Gérard in 1776 van zijn functie als secretaris ontheven. Tegelijkertijd werd hij van de Secretarie van Staat en Oorlog overgeplaatst naar de Rekenkamer met de titel van Auditeur. Dit laatste geschiedde met het oogmerk hem meer tijd te geven voor zijn geschiedkundig werk, dat van grote waarde werd geacht.

In de daarop volgende jaren bleef Gérard nauw bij de Académie betrokken. Zo werd hij geregeld gemachtigd om aankopen van boeken en handschriften te doen ten behoeve van de bibliotheek. Toen in 1779 de Academie een commissie benoemde om de mogelijkheden van een bronnenuitgave van belangrijke nationale historische stukken te onderzoeken, kwam hij met een uitvoerig plan voor een dergelijke publicatie. Als onderdelen van deze 'Monumenta historiae Belgicae' noemde hij: 1. passages uit Griekse en Latijnse auteurs die over de Nederlanden handelen; 2. inscripties, antiquiteiten en gedenkpenningen uit de Nederlanden; 3. heiligenlevens en uittreksels uit middeleeuwse auteurs; 4.

ongepubliceerde geschiedwerken; 5. de heruitgave van zeldzame historische werken; 6. gedeeltes van historische werken sedert de Middeleeuwen; 7. oude wetten en oorkonden en de verslagen van concilies en synodes. Hoewel het plan veel bijval oogstte, is het nooit tot uitvoering gebracht.

Tien jaar na het indienen van zijn plan brachten de politieke ontwikkelingen grote veranderingen in Gérard's leven teweeg. Na het uitbreken van de tegen Oostenrijk gerichte onlusten in 1789, de zogenaamde Brabantse omwenteling, werd hij uit zijn functie bij de Rekenkamer ontheven. De daaropvolgende inlijving bij Frankrijk in 1795 betekende niet alleen de opheffing van de Académie, maar bovendien moest Gérard met lede ogen aanzien hoe grote delen van de Bourgondische bibliotheek naar Parijs werden afgevoerd. Als ambteloos burger sleet hij jarenlang zijn dagen tussen zijn boeken, zij het dat hij in de Napoleontische tijd de functie van directeur van de Openbare Bibliotheek (de latere Koninklijke Bibliotheek te Brussel) en van gemeenteraadslid accepteerde.

De handschriften van Gérard kunnen worden opgevat als bouwstenen voor de door hem ontworpen 'Monumenta historiae Belgicae'. Onder de handschriften die grotendeels uit afschriften bestaan met daarin gevoegde originele stukken, bevindt zich een honderdtal middeleeuwse handschriften. De belangrijkste daarvan zijn het 'Getijdenboek van Philips de Goede', waarvan een deel der grisailles werd uitgevoerd door Jean le Tavernier en waarin de Bourgondische hertog verschillende keren zelf staat afgebeeld, het 'Statutenboek van het Gulden Vlies', met ongeveer 90 portretten van Vliesridders ten voeten uit, dat in 1473 is aangeboden aan Karel de Stoute, en het 'Psalterium van Fécamp' uit ca. 1180, met een omvangrijke reeks bladgrote miniaturen.

Vier jaar na Gérard's dood in 1814 bood zijn weduwe zijn collectie handschriften aan koning Willem I te koop aan. Op advies van archivaris Van Wijn werd de collectie voor ƒ7.000,- door de Staat gekocht en in het Rijksarchief geplaatst. Het daaropvolgende jaar wenste de weduwe vervolgens de gedrukte werken van haar overleden echtgenoot te verkopen. Toen de Minister meedeelde dat hij het geld hiervoor niet op zijn begroting kon vinden, werd de collectie voor ƒ9.000,- door koning Willem I uit zijn persoonlijke fondsen aangekocht. Uit de 4.574 nummers tellende gedrukte catalogus van de collectie-Gérard selecteerde bibliothecaris Flament 2.514 nummers voor de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, terwijl het resterende deel voor de Koninklijke Bibliotheek in Brussel werd bestemd. Voorin zijn exemplaar van de catalogus noteerde Flament op 21 mei 1819 dat hij 'met een streepjen' had aangegeven of het boek hem interessant leek. Ch. van Hulthem, de bibliothecaris van de Brusselse bibliotheek voegde op 17 juni op dezelfde pagina toe dat er na de selectie voor de Haagse bibliotheek nog voldoende boeken waren die voor de Brusselse bibliotheek 'très utiles' waren en dat hij die 'en conséquence' dankbaar accepteerde en plaatste in zijn bibliotheek.

Nadere analyse van de catalogus waarin Flament aangestreept heeft welke boeken hij voor zijn bibliotheek wenste, brengt zijn collectievorming anno 1819 in beeld. De Haagse bibliotheek moet toen reeds, ongetwijfeld dankzij de collectie van stadhouder Willem IV met de Duncaniana en de collectie-Romswinckel, goed voorzien zijn geweest van werken over de geschiedenis van de Republiek. Uit de desbetreffende rubriek, die meer dan tweehonderd nummers telt, koos Flament er slechts zeven. De rubriek 'Écriture', met zeventien nummers, selecteerde Flament bijna helemaal. Zo kwamen enkele zeer zeldzame schrijfboeken in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek. Overigens lag ook bij de gedrukte werken van Gérard het accent op de geschiedenis der Zuidelijke Nederlanden. Enkele vermeldenswaardige drukken zijn de gedrukte werken van Jan Vander Noot, onder andere zijn *Cort begriip* uit 1579, een zeer fraai deels in goud gedrukt exemplaar van de *Généalogie et descente de la maison de Croy* door Scohier uit 1589 met ingekleurde wapens, een exemplaar van de *Pompe funèbre pour l'empereur Charles V* en een ingekleurd exemplaar van de Londense uitgave uit 1607 van Camdens *Britanniae descriptio*.

De onderbrenging van de voor België zo belangrijke collectie handschriften en gedrukte werken van Gérard in Nederland heeft vooral na de afscheiding in 1839 bitter commentaar opgeleverd. Zo schreef de Brusselse bibliothecaris Marchal in 1842:

Zo men het verlies betreurt van de catalogus van Gérard [die deze samenstelde van de Bourgondische bibliotheek], [...] dan moet men het, honderd maal meer, betreuren dat koning Willem I, na de aankoop van de bibliotheek te hebben gelast, [...] de handschriften, ten getale van ongeveer 300, naar Holland heeft laten transporteren, want de gehele bibliotheek van Gérard was een waar museum voor Belgische geschiedenis. Zijn handschriften zijn voor de Hollanders niets als een kostbare verzameling; maar voor de Belgen zouden ze een van de nuttigste collecties annalen van onze oude en roemrijke geschiedenis zijn geweest.

Gelukkig voor onze zuiderburen zijn in die tijd bij een ruiltransactie ongeveer honderd handschriften door het Rijksarchief aan de Koninklijke Bibliotheek in Brussel afgestaan. Een nadeel van deze voor de negentiende eeuw zo kenmerkende verdelingen en overdrachten is wel, dat de met zoveel zorg en inspanning bijeengebrachte verzameling van Gérard nu over drie instanties is verdeeld.

J.D. Lupus

Naam: J.D. Lupus

Beroep: †1822

Verwerving: geschenk, 1823

Onderwerp: geschiedenis en religieuze kunst

Omvang: 167 handschriften en 25 gedrukte werken ekst

Toen in 1834 een groot staatsieportret werd vervaardigd van de eerste bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, Charles Flament, liet deze op de tafel naast zich ook vier van de belangrijkste schatten afbeelden, die aan zijn hoede waren toevertrouwd. Onder handbereik liggen het getijdenboek van Isabella van Castilië uit de Oranje-Nassau verzameling en drie middeleeuwse handschriften uit de collectie-Lupus. Een blik in de omstreeks 1820 door Lupus zelf opgestelde catalogus van deze collectie maakt duidelijk waarom juist deze drie handschriften zo bijzonder werden geacht. Het handschrift waar Flaments hand op rust komt 'uit de bibliotheek van de Griekse (d.w.z. Byzantijnse) keizers' en bovenop het Oranje-Nassauhandschrift liggen het gebedenboek van Boudewijn, de eerste koning van Jerusalem, en het psalter van de Franse koning Lodewijk VI. Deze herkomsten werden kennelijk afgeleid van de woorden op de sloten van de boekbanden: BALDUINO / HIER. REGI en HLUDOVVICUS / FILIUS REGIS. Het is duidelijk dat ook het getijdenboek van Isabella van Castilië zijn aanwezigheid op het schilderij aan zijn vorstelijke bezitster te danken heeft. In een tijd waarin men nog weinig oog had voor de artistieke waarde van middeleeuwse kunst, waren het vooral een voorname herkomst en koninklijke bezitters die de waarde van een handschrift bepaalden.

Slechts korte tijd na de voltooiing van het portret zouden de trots en tevredenheid die de toen reeds 76-jarige Flament op het portret uitstraalt, grondig bedorven worden. Een van de afgebeelde handschriften, het psalter van Lodewijk VI, werd ontvreemd, een gebeurtenis die zijn laatste levensjaar geheel zou vergallen. Op 29 november 1834 had hij een schrijven ontvangen van de Minister, met de vraag naar de catalogus van de handschriften, en zo deze er niet was, hem op zo kort mogelijke termijn te laten maken. Reeds twee dagen later had Flament, bijgestaan door onderbibliothecaris Holtrop alle handschriften uit de kasten laten halen, en ze op de tafels van de *chambre à travail* laten uitspreiden. Gezamenlijk waren ze begonnen de handschriften te ordenen en een systematische titellijst te vervaardigen. De volgende dag had Flament twee handschriften met elkaar willen vergelijken en had hij met het psalter van de Lodewijk VI in de hand rondgelopen. 's Avonds, in zijn woning op de tweede etage van de bibliotheek, vroeg hij zich opeens af of dit handschrift wel op zijn plaats was teruggezet en met zijn kandelaar in de hand begaf hij zich naar beneden, waar hij het handschrift evenwel niet kon vinden. De volgende morgen konden

ook Holtrop en de bediende het handschrift niet boven water krijgen en zette men zich gezamenlijk aan het samenstellen van een lijst van alle personen die op de bewuste dag in het gebouw geweest waren. De naspeuringen die daarop volgden - er hadden onder meer een schoorsteenveger en zijn maatje rondgelopen - bleven echter zonder resultaat. Den Haag was in die dagen een kleine stad, waarin maar weinig geheim kon blijven. Op 27 januari liet de Minister dan ook weten dat hem ter ore was gekomen dat een belangrijk handschrift vermist werd en verzocht om opheldering, waarop Flament een lange uiteenzetting over de toedracht gaf, waaraan het bovenstaande grotendeels werd ontleend.

De handschriften en boeken van de collectie-Lupus waren in 1823 door Willem I aan de Koninklijke Bibliotheek toegewezen. De eigenaar, J.D. Lupus, was een zonderlinge Belgische edelman die zichzelf tooide met de titel ridder-primaat. Over hem zijn geen nadere biografische gegevens te achterhalen. Lupus had zijn gehele kunstcollectie in 1817 aan Willem I aangeboden voor het exorbitante bedrag van 320.000 gulden. De directeurs van de verschillende Nationale Musea, die op last van de Minister een kijkje in Brussel gingen nemen, schatten de waarde echter aanzienlijk lager in. Op basis van hun bevindingen werd de som van f20.000,- geboden, waarmee Lupus uiteindelijk accoord ging, hoogstwaarschijnlijk omdat hij financieel aan de grond zat en hij voor de rest van zijn leven als conservator zou worden aangesteld. De collectie werd als Musée Lupus ondergebracht in enkele zalen van het Oude Hof, het Palais de Charles de Lorraine. Toen Lupus echter eind 1822 stierf, werd de gehele collectie op last van koning Willem I naar Den Haag overgebracht, met uitzondering van het merendeel van de schilderijen, die niet waardevol genoeg geacht werden om vervoerd te worden. In Nederland werd de collectie over een aantal kort tevoren in Den Haag opgerichte nationale instellingen verdeeld: de handschriften en gedrukte werken gingen naar de Koninklijke Bibliotheek, de munten, medailles, cameeën, ringen, en intaglio's naar het Koninklijk Penningkabinet en de rest (beeldhouwwerk, wapens, voorwerpen van kunstnijverheid en natuurlijke historie, de portretminiaturen en enkele kleine schilderijtjes) naar het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Tussen 1875 en 1883 werden de collecties van dit museum over zeven andere verzamelingen verdeeld, waarbij het grootste deel naar het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst in Den Haag ging. Dit laatste werd in 1883 in zijn geheel opgenomen in het Rijksmuseum te Amsterdam. Probeert men nu één en driekwart eeuw na het uiteenvallen van de collectie een inzicht te krijgen in wat de verzameling naast handschriften en gedrukte werken zoal omvatte, dan blijkt dat geen eenvoudige zaak te zijn. Slechts van weinig musea zijn complete catalogi verschenen en de herkomst uit de collectie-Lupus blijkt voor veel stukken lang niet altijd bekend. Het speurwerk wordt bovendien bemoeilijkt door de inadequate beschrijvingen in de door Lupus opgestelde catalogus, die - zoals hierboven al bleek bij de handschriften op het schilderij van Flament - vooral tot doel hadden de stukken op te waarderen. Relatief makkelijk op te sporen zijn nog de schilderijen, waarvan het leeuwendeel in Brussel was achtergebleven en overgedragen aan het Stedelijk Museum (thans Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België). Als bijzondere stukken kunnen genoemd worden een Aanbidding der wijzen van Pieter Coeck van Aelst (1502-1550), een Bloemenkrans van Daniel Seghers (1590-1661) en een groot Bloemstuk in vaas uit het atelier van Osias Beert (ca. 1580-1623/24). In het Rijksmuseum te Amsterdam bevinden zich onder meer een aantal fraaie reliëfs, een houten Scène uit een heiligenleven, dat ca. 1560 te Antwerpen werd vervaardigd, een Calvarie uit toetssteen van ca. 1560-1570 uit de werkplaats van de Italiaans-Luikse beeldhouwersfamilie Papardin-Fiacre en een vroeg-zeventiende eeuwse Bewening in verguld brons uit Zuid-Duitsland. Daarnaast zijn enkele van de vroegste stukken email en ivoor die in ons land aanwezig zijn uit de collectie-Lupus afkomstig, onder andere een ivoeren doosje uit ca. 1050-1150.

Voor zover men op deze wijze een indruk kan krijgen van de collectie, blijkt dat deze een grote verscheidenheid kende, en dat het geheel het midden hield tussen een religieus museum en een rariteitenkabinet. Het vanuit hedendaags zicht veruit belangrijkste onderdeel van de collectie bestaat ongetwijfeld uit de handschriften. In zijn catalogus had Lupus deze in twee categorieën verdeeld: 56 verluchte en 112 onverluchte, waarbij ook weer het overwegend religieuze karakter van de inhoud treft.

Onder de onverluchte overwegen de kloosterhandschriften, waarvan een tiental uit de cisterciënzerabdij Cambron en vijf uit Bonne-Esperance. De topstukken bevinden zich onder de verluchte handschriften, bijvoorbeeld de verzameling miniaturen, een soort platenbijbel, met een beroemde kaart van Jeruzalem uit de twaalfde eeuw, de 'Bible moralisée' van Antoine de grote Bastaard van Bourgondie, en een deel van het brevier van een lid van de familie Rolin. Onder de vele getijdenboeken bevinden zich verrassenderwijze ook enkele Noord-Nederlandse: uit Noord-Holland, Delft en Arnhem. Daarnaast zijn er enkele juweeltjes uit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, zoals het getijdenboek uit de school van Jean Fouquet uit ca. 1470 en dat van het geslacht Tournon-Amboise uit het eind van de 15de eeuw. De verwerving van de collectie-Lupus heeft het gezicht van de handschriftencollectie van de Koninklijke Bibliotheek blijvend bepaald. Uit de verzameling Lupus zijn aan de collectie incunabelen en postincunabelen van de Koninklijke Bibliotheek enkele op perkament gedrukte Franse getijdenboeken toegevoegd die vooral opvallen door de miniaturen en de monochrome inkleuring van de randen. Vermeldenswaard is ook het in 1496 te Gouda gedrukte boekje *Devote getijden van het leven ons Heren* met ingekleurde houtsneden. Typisch een museumstuk is een zwart marokijnen boekband, rijk versierd met goudstempeling en emailachtige verf, om een Parijse uitgave van Paulus Aemilius, *De rebus gestis Francorum* uit 1548.

Aan het begin van de negentiende eeuw zag men de collectie-Lupus uitsluitend als een aantal afzonderlijke onderdelen, die men zonder bezwaar bij verschillende musea onder kon brengen. Pas in de twintigste eeuw is men oog gaan krijgen voor de waarde die een dergelijke verzameling als geheel heeft, als afspiegeling van de tijdgeest en als uitdrukking van een bepaald verzamelaarsprofiel. Met de verzameling van de ridder-primaat Lupus zou men, als ze nu nog bijeen zou zijn, een aardig klein religieus museum kunnen vullen, het soort woonhuis-museum, zoals dat bijvoorbeeld in het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag bewaard is gebleven.

Rijklof Michael van Goens

Naam: Rijklof Michael van Goens

Beroep: geleerde, literator en politicus, 1748-1810

Verwerving: geschenk, 1874

Onderwerp: persoonlijk archief van Van Goens

Omvang: vijf meter

De verzameling Rijklof Michael van Goens is geheel vervlochten met het bijzondere, haast bizarre leven van haar even tegendraadse als geniale eigenaar. De collectie bestaat louter uit zijn persoonlijk archief. Dat beslaat ruim 5.000 brieven aan Van Goens, enkele honderden brieven die hij zelf schreef, dagboeken en andere persoonlijke aantekeningen, politieke, godsdienstige en wetenschappelijke verhandelingen en notities, verhalen, gedichten en tekeningen.

Rijklof Michael van Goens was een wonderkind. Hij werd geboren op 12 mei 1748. Op zijn twaalfde jaar had hij de Franse én de Latijnse school al doorlopen en ging hij studeren aan de universiteit in zijn geboortestad Utrecht. Hij was zestien toen hij afstudeerde en achttien toen hij benoemd werd tot hoogleraar in de oudheden, de geschiedenis, de welsprekendheid en de Griekse taal aan diezelfde universiteit. Het belangrijkste uit zijn leven had hij toen al gedaan: in drie artikelen in het tijdschrift *Nieuwe bijdragen tot opbouw van de vaderlandse letterkunde* had hij zich radicaal afgezet tegen de heersende literaire opvattingen en de Romantiek in ons land geïntroduceerd. De moderne Nederlandse letterkunde begint met Van Goens.

In Duitsland en Frankrijk was dit ideeëngoed uit de Verlichting al eerder gepresenteerd en Van Goens was daar zeer goed van op de hoogte. Dat blijkt onder meer uit 95 brieven uit zijn archief, geschreven door zijn vriend en bewonderaar Frans van Lelyveld in de jaren 1765-1766. Deze Leidse lakenkoopman was redacteur van de *Nieuwe bijdragen* en als zodanig degene die Van Goens aanspoorde om zijn denkbeelden te publiceren. Even belangwekkend zijn de briefwisselingen die Van Goens als hoogleraar voerde met heel geleerd Europa. Hij correspondeerde volop met romantische schrijvers en verlichte geleerden in Nederland, Duitsland, Frankrijk, Spanje en Italië over tal van filosofische en esthetische kwesties.

Van Goens was niet alleen de jongste hoogleraar die ooit in Nederland aantrad, maar ook de jongste die aftrad. Na een heftige pamflettenstrijd met orthodoxe predikanten over een theologische futiliteit, brak hij in mei 1776 in één klap met de wetenschap, stapte over naar de politiek en nam zitting in het stadsbestuur van Utrecht. Hij verkocht zijn enorme bibliotheek (de veilingcatalogus besloeg 19.000 nummers, op alle gebieden van de wetenschap, en was tot in Sint Petersburg en Lissabon te koop) en staakte al zijn wetenschappelijke correspondenties. Na 1776 is er in zijn archief vrijwel geen geleerdenbrief meer te vinden.

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw, toen de tegenstellingen tussen patriotten en orangisten steeds scherper werden, ontpopte Van Goens zich als de belangrijkste spreekbuis van de prinsgezinden. Dat begon bij het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog. In zijn *Politiek vertoog over het waar systema van de stad Amsterdam* (1781) legde hij, dwars tegen de publieke opinie in, de schuld voor de oorlog niet bij de Engelsen maar bij de Amsterdammers. Onmiddellijk werd hij uitgemaakt voor landverrader en daalde er een regen van hatelijke pamfletten op hem neer. Thuis kreeg hij scheld- en dreigbrieven. Getergd begon Van Goens met de uitgave van een prinsgezind blad, de *Ouderwetse Nederlandsche patriot*, dat moest dienen als tegenhanger van een aantal patriottistische tijdschriften. Hij kreeg daarbij in het geheim steun van Nicolaas ten Hove, 's lands muntmeester, en van graaf Sigismund van Heiden Reinestein, kamerheer van Willem V. De heren vermeden de gewone postdiensten, maakten gebruik van schuiladressen en schreven zelfs met onzichtbare inkt. Het archief telt 76 brieven van Ten Hove aan Van Goens en maar liefst 260 van Graaf van Heiden Reinestein, waarin de hele geschiedenis van de Ouderwetse Nederlandsche patriot prachtig te volgen is.

Ondanks de scherpe pen van Van Goens had het blad niet veel succes. In Utrecht kregen de patriotten zoveel aanhang onder de burgerij dat hij daar zijn leven niet meer zeker was. Als hij nog op straat verscheen, deed hij dat met een paar pistolen op zak, zo schrijft hij in zijn niet gepubliceerde autobiografie 'Some memorandums of my life'. In 1783 dienden ruim 300 Utrechtse burgers een petitie in om hem uit de vroedschap te verwijderen. Van Goens wachtte de uitslag niet af en nam de wijk naar Den Haag.

Terwijl hij daar verbitterd en ziek zijn dagen sleet, voltrok zich een wonderlijke omslag in zijn leven. De verlichte, modernistische, van atheïsme verdachte vrijdenker sloeg op een dag de Bijbel open, las de woorden 'God is liefde' en voelde zich plotseling bekeerd tot een piëtistisch, bevindelijk christendom. Onder zijn archivalia uit die tijd bevinden zich diverse stukken over de Zweedse mysticus Emanuel Swedenborg, in wie hij een geestverwant zag. Ondanks zijn bekering bleef Van Goens een verbitterd man en uiteindelijk besloot hij om alle banden met zijn vaderland te verbreken. Hij wilde zelfs geen Nederlandse naam meer dragen en noemde zich voortaan, naar zijn moeder, Cuninghame. In een advertentie op 6 januari 1786 in de *sGravenhaagse vrydagse courant*, die hij in zijn archief bewaard heeft, deed hij kond van zijn naamsverandering en zijn vertrek.

Van Goens vestigde zich in Zwitserland, nabij Basel, waar hij zich intensief met de kantonale politiek bezighield. Een van de burgemeesters van Basel, Andreas Buxtorff, schreef hem in zes jaar tijd meer dan 800 brieven. Bijzonder interessant zijn ook Van Goens' aantekeningen over het Zwitserse dialect, de boekjes waarin hij zijn dagelijkse maaltijden bijhield, zijn kasboekjes en zijn reisnotities.

Na zijn bekering had Van Goens veel belangstelling gekregen voor het werk en de persoon van de vermaarde piëtistische predikant Johann Kaspar Lavater. Kort na zijn aankomst in Zwitserland hoorde hij hem preken en in de jaren die volgden, groeide er een hechte vriendschap tussen beiden. Van Goens had diep respect voor de eenvoudige, oprechte vroomheid van Lavater, die van zijn kant een grote bewondering kende voor de geleerdheid en scherpzinnigheid van Van Goens. Uit de innige onderlinge correspondentie en ook uit de zorgvuldige wijze waarop Van Goens dit deel van zijn archief heeft verzorgd, blijkt die vriendschap heel sterk.

Mede dankzij introducties van Lavater kwam Van Goens in contact met tal van adellijke personen aan de kleine Duitse vorstenhoven, waar vroomheid en humaniteit op dat moment zeer in zwang waren. In de vaak zeer uitvoerige briefwisselingen is veel respect en sympathie, maar ook onbegrip, te lezen voor de zo diep denkende balling. Vanaf 1793 reisde Van Goens door Duitsland. Hij verbleef aan verschillende vorstenhoven, waar hij steeds met veel egards ontvangen werd en soms een tijdje als persoonlijk raadsman fungeerde. Telkens echter, zo blijkt uit de dagboeken, was een willekeurige kleinigheid voor de lichtgeraakte Van Goens aanleiding om de goede verstandhouding te verbreken en verder te trekken. Geplaagd door jicht en geldgebrek werd hij steeds hypochondrischer. Zijn laatste jaren sleet hij in Wernigerode, waar hij in 1810 in vergetelheid stierf.

Het leven van Van Goens werd gekenmerkt door radicale en definitieve breuken. Hij brak met zijn wetenschappelijk werk en met Nederland, hij veranderde van naam en van levensovertuiging, hij kapte vriendschappen en briefwisselingen af, zonder ooit op zijn schreden terug te keren. Op die regel bestaat één uitzondering. Ook met zijn jeugdvriend en zwager Hieronymus van Alphen was hij een tijdlang gebrouilleerd, maar zij verzoenden zich en hun vriendschap bleef in stand tot aan de dood van Van Alphen. Het was aan diens zoon, Daniel François, dat Van Goens zijn persoonlijke nalatenschap toevertrouwde. De verzameling bleef, helaas niet ongeschonden, zestig jaar in het bezit van de familie Van Alphen, totdat Daniel François junior haar in 1874 aan de Koninklijke Bibliotheek schonk.

Jonkheer Jacob de Witte van Citters

Naam: Jonkheer Jacob de Witte van Citters

Beroep: jurist, rentenier, 1817-1876

Verwerving: legaat, 1877

Onderwerp: gedrukte werken op het gebied van de rechten, taal- en letterkunde en geschiedenis

Omvang: 4.000 boeken

Jonkheer Jacob de Witte van Citters werd op 16 mei 1817 in Den Haag geboren. Zijn vader stamde uit een aanzienlijk Zeeuws geslacht; zijn moeder was een dochter van de bekende staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp. Hij studeerde rechten te Leiden, en promoveerde aldaar in 1841 op een proefschrift onder de titel *De mala fide in negotiis civilibus jure hodierno*. Daarna vestigde hij zich in Den Haag, op de Fluwelen Burgwal. De juridische praktijk trok hem niet aan, en geldgebrek kende hij niet; daarom kon hij zich zonder problemen wijden aan zijn nogal uiteenlopende liefhebberijen, die kunnen worden gekenschetst met de trefwoorden: theorie van het recht, verbetering van het onderwijs, de vaderlandse letterkunde en geschiedenis, en de grafische kunsten. Hij bleef ongehuwd.

Bijna ieder nummer van het rechtskundige tijdschrift *Themis*, waarvan hij in 1854 redacteur werd, bevat wel een bijdrage of boekbespreking van Van Citters' hand. Van het rechtsgeleerd genootschap 'Door Tijd en Vlijt', dat wekelijks vergaderde, was hij een van de ijverigste leden. Ook was hij lid, en later voorzitter, van het Bureau van Consultatie van de Orde der Advocaten.

Het Lager Onderwijs genoot zijn bijzondere belangstelling. Lange jaren was hij lid van de Haagse Schoolcommissie en schoolopziener voor Zuid-Holland. Hij bezat een diepgaande kennis van leermethoden en leermiddelen, en ook de inrichting van schoollokalen, de opleiding van onderwijzers en de vernieuwing van het onderwijs gingen hem ter harte. Hij maakte zich de methode van Fröbel eigen, en onderwees deze niet alleen aan de 'helpsters der bewaarscholen', maar demonstreerde haar ook in de praktijk voor de kleuterklas. In verband hiermee schreef hij een geïllustreerde *Handleiding tot het aanvankelijk onderrigt in het regtlijnijg teekenen* (1861) en, eveneens geïllustreerd, *Het regtlijnijg teekenen op de bewaarschool* (1867). Deze publicaties gingen hem des te gemakkelijker af omdat hij een vaardig amateur-schilder en lithograaf was; hij exposeerde enige malen op tentoonstellingen.

Van zijn hand verschenen, vaak ook anoniem, vele letter- en geschiedkundige bijdragen in de *Algemeene konst- en letterbode*, die in 1861 opging in de *Nederlandsche spectator*. Met anderen, onder wie de rijksarchivaris Bakhuizen van den Brink, de uitgever Martinus Nijhoff en de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek Campbell, behoorde hij sinds 1854 tot de redactie van beide tijdschriften. Op literair-historisch gebied was hij vooral geïnteresseerd in dramaturgie en toneelgeschiedenis. Zijn historische belangstelling concentreerde zich op het nepotisme onder de regenten in de Republiek. Hij publiceerde contemporaine documenten daarover, en bundelde die in zijn *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (1872, met *Aanteekeningen en bijvoegselen*, 1875).

In 1867 publiceerde Van Citters samen met zijn jongere vriend Joh. Rutgers onder het pseudoniem P. van Os jr. de *Geestelijke lustwarande: poëzie op het gebied van kerk en staat*. Dit was een bundel parodieën op de gangbare vaderlands-godsdienstige rijmelarij, die was geschreven naar aanleiding van orthodoxe protesten tegen het uitroepen van een biddag in verband met de toen heersende cholera-epidemie, en die in zekere zin vooruitliep op de *Grassprietjes* (1887) van Cornelis Paradijs (pseudoniem van Frederik van Eeden). De ontdekking van deze mystificatie veroorzaakte enige opschudding, en kostte het liberaal Tweede-Kamerlid P.A.S. van Limburg Brouwer zelfs zijn zetel.

Gedurende zijn laatste levensjaren was Van Citters ziekelijk. Buitenlandse kuuroorden brachten geen verbetering, en op 3 oktober 1876 overleed hij te Montreux, slechts 59 jaar oud. Van Citters' leven werd kort na zijn dood uitvoerig beschreven door H. van Hogendorp; zoals gebruikelijk blijkt uit deze biografie niet of hij ook slechte eigenschappen of onaangename gewoontes had. Hogendorp besluit met de woorden:

'Zijn rijke boekerij vermaakte hij aan de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage; een nauwkeurig overzicht is daarvan nog niet gegeven kunnen worden, doch men weet reeds, dat de Bibliotheek daardoor een groote aanwinst heeft gedaan in rechtsgeleerde werken uit de vorige eeuw, maar meer nog in de talrijke werken over nieuwere letterkunde en dramatiek door den testator zelf verzameld.'

Hogendorp verzuimt te vermelden dat Van Citters behalve zijn boeken ook een geldbedrag van f1.000,- aan de Koninklijke Bibliotheek had geschonken, dat zou worden besteed aan toneelliteratuur. De boeken arriveerden begin 1877 in de Koninklijke Bibliotheek. In het jaarverslag over 1878 meldt de bibliothecaris dat ze inmiddels zijn gecatalogiseerd, en in het verslag over 1879 volgt een volledige lijst, die 215 bladzijden beslaat. De zwaartepunten van de nieuw verworven collectie, die 4.000 boekdelen telde, blijken te liggen op het gebied van de rechten (met staatkunde en economie), taal- en letterkunde en geschiedenis (met hulpwetenschappen). Het is overigens niet zo dat deze lijst een beeld geeft van Van Citters' gehele bibliotheek. Volgens zijn testament mochten zijn erfgenamen, twee zusters, allereerst een keuze maken, en was het vervolgens aan de Koninklijke Bibliotheek om te selecteren wat zij wenste. Wat de zusters er uit haalden is niet bekend, en evenmin wat de Koninklijke Bibliotheek *niet* selecteerde. Maar de bijna volledige afwezigheid van een rubriek 'opvoeding en onderwijs' zegt genoeg; de boeken zullen er zijn geweest, maar ze zijn kennelijk op de Fluwelen Burgwal achtergebleven.'

In de Koninklijke Bibliotheek stonden de boeken bij elkaar in acht kasten. Ze kregen eerst als signatuur de aanduiding 'v.C.' + volgnummer, en later de kastsignaturen 201-208. Toen deze kasten in 1956 door

ouderdom dreigden in te storten, zijn de boeken overgebracht naar de toen juist voltooide boekentoren aan de Kazernestraat. Daar gingen ze op in de talrijke andere collecties die uit het te zwaar belaste hoofdgebouw aan het Lange Voorhout werden geëvacueerd. Al eerder waren onderdelen van de collectie wegens hun bijzondere karakter elders ondergebracht, zoals de handschriften, kunstboeken en plaatwerken, tijdschriften, vlugschriften en academische proefschriften.

De collectie-Van Citters vormde als geheel een waardevolle aanvulling op het bezit van de Koninklijke Bibliotheek, maar echt heel bijzondere stukken telde zij maar weinig. De handschriften in het legaat waren collegedictaten en gekopieerde archivalia. Gedrukte werken uit de vijftiende tot zeventiende eeuw zijn weinig talrijk; ze stammen waarschijnlijk grotendeels uit oud familiebezit. Het was vooral een vakbibliotheek, die door Van Citters was bijeengebracht met het oog op zijn boven beschreven juridische, letterkundige en historische activiteiten. Achttiende- en negentiende-eeuwse werken overwegen. Een aantal van de boeken was door hemzelf en zijn vader en grootvader geannoteerd. Als bijzondere oudere uitgaven kunnen twee vroegzeventiende-eeuwse Zeeuwse schrijfboeken worden genoemd: *'t Magazin, oft Pack-huys der loffelycker penn-const* van David Roelands (Vlissingen 1616) en *Proef-stuck van de schrijf-konste* van Samuel de Swaef (Middelburg 1616), en een reeks oude uitgaven van *Die kuere van Zeelandt*, waarvan de oudste, gedrukt ca. 1496-1499 door Govaert Bac in Antwerpen, Van Citters' enige incunabel is.

G. Groen van Prinsterer

Naam: G. Groen van Prinsterer

Beroep: historicus en politicus, 1801-1876

Verwerving: legaat, 1879

Onderwerp: politiek, geschiedenis en theologie

Omvang: 2.563 titels in 3.774 banden, en 2.008 brochures in convoluten; tevens een aanzienlijk aantal brieven

Guillaume Groen van Prinsterer stamde uit een geslacht van predikanten. Zijn vader was een vooraanstaand medicus in Den Haag, die ook contacten met het hof onderhield. De jonge Groen maakte naam als briljant student, die in 1823 op één dag een dubbele promotie mocht beleven. Hij werd doctor in de letteren op een proefschrift over Plato, en doctor in de rechten met een dissertatie over het Justiniaanse recht. Als zoon van aanzienlijke ouders leek een carrière in staatsdienst voor hem weggelegd, en inderdaad fungeerde hij enkele jaren als referendaris bij het kabinet des konings. Dit was in de tijd dat Nederland en België nog samen een koninkrijk vormden, en Groen verbleef daarom ook vaak te Brussel. Daar onderging hij de invloed van een Waalse predikant, J.H. Merle d'Aubigné, die zijn bekering tot een meer orthodoxe geloofsbeleving nieuwe impulsen gaf. Het wat vlakke rationalisme van Groens ouderlijk huis had reeds in zijn studententijd een andere oriëntatie gekregen, en wel door de kennismaking met de Réveilkring. Deze wenste de hervormde kerk te bezielen met een nieuw elan, waarbij een inniger geloofsbeleving hand in hand ging met een conservatieve, om niet te zeggen reactionaire politieke inspiratie. De namen van Bilderdijk en Da Costa zijn hier van het begin af aan mee verbonden. Groen was echter geen slaafse navolger, en zocht een eigen weg, gesteund door zijn vrouw, Betsy van der Hoop, die eveneens uit een goed gereformeerd milieu afkomstig was. Hun gezamenlijke afkeer van het mondaine leven aan het hof (reizen op zondag) deed Groen in 1836 zijn functie opgeven. Zijn ruime financiële middelen stelden hem in staat de rest van zijn leven zonder bezoldigde betrekking te leven. Wel was hij sinds 1831 belast met het toezicht op het Koninklijk Huisarchief, en in die hoedanigheid bezorgde hij een reeks bronnenuitgaven die hem wijde bekendheid gaven als historicus. De *Archives ou*

correspondences inédites de la maison d'Orange-Nassau ontsloten een grote hoeveelheid historische documenten voor de ontluikende geschiedwetenschap. De historische arbeid verdiepte tevens zijn eigen inzichten op levensbeschouwelijk terrein. 'In 't verleden ligt het heden', daarvan was ook Groen overtuigd. De geschiedenisstudie was bij uitstek geschikt de eigen tijd te leren kennen, vooral ook omdat men in de geschiedenis de hand van God kon herkennen. De beginselen van het kwade lagen eveneens in de historie, en voor Groen stond het kwade gelijk met de revolutie. Bij 'de revolutie' mag men dan vooral denken aan de Franse revolutie van 1789, en het ideaal van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' dat toen was uitgedragen.

Dergelijke beginselen leken een uiting van menselijke hoogmoed jegens God. Voor Groen geen 'maakbare samenleving', maar een erkenning dat het verleden van de volken een eigen individualiteit bezat, die men niet ongestraft kon aantasten. Hij was daarom ook geen conservatief of reactionair als Burke en Bilderdijk. Hij aanvaardde de moderne tijd en het principe van de constitutionele monarchie. Het ging er slechts om, het eigen karakter van het Nederlandse volk als protestantse natie te vrijwaren van ongelooft en revolutie. Hij heeft deze denkbeelden eigenlijk nooit systematisch vormgegeven, maar de essentie vindt men in zijn *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (1841-1846), en in zijn *Ongelooft en revolutie* (1847), waarin de afwijzing van de revolutie als loochening van Gods woord nog eens benadrukt werd.

In zijn verdere leven heeft Groen zijn ideeën vooral uitgedragen als volksvertegenwoordiger, waarbij hij stelling nam tegen de liberale staat van Thorbecke. Het ging hem vooral om het principiële uitgangspunt. Naar zijn eigen woord: 'Een staatsman niet! Een evangeliebelijder', of, zoals Harm van Riel het heeft omschreven: 'schone handen houden ging hem boven resultaten'. De vruchten van die oppositie bleken pas aan het einde van Groens leven, toen zijn volgeling Abraham Kuyper met populistische actie in plaats van aristocratische distantie de grondlegger werd van de Anti-Revolutionaire Partij.

Voor zijn werk en zijn geschriften had Groen altijd een beroep kunnen én moeten doen op zijn eigen bibliotheek. In één opzicht was hij het eens met zijn politieke tegenstander Thorbecke: de Koninklijke Bibliotheek stelde teleur waar het geschiedenis, staatkunde en andere onderwerpen betrof. Bekend is de opdracht die Thorbecke als minister in 1850 aan bibliothecaris Holtrop verstrekte, 'de meest noodige en nuttige werken' op terreinen als politiek, economie en recht aan te schaffen. Eerder al had Groen in zijn correspondentie blijk gegeven van onbegrip voor de voornamelijk op handschriften en incunabelen gerichte aanschaf. 'In de laatste jaren', zo schreef hij in 1829, 'is, zoo geloof ik, de Koninklijke Bibliotheek niet op de voor ware wetenschap meest wenschelijke wijze verrijkt.' In 1831 heette het dat de bibliotheek 'de laatste tijden meer met Roomsche legenden dan met werken over regt en geschiedenis' is verrijkt. En later nog, in 1834, schreef hij: 'Ook gevoelt men, bij het onderzoek naar historische bijzonderheden, zeer het gemis van eene wèl voorziene Bibliotheek. Het is jammer, dat er aan het voorzien van de Koninklijke Bibliotheek, althans met de noodzakelijkste werken, zoo weinig de hand wordt gehouden'.

Dat er verbetering in die situatie is gekomen, is niet in de laatste plaats te danken aan het feit dat de eigen bibliotheek van Groen in de Koninklijke Bibliotheek is terecht gekomen. Als gefortuneerd man kon hij het zich veroorloven alles te kopen wat hem nuttig en nodig leek. Toen hij in 1876 stierf was omtrent zijn boekerij in feite niets bepaald. De waarde ervan werd door taxateurs bepaald op f1.900,- (op een totale nalatenschap van bijna twee miljoen gulden). Wel vermaakte hij bij testament 'de originelen der reeds door mij uitgegeven Historische Brieven' aan de Koninklijke Bibliotheek. Dat gold brieven van Isaac da Costa, Thorbecke en J.A. Wormser, die door Groen reeds in boekvorm waren gepubliceerd. De overige schriftelijke nalatenschap ging naar het Algemeen Rijksarchief. Toen ook mevrouw Groen in 1879 was overleden, besloten haar erfgenamen samen met haar executeur-testamentair O. baron van Wassenaer van Catwijck, de bibliotheek aan het rijk aan te bieden ter plaatsing in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit Leiden. Nadat om onbekende redenen tegen de plaatsing in Leiden bezwaren waren gerezen, werd de collectie aangeboden aan de Koninklijke Bibliotheek. In hetzelfde jaar 1879 rapporteerde bibliothecaris Campbell aan de Minister van Binnenlandse Zaken dat aanvaarding alleszins gerechtvaardigd was. Zo kwamen, compleet met de zes boekenkasten waarin zij stonden, 'ruim drie

duizend, meestal fraai gebonden boekdeelen' in de Koninklijke Bibliotheek terecht, samen met een negental bustes van Griekse wijsgeren en dichters en Nederlandse letterkundigen, en 'een medaillon-buste van den heer Groen [...] om het uiterlijke der verzameling te versieren'.

Binnen enkele jaren kon een lijst van de verworven werken worden gepubliceerd. Het jaarverslag over 1881 biedt op meer dan tweehonderd bladzijden een overzicht van de inhoud van de collectie. Zoals te verwachten was, lag het zwaartepunt op theologie en kerkgeschiedenis, staatkunde en staathuishoudkunde, geschiedenis en levensbeschrijvingen, al waren er ook literaire en andere werken in vertegenwoordigd. Het ging duidelijk om de 'working library' van een actief man. Er bevonden zich vrijwel geen oude drukken onder, en vele boeken waren, zoals Campbell had geschreven, 'met 's mans wel bekend net schrift [...] onderscheiden', ten teken dat Groen ze voor zijn studie en publicaties had gebruikt. Politieke en staatkundige geschriften zijn er van Machiavelli tot Edmund Burke en natuurlijk ontbreken ook de grote namen van Groens eigen tijd niet: Guizot, De Tocqueville, De Maistre, en Duitse publicisten als Stahl en Haller, aan wie de Nederlander zijn eigen vernuft had gescherpt. Maar ook werk van een vroege socialist als Louis Blanc was voorhanden, evenals *Les confessions d'un révolutionnaire* van P.J. Proudhon uit 1850.

Dat er vier statenvertalingen aanwezig waren zal geen verwondering wekken, maar onder de letterkundige werken treft hier en daar een naam die aantoonde dat Groen een man van brede belezenheid en interesse is geweest. Shakespeare bijvoorbeeld, maar ook Rousseau, Lamartine, Walter Scott en Byron, en van de Nederlanders naast Bilderdijk en Da Costa toch ook Multatuli. Andere rubrieken behelsden werken op het gebied der natuurlijke historie, zoals J.F. Martinets *Katechismus der natuur* (1777-1779) en het ongedateerde prachtwerk van Maria Sibylla Merian, *Der rupsen begin, voedzel en wonderbaare verandering*, twee delen in één band, met 102 handgekleurde platen, beide wellicht een erfenis van vader Groen. Het door Campbell opgegeven aantal van 3.000 delen is wat arbitrair. In een artikel over Groens boekenkast telde J. Stellingwerff in totaal 2.563 werken in 3.774 banden, met daarnaast 2.008 brochures over actuele kwesties als de schoolstrijd, die in verzamelbanden bijeen zijn gebonden en die niet afzonderlijk zijn gecatalogiseerd. Al met al vormden zij een indrukwekkende getuigenis van de activiteiten die Groen als geleerde aristocraat een leven lang ontplooidde.

J.H.J. Hamelberg

Naam: J.H.J. Hamelberg

Beroep: ambtenaar, 1862-1918

Verwerving: geschenk, 1919

Onderwerp: handschriften, brochures en monografieën betreffende de Nederlandse Antillen

Omvang: vijf archiefdozen handgeschreven papieren en een veertigtal boeken en geschriften

Johannes Hermanus Jacobus Hamelberg werd op 7 februari 1862 geboren te Cuyk. Toen zijn vader in 1880 tot Nederlands-hervormd predikant in Willemstad (Curaçao) werd beroepen, ging Johannes met zijn familie mee naar de Nederlandse Antillen, hetgeen bepalend zou blijken voor zijn latere carrière en levensloop. Dat de jonge Hamelberg zich vrij snel betrokken voelde bij het reilen en zeilen van de Antilliaanse gemeenschap valt onder andere af te leiden uit zijn inzet voor de Vereniging tot Bevordering van het Onderwijs op Curaçao, een vereniging die er naar streefde om scholen naar Nederlands voorbeeld in te richten. Zijn eerste werkkring vond hij op de landsschool van Sint-Eustatius, waar hij eerst onderwijzer en later hoofd der school werd. Kort voordat hij in 1888 in het huwelijk trad met de negentienjarige op Curaçao geboren Johanna Henriëtte Quast, werd hij benoemd tot griffier van de Raad van Justitie op Sint-Eustatius.

Eind 1894 volgde zijn benoeming tot tweede commies/archivaris op Curaçao. In deze functie heeft hij zich veel moeite getroost om de verwaarloosde en verspreide archieven van dit deel der toenmalige Nederlandse koloniën bijeen te brengen en toegankelijk te maken. In de nalatenschap van Hamelberg zijn talrijke bewijzen van zijn ijver op dit terrein te vinden. Diverse dozen vol nauwkeurig overgeschreven notities uit de Curaçaose archieven, opgetekend in schriften, op losse vellen en zelfs kleine papiertjes, zijn bewaard gebleven. Alles wat hem interesseerde op het gebied van geschiedenis, genealogie en taalkunde werd zorgvuldig vastgelegd en later bewerkt tot publicaties en artikelen in dagbladen en tijdschriften. Niet voor niets werd in 1898 in het *Stamboek der West-Indische ambtenaren 1850-1918* zijn opstel 'Eene nieuwe cultuur voor de kolonie Curaçao' vermeld. In dit stamboek, waarin de ambtelijke loopbaan van de diverse overzeese rijksdienaren tot in details is weergegeven, lezen we dat Hamelberg in al zijn betrekkingen hoogst bekwaam en verdienstelijk was, vooral in zaken als het zoeken, verzamelen en bestuderen van gegevens. Ook werden zijn vele verdiensten als publicist van studies over de geschiedenis, oudheden, land- en volkenkunde, landbouw en industrie, naast zijn belangeloze bemoeienissen met al wat welzijn en aanzien van Curaçao betrof, geroemd.

In 1896 was in het raadhuis van Willemstad in aanwezigheid van gouverneur mr. C.A.H. Barge en diverse andere notabelen het Geschied-, Taal-, Land- en Volkenkundig Genootschap opgericht. Het was een initiatief van J.H.J. Hamelberg, die meteen secretaris van het genootschap werd. In de *Jaarlijksche verslagen* zou hij menig artikel laten verschijnen over de geschiedenis der Nederlandse Antillen. Helaas was het genootschap met de lange naam zelf geen lang leven beschoren, want reeds na enkele jaren bleek de belangstelling er voor verdwenen te zijn.

Na korte tijd als waarnemend secretaris van het gouvernement en als postdirecteur op Curaçao te hebben gewerkt, vertrok Hamelberg met zijn echtgenote in 1900 per S.S. Prins Willem IV voor een lang en welverdiend verlof naar het moederland. Tijdens zijn verblijf in Nederland ontving hij van de Minister der Koloniën de opdracht om onderzoek te doen naar bronnen met betrekking tot de geschiedenis en ontwikkeling van de Nederlandse Antillen. Vanuit zijn huis aan de Sumatrastraat 54 te Den Haag ging Hamelberg regelmatig naar het Rijksarchief om de archieven van de West-Indische Compagnie te bestuderen, samen te vatten en soms letterlijk over te schrijven. De fysieke weergave van deze noeste arbeid is, zoals boven reeds is vermeld, te vinden in zijn collectie nagelaten papieren in de Koninklijke Bibliotheek en in zijn vierdelige publicatie getiteld *De Nederlanders op de West-Indische eilanden* (1901-1909). De tot dan toe verschenen studies naar de geschiedenis van de kolonie beperkten zich over het algemeen tot het hoofdeiland Curaçao. In dit werk werd echter ook aandacht besteed aan de andere Benedenwindse en Bovenwindse eilanden. Hoewel een beschrijving van de eigentijdse geschiedenis ontbreekt en twee delen zelfs midden in een zin op pagina 58 eindigen, zijn deze geschriften vooral door de opgenomen documenten, waarvan menig origineel sinds de publicatie van Hamelbergs werk verloren is gegaan, zeer waardevol. Volgens J. Hartog zijn na 1901 nog veel feiten aan het licht gekomen die niet aan Hamelberg bekend waren, waardoor zijn boeken met de nodige reserve gelezen moeten worden. Desalniettemin blijft deze pioniersarbeid tot de standaardwerken voor de zeventiende- en achttiende-eeuwse geschiedenis der Nederlandse Antillen behoren.

Na een mislukte sollicitatie naar de positie van Gezaghebber van Aruba keerde Hamelberg in november 1901 als directeur der posterijen op het eiland Curaçao terug. Niet alleen de geschiedenis, maar ook de economische ontwikkeling van de kolonie lag Hamelberg zeer aan het hart. Hij werd secretaris en later voorzitter van de Curaçaosche Maatschappij tot Bevordering van de Landbouw, Veeteelt, Zoutwinning en Visserij. Ook initieerde hij plannen voor de verbouw van sisal, waarmee touw en sandalen werden gemaakt, door de Eerste Sisal Cultuur Maatschappij op Mount Pleasant en de N.V. Cultuur Maatschappij der Nederlandsche Antillen op Sint-Eustatius. Ondanks de gelden die Hamelberg door zijn publicaties hierover uit Nederland bijeen wist te brengen en de talloze proefcultures werd de teelt uiteindelijk geen succes. Na een tiental jaren, geruime tijd na Hamelbergs dood, werd door schadelijke ziekten, te weinig afzetmogelijkheden en gebrek aan arbeidskrachten, de aanplant gestaakt.

In mei 1902 werd Hamelberg opnieuw benoemd tot waarnemend gouvernementssecretaris en ambtenaar van de burgerlijke stand en in 1903 aangesteld als tijdelijk zaakgelastigde te Caracas in Venezuela. Als dank voor het behartigen van de Nederlandse belangen in den vreemde werd hij tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau benoemd. Hij was toen al enkele maanden met verlof in Nederland, onder andere wegens ernstige ziekte en overlijden van zijn vader. Men detacheerde hem als adviseur voor West-Indische aangelegenheden op het Departement van Koloniën in Den Haag. Maar zijn gezondheid liet te wensen over en na diverse medische onderzoeken, waarin achtereenvolgens vetzucht en algemene lichaamszwakte werden geconstateerd, volgde in 1906 eervol ontslag uit 's lands dienst. Zijn interesse en inspanningen voor de economische belangen van Curaçao en de andere eilanden bleven. Het schrijven over Antilliaanse aangelegenheden zette hij voort om zo zijn kennis over dit 'stukje Nederland overzee', waarvan vele landgenoten niets afwisten en menigeen zelfs niet wist waar het lag, te verspreiden. Na zijn overlijden te Soest op 23 november 1918, op 56-jarige leeftijd, schonk zijn echtgenote zijn collectie aan de Koninklijke Bibliotheek, om zodoende, zoals we lezen in een brief van haar zwager Arnold Hamelberg, zijn boeken en papieren binnen ieders bereik te brengen. De nalatenschap bevat een grote verzameling handgeschreven en getypte aantekeningen en uittreksels. Daarnaast een veertigtal boeken, brochures en drukwerken, waaronder *Zeer aanmerkelijke reysen gedaan door Jan Erasmus Reining van David van der Sterre* (1691) en *Natuurlyke en zedelyke historie van d'eylanden de voor-eylanden van Amerika* (1662) en *Relation de l'Isle de Tabago* (1666) van Charles de Rochefort.

J.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg

Naam: J.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg

Beroep: magistraat, 1808--1878

Verwerving: bruikleen, 1926

Onderwerp: persoonlijke en officiële bescheiden van de familie Cornets de Groot (van Kraaijenburg)

Omvang: ca. 7,5 meter, waaronder ca. 170 gedrukte werken

Op 3 juni 1926 passeerde voor notaris G.J. van Gendt te Den Haag een akte waarin Jonkvrouwe Henriette S.M.J.C. Cornets de Groot van Kraaijenburg een 'archiefkast waarin zijn opgeborgen verschillende stukken betreffende Hugo de Groot en zijn geslacht' en een hoeveelheid gedrukte werken aan de Koninklijke Bibliotheek - vertegenwoordigd door bibliothecaris Molhuysen - in bruikleen gaf. Het onderbrengen van dit familiearchief in de Koninklijke Bibliotheek wekt op zich enige verwondering, want in het algemeen zijn de officiële archiefinstellingen daarvoor toch meer geëigende plaatsen. Een en ander is echter beter te begrijpen wanneer men weet dat er in 1917 een 'Vereeniging tot uitgave van Grotius werken' was opgericht. Deze vereniging besloot allereerst de uitgave van De Groots correspondentie op zich te nemen en het was uitgerkend P.C. Molhuysen die de eerste twee delen (1928-1936) in deze nog steeds verschijnende reeks editeerde. Het is dan ook niet toevallig dat het Grotius Instituut - later opgegaan in het Constantijn Huygens Instituut - sinds jaar en dag in de Koninklijke Bibliotheek is gehuisvest. Ongetwijfeld zal het te danken zijn aan persoonlijke contacten tussen Molhuysen en de familie Cornets de Groot dat het bruikleen tot stand is gekomen. Toch blijft het motief wat mager. Want als men de monumentale kast, die in de negentiende eeuw speciaal voor het archief was vervaardigd, opentrekt dan valt direkt op dat het aan Hugo de Groot gewijde deel van het archief bestaat uit een bescheiden aantal, achteraf door het nageslacht bijeengesprokkelde stukken, die in omvang geheel in het niet vallen bij de overstelpende hoeveelheid materiaal van latere datum. In de ca. 170 titels tellende boekenverzameling domineren weliswaar boeken van en over Grotius, maar contemporaine uitgaven van zijn werk zijn spaarzaam vertegenwoordigd.

Houdt dit alles in dat het archief binnen de Koninklijke Bibliotheek als een *Fremdkörper* wordt beschouwd? Allereerst is er in de afgelopen jaren veel geld en tijd geïnvesteerd in een verantwoorde nieuwe verpakking en berging van de stukken en heeft de kast een 'grote beurt' gehad. Daarnaast zijn alle brieven (ca. 6.300 stuks in ruim 2.100 beschrijvingen) in de landelijke database op brieven (de *Catalogus Epistularum Neerlandicarum*) toegankelijk gemaakt. Tenslotte is er ook hard gewerkt aan een nieuwe, sterk uitgebreide inventaris ter vervanging van degene die in 1940 door D.J.H. ter Horst werd gepubliceerd en waarin slechts het oudste gedeelte van het archief wat uitgebreider werd ontsloten.

De grote man achter het archief was de in 1808 te Groningen geboren Johan Pieter Cornets de Groot van Kraaienburg. Conform de familietraditie maakte hij carrière in de ambtenarij, deels in Nederlands-Indië (hij was ondermeer lid van de Raad van Indië), deels in Den Haag waar hij onder andere Minister van Koloniën en lid van de Raad van State was. Hij had grote belangstelling voor de familiegeschiedenis, bracht zoveel mogelijk archivalia bijeen en investeerde veel tijd in genealogische onderzoekingen, een hobby waarin hij niet alleen stond want ook zijn broer Hugo (1798-1847) liet zich veel aan de herkomst van zijn geslacht gelegen liggen. Een zekere ijdelheid was hen niet vreemd, want toen zij tot de overtuiging kwamen dat een door de zestiende-eeuwse voorvader Cornelis Dircksz. Cornets verworven Franse adellijke titel ten onrechte niet aan diens nazaten was overgegaan, rustten zij niet voordat koning Willem II hun op 22 maart 1843 de adellijke status verleende. Het betrof hier echter nadrukkelijk een *verheffing* op grond van persoonlijke verdiensten, met de aantekening dat eerst tot *inlijving* bij de Nederlandse adel kon worden overgegaan als de vermeende adellijke afkomst afdoende kon worden aangetoond. Kostbare pogingen om aan deze voorwaarde te voldoen - met een ietwat schimmig Frans genealogisch bureau als lachende derde - faalden evenwel.

Logischerwijze is het aan Johan Pieter gewijde deel van het archief het omvangrijkst. Hij was de centrale figuur bij het bijeenbrengen van het materiaal en heeft tot op hoge leeftijd openbare functies uitgeoefend. En het moet gezegd: het is een boeiend onderdeel, juist vanwege zijn voortdurende betrokkenheid bij de gang van zaken in Nederlands-Indië. Geeft het archief zo de mogelijkheid om uitvoerig in de politieke keuken te kijken, daarnaast verschaffen de uitgebreide reeksen brieven van en aan vrienden en familieleden in Indië dan wel in het vaderland aardige details over het leven van alledag. Deze sterke Indicomponent beperkt zich overigens niet tot Johan Pieter. Vóór hem dienden vier familieleden aldaar in wisselende functies de vaderlandse belangen en ook van deze telgen zijn archiefstukken rijkelijk voorhanden.

De Nederlandse component is evenwel niet minder boeiend. Juist omdat het archief over ruim anderhalve eeuw (het vroegste aanwezige originele stuk is uit 1517, maar eerst vanaf ca. 1750 gaan de originele stukken de later door of op verzoek van Johan Pieter gemaakte kopieën overheersen) vrij compleet is, geeft het een goed inzicht in het reilen en zeilen van een Hollandse familie van stand. Het toont de onderlinge betrekkingen, waarbij de zorg voor een door omstandigheden in kommervolle toestand achtergebleven weduwe niet minder is dan die waarmee het spreekwoordelijke zwarte schaap van de familie zolang mogelijk de hand boven het hoofd wordt gehouden. Het archief legt ook de netwerken bloot die er bestaan met andere goeie families, altijd handig als een van de telgen een baantje ambieerde.

Hoewel het Hugo de Grootgehalte binnen het geheel van het archief hierboven als minder relevant werd afgedaan, betekent dit niet dat het zonder belang is. Het meeste curieuze stuk - een miniatuuruitvoering van de boekenkist waarin De Groot met hulp van zijn vrouw Maria van Reigersberch in 1621 uit het slot Loevestein wist te ontsnappen - is weliswaar bij de familie achtergebleven, onder de wel aanwezige Grotiana bevinden zich enige unica. Een voorbeeld daarvan is een Latijnse brief van 25 januari 1636 vol vaderlijke vermaningen en raadgevingen aan zijn zoon Diderik die toentertijd te Stralsund verbleef. Hij heeft diens brieven met genoegen gelezen 'omdat zij oordeel vertonen in de zaken en sierlijkheid in de woordkeus'. In een postscriptum voegt De Groot toe: 'Verzuim niet alle moeite te doen het Duitse schrift

te leren lezen en schrijven en leer vooral ook fatsoenlijk Duits spreken'. Aardig is daarnaast de verzameling portretgravures van Grotius en tijdgenoten, afbeeldingen van het grafmonument te Delft en romantische afbeeldingen van zijn gewaagde ontsnapping uit het Loevesteinse slot.

Geleerden en liefhebbers

De geleerdenbibliotheken vertonen naast veel overeenkomsten ook grote verschillen. Overeenkomsten als het gaat om aantekeningen, correspondentie, collegedictaten, tijdschriftartikelen en boeken met annotaties, zoals te vinden zijn in de collecties van Christoph Saxe of in de papieren van Gisbert Cuper, gekocht in 1854, maar ook in de bibliotheek van J.J. van der Harst en de boeken van zijn leermeester Bolland. Verschillen springen in het oog als wij de diverse onderwerpen van de collecties nader bekijken. Talrijk en heel verschillend waren de aankopen en geschenken van de merkwaardige Antonius van der Linde. De Koninklijke Bibliotheek dankt aan het geschenk van de bioloog jonkheer Six vele prachtig geïllustreerde boeken over plant- en dierkunde, en verwierf uit het legaat van de geograaf Robidé van der Aa schitterende kaarten en atlanten. Na de dood van de theoloog Acquoy kocht de KB zijn middeleeuwse handschriften en latere gedrukte werken. De jurist Van Limburg Brouwer verzamelde over 'het oosten', de hoogleraar rechten Van Kan over Jeanne d'Arc en de anglist Swaen over valken: alledrie lieten zij hun collectie na aan de Koninklijke Bibliotheek. In 1944 kocht de KB uit de nalatenschap van Boekenooogen en bloc ruim 2.000 kinderboeken. De oogarts Reddingius en de parapsycholoog Zorab ten slotte verzamelden beiden over parapsychologie en verrijkten door hun legaten de collectie occulte wetenschappen.

Christoph Gottlob Saxe

Naam: Christoph Gottlob Saxe

Beroep: hoogleraar klassieke talen en geschiedenis, 1714--1806

Verwerving: aankoop, 1806

Onderwerp: klassieke talen en geschiedenis

Omvang: 300 gedrukte werken, 250 handschriften en geannoteerde boeken

Christoph Gottlob Saxe werd op 13 januari 1714 geboren in Eppendorf bij Chemnitz in Saksen, waar zijn vader predikant was. Van 1735 tot 1738 studeerde hij in Leipzig een vakkencombinatie die wij nu klassieke taal en letterkunde zouden noemen. Na het behalen van de graad van Magister Philosophiae voorzag hij in zijn levensonderhoud door het geven van privé-onderwijs en het schrijven van artikelen en besprekingen in wetenschappelijke tijdschriften. Als auteur gebruikte hij vanaf die tijd de naam Christophorus Saxius. In 1746 vertrok hij naar Den Haag om leraar te worden van Abraham, de zoon van de secretaris van prins Willem V, Jan de Back. Later vervulde hij dezelfde functie bij de kinderen van Jacob Fabrice Burman, die in Utrecht bij hun grootvader Caspar Burman woonden. In 1753 werd hij benoemd tot hoogleraar in de taal, letter en oudheidkunde aan de universiteit van Utrecht. De benoeming veroorzaakte een controverse met de familie Burman, die in de jaren 1761 tot 1764 zelfs uitliep op een felle pennenstrijd tussen Saxe en de Amsterdamse hoogleraar Petrus Burman secundus. Saxe bleef hoogleraar tot zijn emeritaat in 1803 op 89-jarige leeftijd. Hij overleed op 3 mei 1806. Hij liet een weduwe en kinderen achter.

Saxe publiceerde een groot aantal geschriften over letterkundige en historische onderwerpen; ook stond hij in voortdurende correspondentie met vakgenoten in binnen en buitenland. Zijn bekendste werk is *Onomasticon literarium* (Utrecht 1759), een beredeneerde lijst van alle auteurs vanaf de schepping tot aan zijn eigen tijd, met voor elk een korte biografie en een opsomming van hun geschriften. Van de tweede uitgave, die verscheen tussen 1775 en 1793 bezit de Koninklijke Bibliotheek Saxes eigen doorschoten exemplaar, vol met aantekeningen.

Het bekendste handschrift uit Saxes bibliotheek is een verzameling Latijnse inscripties uit Oostenrijk en Hongarije, bijeengebracht door de botanicus Carolus Clusius. Dit handschrift geeft goed Saxes werkwijze weer: zoals in die tijd gebruikelijk werd het oorspronkelijke manuscript verknipt en herordend, voorzien van handschriftelijke aantekeningen en aangevuld met gedrukte stukken.

Saxes bibliotheek werd op 10 november 1806 en volgende dagen in Utrecht geveild door de firma Wild en Altheer. De *Bibliotheca Saxiana* telt 6.787 kavels boeken; daarna volgen nog een lijst handschriften en gedrukte boeken met handschriftelijke aantekeningen, en verzamelingen tekeningen en gravures van antieke en moderne monumenten en kunstwerken, van portretten van geleerden en van munten en penningen, en tenslotte een tweede 'Lijstje van handschriften en boeken met geschreven aantekeningen, over welke billijker koop-prijs de liefhebbers zich kunnen vervoegen bij Mevr. de Wed. SAXE'; men wilde deze handschriften blijkbaar buiten de veiling *en bloc* verkopen. De twee lijsten handschriften enz. tellen samen 251 nummers.

Op 18 juni 1806 was de nieuwe koning van Holland, Lodewijk Napoleon, in zijn land aangekomen. Op 19 juli verliet de koning Nederland alweer voor zijn jaarlijkse 'waterkuur'; hij keerde pas op 15 november terug. Toch werden op last en op kosten van de koning uit de veiling Saxe voor ruim f900,- meer dan 300 boeken gekocht ten behoeve van de Koninklijke Bibliotheek.

Overigens dient hier een oud misverstand uit de weg te worden geruimd. Volgens Brummel was het voor de Koninklijke Bibliotheek op de veiling aan gedrukte boeken bestede bedrag meer dan f 11.000,-. Dit moet evenwel de opbrengst van de gehele veiling zijn geweest, getuige een exemplaar met prijzen en namen van kopers van de eerste helft van de *Bibliotheca Saxiana*, dat voor die helft komt tot een totaal van 5.582 gulden en 16 stuivers. Het bovengenoemde aantal boeken van ruim 300 en de daarvoor betaalde prijs van meer dan f 900,- berust op tellingen aan de hand van een ander exemplaar van de *Bibliotheca Saxiana*, waarin de aankopen voor de Koninklijke Bibliotheek zijn aangegeven.

Op 29 januari 1807 volgde een Koninklijk Besluit dat bepaalde dat de twee rubrieken met handschriften en 'libri annotati' in hun geheel voor de Koninklijke Bibliotheek zouden worden aangekocht. De precieze gang van zaken daarbij is niet geheel duidelijk, want als we aannemen dat de veiling, die op 10 november van het voorafgaande jaar was begonnen, niet tot in februari zal hebben voortgeduurd, had een en ander inmiddels allang verkocht moeten zijn. Waarschijnlijk was de koop al eerder gesloten en werd die pas achteraf formeel bekrachtigd. Overigens zou niet alles arriveren of in de Koninklijke Bibliotheek blijven. In het archief bevindt zich een 'Lijst der MMS. welken aan de verzameling van Professor Saxe ontbreken', met zeventien titels. Ze ontbraken al in 1807, want in het exemplaar Verz Cat 15805 van de *Bibliotheca Saxiana* zijn alle handschriften en libri annotati in beide rubrieken enige malen aangestreept; de ontbrekende exemplaren hebben geen strepen of minder dan de overige. Bovendien werden 55 handschriften, meest dictaten, in het kader van een ruil in 1909 overgedragen aan de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.

De koopsom bestond uit een pensioen van f700,- per jaar voor Saxes weduwe, dat enigszins verminderd op haar dochters zou overgaan. Voor ruim 230 handschriften, dat wil hier zeggen: voor Saxes oudheidkundige aantekeningen, manuscripten van eigen werken, de teksten van zijn colleges, en voor door hemzelf en anderen geannoteerde gedrukte boeken was dat te veel geld. Hun belang werd overschat, en de wil om Saxe postuum te eren door zijn weduwe een onbezorgde oude dag te gunnen zal bij het bepalen van het bedrag een rol hebben gespeeld. Maar Saxes correspondentie (de brieven die hij ontving en de concepten van de brieven die hij zelf verstuurde, samen een paar duizend) is nog altijd van waarde voor de bestudering van de geleerdengeschiedenis van zijn tijd.

Gisbert Cuper

Naam: Gisbert Cuper

Beroep: classicus, hoogleraar en burgemeester van Deventer, 1644--1716

Verwerving: aankoop, 1854

Onderwerp: oude geschiedenis, numismatiek

Omvang: 6,9 meter

Gisbert Cuper zag op 28 september 1644 in het Betuwse plaatsje Hemmen het levenslicht. Te Nijmegen volgde hij aan de Latijnse school tot zijn twintigste jaar colleges in de retorica, filosofie, mathematica, recht en theologie. Op 10 februari 1665 liet hij zich inschrijven als student in de letteren aan de Universiteit van Leiden. Anderhalf jaar later reeds verliet Cuper Leiden voor een *grand tour* naar Frankrijk en Italië. Tijdens een verblijf in Parijs bereikte hem het bericht dat men hem aan de Illustere School te Deventer wenste te benoemen tot hoogleraar in de geschiedenis en de welsprekendheid. Nog voor Cuper Italië bezocht had, vestigde hij zich op 24-jarige leeftijd in de IJsselstad. Door zijn huwelijk met de burgemeestersdochter Alida van Suchtelen werd Cuper, telg uit een Nijmeegs geslacht van hoge ambtenaren, in de regentenwereld van Deventer opgenomen. In het rampjaar 1672 werd hij rector van het Deventer Athenaeum, in 1675 lid van de vroedschap van de stad en in 1676 werd hij genoemd als een der twaalf schepenen die om beurten het burgemeestersambt waarnamen. Vanaf 1698 tot zijn dood in 1716 was Cuper elk jaar twee maanden regerend burgemeester. Zijn professoraat hield hij aan, totdat hij in 1681 door de Staten van Overijssel afgevaardigd werd naar de Staten-Generaal. Als gedeputeerde woonde Cuper in Den Haag. Zijn Latijn hoefde hij toen evenwel niet aan de IJssel achter te laten. Menigmaal deden de Staten een beroep op hem om brieven en stukken te vertalen in het Latijn, dat toen nog de officiële kanselarijtaal was in Oostenrijk, Polen en Zweden. In 1710 liet Cuper zijn vertaling vol trots zien aan de Duitse bibliofiel Zacharias Conrad von Uffenbach die toen op zijn rondreis door de Nederlanden ook Deventer aandeed.

Zijn belangrijkste officiële functie in dienst van de Staten-Generaal oefende Cuper uit in 1706 toen hij als gedeputeerde te velde in het vierde jaar van de Spaanse Successieoorlog namens de Staten-Generaal toegevoegd werd aan de staf van de geallieerde opperbevelhebber Marlborough. Van dit optreden in de grote politiek van zijn dagen heeft Cuper een uitvoerig dagboek bijgehouden. Na dit avontuur in de Zuidelijke Nederlanden trok hij zich weer terug 'in de gemoedelijke rust van Deventer, om zich de rest van zijn leven uitsluitend aan plaatselijke en gewestelijke belangen te wijden en aan de wetenschap'. Cuper overleed te Deventer op 22 november 1716.

Zijn hele leven lang werd hij gedreven door een wetenschappelijke belangstelling voor de geschiedenis van de mensheid. Deze interesse is af te lezen aan zijn bibliotheek. Met een enorme passie verzamelde Cuper boeken op zijn vakgebied. Hij kocht antiquarisch maar verwierf dankzij zijn grote netwerk van correspondenten ook moderne werken zeer snel na hun publicatie. De al eerder genoemde Uffenbach somt in zijn reisverslag enkele bijzondere handschriften op: 'Als da war ein alter *Codez membr. nitidissimus* in Quart drey Finger dick, welcher in sich hielte einen Horatium, Persium & Juvenalem. Ferner ein Volumen in Folio *Epistolarum Adriani VI. Pontif. ad Carolum V. Iper. & alios*'. Cuper bezat ook een uitgebreide verzameling antieke munten en penningen, die na zijn dood te Amsterdam werd geveild.

Een jaar na zijn dood werd de omvangrijke bibliotheek, met meer dan 4.000 banden, in Deventer geveild. Cupers autografen en de correspondentie bleven in familiebezit en werden in 1854 verkocht aan de hoogleraar Petrus Bosscha. Deze deed nog in hetzelfde jaar voor f400,- ruim driekwart van de collectie over aan het Rijk. De stukken van bestuurlijke aard (16 delen) werden in het Algemeen Rijksarchief geplaatst, het oudheid- en letterkundige materiaal (140 delen) in de Koninklijke Bibliotheek. Na de dood van Bosscha werden nog enkele Cuperiana uit diens bezit bij het Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek ondergebracht. De Cupercollectie van de Koninklijke Bibliotheek bestaat voor een groot deel uit correspondentie.

Cupers zeer uitgebreide correspondentie met talloze geleerden uit geheel Europa geeft blijk van zijn passie voor de geschiedenis. Zijn interesse ging uit naar archeologische vondsten bij Smyrna waarover hij

brieven wisselde met William Sherard, de Engelse consul, met D. Cosson, de Hollandse vice consul en met Johannes Heyman, predikant te Smyrna. Maar ook bijbels-historische onderwerpen hadden zijn aandacht. Over de wijze waarop de mensheid zich na de zondvloed opnieuw over de aarde verspreidde, had Cuper een eigen theorie. Ter verklaring van de herbevolking van de hele aarde ontwikkelde hij analogieën en etymologische verbanden tussen de talen die hem bekend waren. Op die manier trachtte hij te bewijzen dat alle aardbewoners afstamden van de Joden uit het Oude Testament. Zelfs Zuid-Amerika, dat aan de ouden niet bekend was, werd door Cuper in het bijbelverhaal ingepast. Door zijn uitgebreide correspondentie met geleerden uit binnen- en buitenland was Cuper een centrale figuur bij de toenmalige studie van de archeologie, de oude geschiedenis en de klassieke letterkunde. Cuper onderhield een geregelde briefwisseling met onder anderen de classicus Joannes Georgius Graevius, de theoloog en filosoof Pierre Bayle, de Amsterdamse burgemeester en geograaf Nicolaas Witsen, de diplomaat Nicolaas Heinsius, de oudheidkundige Claude Nicaise, de bibliothecaris van de groothertog van Florence Antonio Magliabechi, de theoloog Jean le Clerc, de classicus Petrus Burman en de filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz.

Een ander belangrijk deel van de collectie wordt gevormd door verzamelbundels van aantekeningen en opmerkingen van Cuper bij wetenschappelijke publicaties op het terrein van de klassieke letterkunde, de archeologie, de theologie en de numismatiek. Ook studies en aantekeningen die later gepubliceerd zijn, vindt men in de collectie.

Toen Uffenbach Cuper bezocht, kreeg hij ook vele handschriftelijke studies onder ogen die nagenoeg gereed waren voor publicatie. Toch heeft Cuper in feite maar weinig gepubliceerd. Tijdens zijn leven verschenen in 1670 *Observationum libri tres*, in 1678 gevolgd door *Observationum liber quartus*. Hierin deed Cuper verslag van allerlei (afbeeldingen van) antiquiteiten die hem uit studie of via zijn correspondenten hadden bereikt. In zijn *Harpocrates* gaf Cuper uitleg over Egyptische antiquiteiten. Zijn interpretatie van een Harpocratesbeeldje uit de verzameling van zijn Nijmeegse collega Smetius krijgt hierin de meeste aandacht. Verder verschenen van zijn hand in 1683 de *Apotheosis vel consecratio Homeri* en in 1697 de *Historia trium Gordianorum*. Zijn geringe animo om te publiceren verwoordde hij zelf in een brief aan Johan van den Bergh van 13 mei 1708 aldus:

'Ick wil geerne bekennen, dat heb eene, twee, drie, jae vier collectiën van schriften en saaken die men bij weynich menschen sal vinden, ende dat mijnen leghen tijdt daertoe gebruycke. Ick heb oock gheen afkeer om aen de geleerde wereltdt te thoonen dat noch leeve, maer ick dencke daerbij: sat patriae Priamoque datum, en wat ick bijeenvergadere is voor mijn eyghen plaisir. Mihi et Musis cano, en daerom ben soo ijverigh niet om ietwes uyt te geeven.'

Antonius van der Linde

Naam: Antonius van der Linde

Beroep: geleerde, bibliofiel, 1833--1897

Verwerving: aankoop, 1867, 1871 en 1876

Onderwerp: Balthasar Bekker, David Jorisz; Spinoza; schaken

Omvang: ruim duizend boeken

Wat de even veelzijdige als ondoorgrondelijke Antonius van der Linde ook allemaal is geweest, merkwaardig was hij in de hoogste mate. Hij heeft veel gepubliceerd en zich met talrijke, zeer verschillende onderwerpen beziggehouden. Zo schreef hij onder andere over boekdrukkunst en bibliografie, over schaken, over theologie, filosofie, politiek en spelling.

Van der Linde werd op 14 november 1833 in Haarlem geboren als zoon van een zadelmaker. Hij was begiftigd met bijzondere talenten en bovendien vroegrijp. Op zijn veertiende jaar publiceerde hij zijn

eerste artikel, tegen de drankzucht. Gezien zijn bijzondere begaafdheid werd hij op kosten van de doopsgezinde gemeente van zijn geboorteplaats Haarlem opgeleid tot onderwijzer. Hij legde vlot zijn examens af en omstreeks zijn twintigste jaar was hij gediplomeerd schoolmeester. In 1855 liet hij zich inschrijven als theologisch student te Leiden. Was Van der Linde aanvankelijk rationalist, hij ontwikkelde zich tot hyperorthodox en werd in Amsterdam lid van de afgescheiden gemeente, waar hij op verzoek van de kerkenraad wel preken hield. Van der Linde kreeg echter hevige conflicten, trad uit de gemeenschap en stichtte met een aantal volgelingen een eigen gereformeerde gemeente. Hij noemde zichzelf predikant en fungeerde enige jaren als voorganger. Na enkele jaren kreeg hij opnieuw onaangenaamheden en vertrok naar Göttingen, waar hij filosofie ging studeren. In 1862 promoveerde hij op een proefschrift over Spinoza, die hij aanvankelijk bestreed, maar voor wiens stelsel hij later grote sympathie koesterde. Vervolgens woonde hij gedurende vijf jaar min of meer teruggetrokken in Hatert bij Nijmegen, waarvandaan hij publiceerde over diverse onderwerpen. Van 1867 tot 1871 woonde hij in Den Haag. Daar ontwikkelde zich zijn politieke belangstelling: onder meer stelde hij zich, zonder succes, kandidaat voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Van deze Haagse jaren dateren ook Van der Lindes contacten met de Koninklijke Bibliotheek. In 1869 begon hij met de publicatie in *De Nederlandsche spectator* van een reeks artikelen waarin hij de theorie dat Laurens Janszoon Coster de boekdrukkunst zou hebben uitgevonden omverwierp. Zijn stellingname, maar vooral zijn polemische en onomwonden stijl, bezorgde hem vele vijanden. Zo schreef Van der Linde aan het eind van zijn 'Costermoord' in *De Haarlemsche Costerlegende wetenschappelijk onderzocht*:

'Inderdaad de Costerzaak is 'nacionaal'. En dat zij dit is, is een treurig teeken. Nacionaal. Een dier ellendige woorden om den volksgeest te bederven! Anthropofagie, lepra, onreinheid, luiheid, steelzucht, dat alles kan 'nacionaal' zijn, indien men slechts weet van welke 'nacie', of er over Battaks, IJslanders, Arabieren, Lazzaroni of Kaffers gesproken wordt. Nacionaal op zich-zelf zegt niets; de vraag is, of men nationale gebreken of deugden bedoelt. Onze 'bezadigdheid' (eufemie voor lamlendigheid en geesteloosheid) is zeer nacionaal, maar er niet minder afschuwelijk om. En onze nationale jenever is een nationale pest. Daarentegen voor onze nationale volharding (al treuzelt zij te veel), vrijheidszucht (al is zij wat kruideniersachtig), zindelijkheid (al is zij wat eenzijdig), taal (al is zij te schraal voor den zang), voor onze nationale groenten en koeien - alle eerbied! Maar niet bijvoorbeeld... Niet bijvoorbeeld voor onzen nationalen Coster, voor 'onzen' Coster. Hij drukt onze belachelijke zelfaanbidding uit en hem te sloopen is een nacionaal belang.'

Hij verliet Den Haag, waar zijn verblijf onmogelijk geworden was door een liefdesaffaire, verbleef enige tijd in Berlijn, waar hij zich oefende in het Sanskriet, en woonde van 1874 tot 1876 te Arnheim. In 1876 tenslotte werd hij bibliothecaris van de Königliche Landesbibliothek in Wiesbaden. Hij bekleedde dit ambt tot 1895, hoewel hij slecht functioneerde en de gebruikers van de bibliotheek onheus bejegende. Van der Linde behoefde niet te voorzien in zijn levensonderhoud omdat hij kon beschikken over een kolossaal vermogen. De herkomst hiervan is onbekend. Van der Linde huwde tweemaal. Hij liet zich scheiden van zijn eerste vrouw, die kort daarop ter verpleging wegens geestesziekte werd opgenomen. Van zijn tweede vrouw keerde hij zich af zodra hij ontdekte dat zij in de eerste plaats met zijn geld was getrouwd.

In 1864 werd te Brussel een deel van zijn toen reeds belangrijke boekenverzameling geveild. Uit die eerste veiling van Van der Lindes bibliotheek werden al enige boeken door de Koninklijke Bibliotheek aangekocht: op 26 maart van dat jaar berichtte Holtrop de Minister enkele werken uit het bezit van Van der Linde die te Brussel werden geveild te willen kopen. Hij beargumenteerde zijn verzoek om de boeken te mogen aanschaffen aldus:

'Uit de boekerij van dr. Van der Linde wensch ik de opgegeven boekwerken aan te koopen omdat die zich eigenaardig aansluiten aan reeds bestaande verzamelingen, welke een waar sieraad der Koninklijke Bibliotheek der Nederlanden uitmaken, of wel omdat de afdeelingen geschiedenis en bibliographie daardoor niet onaanzienlijk zouden gebaat worden.'

Helaas voor Holtrop behaagde het de Minister niet de gevraagde toestemming zonder meer te verlenen. Van de zeventien door Holtrop verlangde boeken mocht hij er van de Minister maar vier kopen: *Van de werken behoorende tot de nalatenschap [sic] van den Heer van der Linde kunnen slechts No. 1390 en de drie volgende in aanmerking komen. Het werk van Lord Kingsborough zou zelfs voor den geraamden prijs te kostbaar wezen. Voor dat geld kunnen onderscheidene boeken van meer algemeen nut worden aangekocht. De overige geschriften, deels curiose, deels van bibliografischen aard, zouden zoo al, vermoedelijk hoogst zelden, worden geraadpleegd. Voor dergelijke werken kan slechts een zeer klein gedeelte van de niet ruime subsidien der Bibliotheek worden bestemd.*

Zoals hierboven al is gesteld dateerden Van der Lindes contacten met de Koninklijke Bibliotheek uit de jaren zestig van de negentiende eeuw. Waarschijnlijk heeft zijn bibliofilie hem spoedig na zijn vestiging in Den Haag naar de Koninklijke Bibliotheek gedreven. Hij sloot vriendschap met Campbell, die in 1868 Holtrop als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek opvolgde; zo was Campbell getuige bij Van der Lindes tweede huwelijk. Van bijzonder belang voor de Koninklijke Bibliotheek waren drie grote collecties die van Van der Linde werden aangekocht: in 1867 een collectie zeldzame oude drukken, in 1871 de Spinozacollectie en in 1876 de schaakboeken. Op 22 mei 1867 schreef Van der Linde aan Campbell:

WeledeleHeer!

Vriendelijk dank voor den gezonde catalogus, waarover mondeling nader. Bezit de Bibliotheek bijg. druk uit Vianen? Zoo neen, dan kunt U er over beschikken. Ik bezorg U ook noch een David-Joris-bandje, dat ik van morgen gelukkig terug vond, maar niet vroeger durfde belooven. Gij weet dat een illusie mijns levens op wreede wijze werd verstoord. Ik moet mijn patriotisme thands beperken tot een véel kleiner tal van bijdragen tot de Nederl. Boekerij. Moge het kleine getal worden opgewogen door het gehalte. Heeft U:

De Historie van Ryckaert zonder vrese, Amst. 1660 4to? Zeldzaam! Die catalogen ... vanden quaden boucken, Te Louen [?] 1550?

Anders breng ik ze bij gelegenheid mee.

Met aanbeveling en onderscheiding Uwdw.VdLinde

Campbell krabbelde erop: 'Op 23 mei dankgezegd, alsmede gemeld dat wèl de "Catalogen der quaden boucken [...]", niet "De Historie van Ryckaert zonder vrese" aanwezig is'.

Eerdere correspondentie over de aankoop in 1867 door de Koninklijke Bibliotheek van de zeldzame oude drukken en andere werken van Van der Linde, onder meer van en over de wederdoper David Jorisz (1501-1556) en de protestantse theoloog Balthasar Bekker (1634-1698), is in het archief van de Koninklijke Bibliotheek niet aangetroffen.

Op 11 januari 1871 schreef Campbell aan de Minister van Binnenlandsche Zaken: *'Dr. A. van der Linde, die in 1862 de doctorale vaardigheid verwierf en bij die gelegenheid een proefschrift uitgaf getiteld: Spinoza. Seine Lehre und deren erste Nachwirkung in Holland had reeds toenmaals een zekere hoeveelheid boekwerken van en over Spinoza en zijne leer bijeen gebracht. Na die tijd vatte hij het voornemen op eene volledige lijst te bewerken van alle boekwerken welke op genoemden wijsgeer en den door hem uitgeoefenden invloed betrekking hebben. Ten behoeve van dezen arbeid ontzag hij moeite noch kosten om zijne verzameling Spinozana van heinde en verre uittebreiden, en het is hem gelukt die tot zulk eene hoogte op te voeren, dat hare weergade nergens gevonden wordt.*

Op het punt Nederland met der woon te verlaten heeft hij mij aangeboden zijne verzameling ten behoeve van de Koninklijke Bibliotheek aan te koopen voor de som van fl. 325,-.

Een nauwlettend onderzoek der collectie en eene toetsing er van aan hetgeen van dien aard reeds hier aanwezig is, heeft mij de overtuiging geschonken, dat de gestelde koopprijs, welke verre beneden die is, welke de tegenwoordige eigenaar daaraan besteed heeft, niet te hoog is om aan de Nederlandsche rijksboekerij het voorrecht te verschaffen, dat de werken van en over Nederland's eenigsten, althans voornaamsten wijsgeer, binnen hare muren het rijkst vertegenwoordigd zullen zijn en dat zij, bij de

voortdurende belangstelling welke Spinoza en zijn stelsel aan de geleerde wereld inboezemen, meer dan eenige andere bibliotheek ter wereld de middelen zal bezitten om aan die belangstelling tegemoet te komen.

Door de aankoop der nu aangeboden verzameling zou de Haagsche collectie Spinozana welke onlangs aangevuld werd door het geschenk van mejufvrouw J.M. Bogaers, vermeerderd worden met niet minder dan 166 nummers. Daaronder waardeer ik vooral het uniek exemplaar van Spinoza's Ethica of zedeleer in het handschrift van Joh. Monnikhoff (t welk zeer eigenaardig aansluit aan het handschrift van de Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand, uit de verzameling Bogaers verkregen), het evenzeer unieke tractaat getiteld: Stelkonstige reekening van den regenboog, 's Gravenhage 1687, de verschillende en even zeldzame vertalingen van het werk van Colerus, de hoofdbron van het leven van Spinoza, en meer dergelijks. Om de opgegeven redenen heb ik de eer Uwe excellentie's machtiging te verzoeken tot de voorgeslagen aankoop.'

Zonder omhaal werd de gevraagde machtiging tot aankoop door de Minister op 14 januari 1871 verleend en enige weken later was de aankoop van Van der Lindes Spinozacollectie door de Koninklijke Bibliotheek een feit. Op 18 december 1875 richtte Campbell zich opnieuw tot de Minister van Binnenlandse Zaken met een min of meer vergelijkbare brief. Ditmaal betrof het de collectie schaakboeken van Van der Linde. De bankier van Van der Linde was failliet gegaan en hij was plotseling doodarm geworden. Vandaar dat hij trachtte zijn schaakcollectie te gelde te maken. Aangezien het hierbij om een veel groter bedrag ging en bovendien om een verzameling boeken met een buitenissiger onderwerp, besteedde Campbell aan zijn brief aan de Minister enige extra zorg:

'Het is eene erkende waarheid dat openbare boekerijen zich het meest bevoordeelen door de aankoop in haar geheel van bijzondere verzamelingen waaraan specialiteiten [= specialisten] een gedeelte van hun leven en van hun vermogen hebben gewijd ten einde die zoo volledig mogelijk te doen zijn. In Nederland komen dergelijke gelukkige gelegenheden slechts zeer zeldzaam voor; eene reden te meer, naar ik meen, om ze aantegrijpen, wanneer zij zich voordoen.'

Campbell verzocht de Minister om machtiging tot aankoop van ruim 800 van Van der Lindes boeken over schaken, maar tevens om toestemming de boeken eerst eens bij Van der Linde thuis in Arnhem te mogen gaan bekijken. Zoals te verwachten was ontving Campbell op 23 december 1875 wel toestemming om in Arnhem poolshoogte te gaan nemen, maar nog niet de gevraagde machtiging tot aankoop van de boeken zelf. Op eerste kerstdag 1875 begaf Campbell zich naar Arnhem en het bezoek bevestigde geheel de indruk die hij toch al had van Van der Lindes schaakcollectie: de meeste boeken en tijdschriften waren fraai en degelijk gebonden en verkeerden in uitstekende staat. Hierdoor, en door de unieke samenstelling van de collectie, meende Campbell te moeten concluderen dat ook de vraagprijs niet te hoog was. Hoewel in het archief van de Koninklijke Bibliotheek geen verdere gegevens aangaande deze belangrijke transactie te vinden zijn, was al spoedig de kogel door de kerk en in 1876 verwierf de Koninklijke Bibliotheek de schaakboekencollectie van dr. A. van der Linde. Deze collectie, gevoegd bij de tientallen werken over schaken die de Koninklijke Bibliotheek reeds bezat, maakte haar schaakcollectie tot de eerste van de gehele wereld.

Als er in het rusteloze bestaan van Van der Linde al een steeds terugkerende factor te ontdekken valt, dan wordt die toch gevormd door boeken. Hij schreef ze, hij verzamelde ze, hij beschreef ze, hij bestudeerde ze, hij onderzocht de oorsprong van het (gedrukte) boek, hij schonk verzamelingen boeken weg of verkocht ze en, last but not least, hij fungeerde jaren als bibliothecaris. Dit laatste ging overigens ook niet vlekkeloos. In Duitsland was men na korte tijd al minder ingenomen met Van der Lindes benoeming tot bibliothecaris, aangezien hij zich voor het praktische bibliotheekwerk eigenlijk te goed voelde en liever studeerde en publiceerde. Na herhaalde klachten werd Van der Linde uiteindelijk in 1895 van zijn taak ontheven. Hij overleed te Wiesbaden, kort na een laatste bezoek aan Haarlem, 'eenzaam en verbitterd' op 13 augustus 1897.

P.J.B.C. Robidé van der Aa

Naam: P.J.B.C. Robidé van der Aa

Beroep: geleerde, 1832--1887

Verwerving: geschenk/legaat, 1871, 1875 en 1887

Onderwerp: theologie, taal- en letterkunde, geschiedenis, geografie en reisbeschrijvingen

Omvang: ca. drie meter archiefstukken en ruim 1.500 boeken

'Wat is het adres van *Het Nederlandsche volk* aan wie de collectie oude atlassen is vermaakt?' schijnen de executeurs-testamentair gevraagd te hebben aan uitgever en boekhandelaar Nijhoff, opdat zij de laatste wil van de heer P.J.B.C. Robidé van der Aa konden uitvoeren. De heren hadden echter het testament niet goed begrepen, want toen op 10 februari 1887 Robidé van der Aa overleed liet hij aan de beheerders van de Koninklijke Bibliotheek, die zoals hij schreef 'nimmer moe [waren] zich voor de beoefening der wetenschap af te slooven', alles na uit zijn verzameling boeken, kaarten, atlassen en handschriften wat in die bibliotheek niet aanwezig was. En hoewel zijn familieleden allen een kostbaar plaatwerk of ander geschrift dienden te ontvangen, moest zijn 'eenige geschiedkundige verzameling van atlassen' één geheel blijven, 'het eigendom van het Nederlandsche volk'. Dat hiermee niet een of ander illuster genootschap werd bedoeld, was de 'boedelberedderaars' niet direct duidelijk, maar Nijhoff verwees hen naar de Koninklijke Bibliotheek waar de collectie volgens hem thuishoorde.

Onder de atlassen bevonden zich enkele fraai gekleurde exemplaren van de *Atlas nouveau* van Nicolas Sanson uit de 17e en 18e eeuw en atlassen van Joan Blaeu, zoals het *Groot stedeboek van Piemont en van Savoye* (1725), twee delen *Toonneel der Steden* (ca. 1649) en de negendelige *Grooten atlas* (1664-1665). Voorts een vierdelig exemplaar gebonden in verguld perkament met fraai afgezette kaarten en platen. Volgens bibliothecaris Campbell maakte deze het bijzondere van de nalatenschap uit. Hij duidde hiermee waarschijnlijk op een atlas die door Dirk van der Hagen is samengesteld. Maar ook mogen hier Blaeu's *Groot stedeboek van geheel Italië* (1724) en atlassen van Gerard Mercator, Abraham Ortelius, Nicolaas Visscher en Frederik de Wit niet onvermeld blijven.

Hoewel de collectie van Robidé van der Aa vele boeken bevat op allerlei terrein, en publicaties, brieven en handschriften van bekende familieleden, zoals van zijn vader de jurist en letterkundige C.P.E. Robidé van der Aa, vormen reisbeschrijvingen en werken op het gebied van de geografie, met name over Afrika en Azië, de kern van zijn verzameling. In 1887 bevatte de nagelaten collectie ruim 3.500 boekdelen waaruit voor de Koninklijke Bibliotheek een selectie werd gemaakt van ongeveer 1.500 titels. Nadat ook het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië een keuze had gedaan uit publicaties gewijd aan de indologische en koloniale wetenschappen, ging het restant ter verkoop naar Martinus Nijhoff. Al eerder had Robidé van der Aa schenkingen uit zijn rijkgevulde boekenkast gedaan aan de Koninklijke Bibliotheek: in 1871 zo'n 150 voornamelijk theologische werken en in 1875 opnieuw een tiental publicaties waaronder de maritieme atlas *Le Neptune françois* uit 1693. Hoewel niet opgeleid in de geografie - pas in 1877 werd de eerste universitaire leerstoel in Nederland opgericht - interesseerde de theoloog Robidé van der Aa zich in toenemende mate voor de land- en volkenkunde. Overal ter wereld ontstond in de loop van de negentiende eeuw een groeiende behoefte aan geografische kennis als gevolg van de zich ontwikkelende handel, industrie en transport, waardoor steeds meer ontdekkingsreizen en wetenschappelijke expedities naar onbekende gebieden en koloniën werden gemaakt.

Pieter Jan Baptist Carel Robidé van der Aa werd geboren op 23 mei 1832 op het landgoed de Hemelsche Berg te Oosterbeek. Na een opleiding aan het Luthersch Seminarie en Athenaeum Illustre in Amsterdam, legde hij in 1855 het kandidaatsexamen theologie af in Leiden. Maar een toekomst als predikant kon hem niet bekoren en al snel wijdde hij zich aan de studie der geografie van overzeese gebiedsdelen. Hoewel hij

nog enige tijd als aardrijkskundeleraar op het Instituut Noorthey in Voorschoten werkzaam was, kon hij zich als gefortuneerd man geheel wijden aan de beoefening der wetenschap. Hij vestigde zich in 1858 in Den Haag, eerst aan de Wagenstraat en later aan de Laan Copes van Cattenburch.

Met zijn ijzersterk geheugen, scherp vernuft, veelzijdige ontwikkeling en uitgebreide feitenkennis wist hij als liefhebber van openbare debatten en voordrachten menig tegenstander te overtuigen. Hoewel zijn argumenten wel eens op felle toon werden geuit en hij vele polemieken voerde, kenmerkten zijn geschriften zich door een grote degelijkheid en gedetailleerdheid. Een ieder die zich voor advies tot hem wendde - en dat waren er velen - kon rekenen op een zorgvuldig, op uitvoerig onderzoek gebaseerd antwoord. Niet alleen particulieren, maar ook verschillende verenigingen, ja zelfs de regering maakten van zijn diensten gebruik. Zo voorzag hij het manuscript van P.A. Tiele's *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais* (1867) van commentaar en adviseerde hij parlement en gouvernement inzake koloniaal-politieke kwesties, onder andere over het hieronder genoemde kusttraktaat. Het handschrift van het *Repertorium op de koloniale literatuur* van de in 1870 overleden J.C. Hooykaas werd door hem kritisch doorgelezen en niet geschikt bevonden voor publicatie omdat het zijns inziens te veel geredigeerd moest worden. Enkele jaren later werd het na bewerking door W.N. Du Rieu alsnog uitgegeven (1874-1880).

Tot zijn bekendste werken behoren Afrikaansche studiën: koloniaal bezit en partikuliere handel op Afrika's westkust (1871), waarin hij de afstand van soevereiniteitsrechten over de Kust van Guinea door Nederland aan Engeland verdedigde, en 'De groote Bantamsche opstand in het midden der vorige eeuw', een bewerking van merendeels onuitgegeven archiefbescheiden. Tot de standaardwerken over de koloniën behoorde het onder zijn leiding uitgegeven *Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea* (1879), waarmee hij zich als een der grootste kenners van dit deel der wereld deed gelden. Hij schreef, soms onder het pseudoniem van Robrecht van Peene, artikelen in diverse dagbladen en tijdschriften en zat in het bestuur van onder andere het Indisch Genootschap, het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, de Haagse kiesvereniging De Grondwet en de Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap. Voorts was hij in 1873 een van de oprichters, later bestuurslid, van het (Koninklijk Nederlandsch) Aardrijkskundig Genootschap.

Hij was een ijverig man met grote wetenschappelijke verdiensten die zijn zwakke gezondheid weleens te zwaar belastte door te veel hooi op zijn vork te nemen. Robidé van der Aa overleed op 10 februari 1887, slechts 54 jaren oud.

P.A.S. van Limburg Brouwer

Naam: P.A.S. van Limburg Brouwer

Beroep: jurist, geleerde, letterkundige en lid van de Tweede Kamer, 1829-1873

Verwerving: legaat, 1873

Onderwerp: taal, letterkunde, geschiedenis van 'het oosten'

Omvang: ca. 250 titels

Petrus Abraham Samuel van Limburg Brouwer werd geboren te Luik op 15 november 1829. Zijn vader, Petrus van Limburg Brouwer (1795-1847), was de eerste die de volledige achternaam Van Limburg Brouwer gebruikte. Vader Petrus studeerde aanvankelijk medicijnen, promoveerde in 1816 en vestigde zich als geneesheer. Al tijdens zijn studententijd was hij geboeid geraakt door de klassieke letteren en in 1820 promoveerde hij voor de tweede maal, ditmaal tot doctor in de letteren. Hij vervolgde zijn studie in de klassieke oudheid en in 1825 volgde de benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de letteren in Luik. Door de Belgische opstand in 1830 verloor hij, als Noord-Nederlander, zijn leerstoel. In 1831 volgde de

benoeming tot hoogleraar in Groningen. Hij doceerde algemene en Romeinse geschiedenis en werd bovendien benoemd tot bibliothecaris der hogeschool. Van Limburg Brouwer sr. publiceerde over de klassieke letterkunde en geschiedenis en over Nederlandse letterkunde. Daarnaast schreef hij ook zelf enige belletrische, waarvan met name *Het leesgezelschap van Diepenbeek* (1847) ruime bekendheid heeft gehad.

Toen P.A.S. van Limburg Brouwer in 1829 geboren werd, was zijn vader dus in de bloei van zijn loopbaan. Zijn moeder, Susanna Wiselius, was de dochter van de dichter Samuel Iperusz. Wiselius (1769-1845). De jonge Petrus werd derhalve geboren in een gezin dat doordeesemd was van cultuur en letteren, en waarin een gunstig klimaat heerste voor studie en geestelijke ontwikkeling.

In dit opzicht stelde P.A.S. van Limburg Brouwer niet teleur. Nog voor zijn eenentwintigste verjaardag promoveerde hij in Groningen cum laude tot doctor in de rechten. Hij verhuisde naar Amsterdam en trad in 1854 toe tot de redactie van *De gids*, waaraan hij tot 1865 verbonden bleef. Hij bedankte voor een professoraat in Groningen, dat hem in 1855 werd aangeboden. Vanaf 1856 was hij werkzaam bij het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, waar hij zich metterwoon vestigde. In het Rijksarchief heeft hij belangrijk werk verricht met de ordening van diverse archieven en de publicatie van verschillende bronnenuitgaven, met name met betrekking tot collecties betreffende Nederlands-Indië. Vanaf de oprichting in 1860 was Van Limburg Brouwer een regelmatig medewerker van het liberale culturele tijdschrift *De Nederlandsche spectator*. Van 1864 tot 1868 zat hij in de Tweede Kamer. Hij was in godsdienstig en wijsgerig opzicht een vrijdenker, politiek sloot hij aan bij het liberalisme van Thorbecke. Hij publiceerde over een veelheid aan onderwerpen. In 1860 verscheen voor het eerst van zijn hand een artikel over Indië. In de loop der jaren bleek dit zijn voornaamste onderwerp: taal, letterkunde, wijsbegeerte, kunst en samenleving der Hindoes hadden zijn steeds toenemende belangstelling, in het bijzonder ook in relatie tot de geschiedenis van Nederlands-Indië. Van Limburg Brouwer was bestuurslid van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Zijn wetenschappelijke studie betreffende het oosten inspireerde hem ook tot het schrijven van zijn enige roman: *Akbar* (1872). Het boek werd tamelijk populair, dankzij Van Limburg Brouwers vermogen zijn grondige kennis op vruchtbare wijze te vermengen met eigen verbeelding. Het boek geeft een indruk van het leven in India ten tijde van keizer Akbar (1542-1605). Akbar, de derde en belangrijkste mogolkeizer van India, bracht zijn rijk tot grote bloei. Hij proclameerde een eigen godsdienst, waarin hij de essentie van alle godsdiensten wilde verenigen. Van Limburg Brouwers roman geeft een geïdealiseerd beeld van Akbars leven.

Van Limburg Brouwer stierf ongehuwd, op 43-jarige leeftijd. Hij was vrijmetselaar, en wordt herdacht als iemand met een heldere, scherpe geest en een degelijke redeneertrant. Hij was een productief en veelzijdig publicist. De tuberculose die hem fataal werd, openbaarde zich omtrent zijn veertigste levensjaar. Met 'wijsgeerige kalmte' aanvaardde hij zijn lot.

In het jaarverslag van de Koninklijke Bibliotheek over 1873 lezen we:

'Bij laatste wilsbeschikking van Mr. P.A.S. van Limburg Brouwer, gedagteekend 22 November 1870 en door zijn dood op 13 Februari 1873 bekrachtigd, zijn aan de Koninklijke Bibliotheek afgestaan de door dien geleerde bijeengebrachte boeken, die het Oosten betreffen (Indologische, Sanskritische werken, en zoovoorts, en zoovoorts). Deze schenking omvat de navolgende, meestal goed gebonden, boekwerken betreffende land- en volkenkunde, taal- en letterkunde, enz. van het Oosten'

Dan volgt een opsomming van ruim 250 titels. Daaronder bevinden zich publicaties betreffende het Sanskriet, Chinees, Arabisch, Hebreeuws, hindoeïsme, boeddhisme en oosterse filologie. Voorts studies over India, Indo-China, Ceylon, Perzië, China, Japan en Nederlands-Indië. Het is een echte studiecollectie: ze omvat grammatica's, letterkundige bronnenverzamelingen en reisverslagen.

Indrukwekkend zijn de *Rig-Vede-Sanhita, the sacred hymns of the Brahmans* (4 dl., London 1849-1862) en de achtdelige *Chinese classics* (Hong Kong & London 1861-1872). Maar de collectie telt ook curieuze en obscure titels, zoals L. Adlers *Thalmudische Welt- und Lebensweisheit* (1851), of J. Talboys

Wheeler's *Adventures of a tourist from Calcutta to Delhi* ('Printed for private circulation only', Calcutta 1868), beide in geen enkele andere Nederlandse bibliotheek aanwezig. Van Talboys Wheeler is ook diens vierdelige *The history of India* (London 1867-1881) aanwezig. Van Limburg Brouwer heeft van dit laatstgenoemde werk alleen de verschijning van deel I en II beleefd. De intekening op dit vervolgwerk is blijkbaar netjes door de Koninklijke Bibliotheek overgenomen.

Jonkheer Gerard Anthony Six

Naam: Jonkheer Gerard Anthony Six

Beroep: bioloog, 1818-1898

Verwerving: geschenk, 1896

Onderwerp: plant- en dierkunde

Omvang: 464 titels in bijna 1.100 banden

Jonkheer Gerard Anthony Six werd op 19 november 1818 in Hillegom geboren als zoon van Jan Six van Hillegom en Anna Margaretha Cornelia Twent. In 1852 trad hij in het huwelijk met Johanna Henriette Egé. Six overleed op 20 oktober 1898 in Den Haag. Op de eerstvolgende jaarvergadering van de Nederlandse Entomologische Vereniging, in 1899, werd hij herdacht, niet alleen als een van de oudste, maar ook als een van de ijverigste leden van de vereniging.

Vanaf de allereerste jaargang leverde Six regelmatig bijdragen aan het *Tijdschrift voor entomologie*. Zijn belangstelling ging vooral uit naar de leer der Hymenoptera of vliesvleugeligen. Op dit terrein deed hij onder andere van zich spreken door na diens overlijden in 1880 de *Pinacographia* van S.C. Snellen van Vollenhoven te voltooien. Ook de andere orden der insecten hadden zijn belangstelling, blijkens de talloze bijdragen in het Tijdschrift voor entomologie en andere vaktijdschriften. De door hem in 1892 aan de Koninklijke Bibliotheek geschonken overdrukken tonen een breed scala aan onderwerpen, zoals een in 1877 van zijn hand verschenen 'Overzicht van de beoefening der plantkunde in Nederland'. Naast zijn artikelen op het gebied van de plant- en dierkunde, publiceerde hij over vooral historische onderwerpen in tijdschriften als *De Indische gids*, *De Nederlandsche spectator*, *De navorscher* en *De vrije Fries*. In de laatste jaren van zijn leven was hij door zijn verzwakte ogen niet meer in staat zich met de entomologie bezig te houden.

Six bracht een belangrijke verzameling boeken bijeen op het gebied van de plant- en dierkunde. In het voorjaar van 1896, hij was toen inmiddels 77 jaar oud, zocht hij contact met bibliothecaris Byvanck, met de vraag of deze er belangstelling voor zou hebben om zijn collectie boeken op het gebied van de natuurlijke historie op te nemen in de Koninklijke Bibliotheek. Hoewel Byvanck ruimteproblemen had, schreef hij Six op 17 maart dat de Koninklijke Bibliotheek zijn boeken graag zou opnemen. Hij hoopte daarvoor binnen een paar maanden een plaats gereed te hebben. Dat deed Six uiteraard genoeg, en hij schreef Byvanck terug dat hij dacht 'dat die boeken slechts eene bescheiden plaats noodig zullen hebben en dat ze niet te veel van de geringe en dus kostbare plaatsruimte zullen innemen'.

Bovendien zou de Koninklijke Bibliotheek niet de gehele collectie-Six krijgen: afgesproken werd dat slechts die werken zouden worden opgenomen die de Koninklijke Bibliotheek nog niet bezat. De werken die reeds aanwezig waren, zouden worden geschonken aan de bibliotheek van het Zoölogisch-Botanisch Laboratorium te Utrecht, waardoor, zoals Byvanck in het *Jaarverslag* over 1896 meldde, deze Utrechtse bibliotheek de voornaamste boeken over onze inlandse en koloniale flora en fauna in bezit kreeg. Het nijpende plaatsgebrek zal ongetwijfeld de reden zijn geweest dat Byvanck de vriendelijke gever roemde om zijn 'ongemeene vrijzinnigheid', waarmee hij niet vasthield aan het denkbeeld dat zijn collectie als een eenheid bewaard moest worden.

Hoewel de natuurlijke historie nu geen zwaartepunt in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek is, beschikte de bibliotheek in de negentiende eeuw met haar brede algemene collectie wel over de belangrijkste werken op dit gebied. Helaas is niet bekend welke werken uit de bibliotheek van Six in Utrecht terecht gekomen zijn, maar het is heel wel mogelijk dat juist een aantal topstukken uit Six' bibliotheek niet naar de Koninklijke Bibliotheek is gegaan, omdat die er al andere exemplaren van bezat. Toch is wat wel gekomen is, aanzienlijk.

Six schafte alle belangrijke literatuur aan die op zijn verzamelgebied verscheen. Bijna de helft van de aan de Koninklijke Bibliotheek overgedragen titels is gepubliceerd na 1850. In zijn brief aan Byvanck van 20 maart 1896, maakte Six ook melding van een aantal uitgebreide en belangrijke werken in zijn bibliotheek die nog niet geheel compleet waren. Als voorbeeld noemde hij *Bronn's Tierreich*, begonnen in 1859, een 'classiek en zeer wetenschappelijk werk', waaraan 'de beste specialiteitsgeleerden' werkzaam waren en dat een zeer groot aantal uitmuntend bewerkte platen bevatte. Six verzocht Byvanck nadrukkelijk de nog te verschijnen afleveringen te betrekken via de boekhandelaar Broese in Utrecht, die vanaf de eerste aflevering het werk aan hem geleverd had.

Slechts een kleine veertien procent van de aan de Koninklijke Bibliotheek overgedragen collectie bestaat uit werken van voor 1800. Daaronder bevinden zich uitgaven van belangrijke auteurs als Clusius, Rumphius, Merian en Boerhaave. Speciale vermelding verdient de in 1782 in Utrecht verschenen uitgave van Pieter Cramers *De uitlandsche kapellen*. De ongeveer 3.000 handgekleurde afbeeldingen van vlinders op 442 platen (400 uit 1782 en 42 uit het *Aanhangsel* van 1791) zijn door Six uitgeknipt en opgeborgen in portefeuilles, gerangschikt volgens de ordening in Verlorens *Catalogus systematicus ad Cramerum* uit 1837. Ook bijzonder is A.G. Roths *Tentamen florae Germaniae*, in vier delen verschenen in Leipzig in de jaren 1788-1800. Hieraan toegevoegd zijn achttien deeltjes in negentien kartonnen foedralen met losse gekleurde platen met beschrijvingen. Ook beroemde veeldelige negentiende-eeuwse botanische werken als Curtis' *The botanical magazine* (1790-1885) en Edwards' *The botanical register* (1815-1847), beide met talloze gekleurde afbeeldingen, dankt de Koninklijke Bibliotheek aan de schenking van jonkheer Six.

J.G.R. Acquoy

Naam: J.G.R. Acquoy

Beroep: theoloog, 1829--1896

Verwerving: aankoop, 1897

Onderwerp: middeleeuwse handschriften, boeken met betrekking tot het Kapittel van Windesheim, liedboeken

Omvang: 56 handschriften en 75 gedrukte werken

Voorin de *Catalogue de la bibliothèque importante de feu M. le Dr. J.G.R. Acquoy, professeur en histoire ecclésiastique à l'Université de Leyde* staat het volgende 'Avis':

Ce catalogue renferme toute la bibliothèque de M. Acquoy à l'exception des Manuscrits du moyen-âge, des livres rares et précieux ayant rapport à la congrégation de Windesheim et de la collection de Chansonniers, qui sont transmis à la Bibliothèque Royale à la Haye pour autant que la dite Bibliothèque n'en possédait déjà des exemplaires.

De veilinghouders Burgersdijk & Niermans deelden belangstellenden voor hun veiling van 1 tot 10 november 1897 dus mee dat de boeken die Acquoy een reputatie hadden bezorgd van groot kenner van de Windesheimer Beweging en het middeleeuwse lied, hun volgende bestemming reeds hadden gevonden. Dr. W.G.C. Byvanck, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, had namelijk al in maart 1897 een keuze kunnen maken.

Johannes Gerardus Rijk Acquoy werd geboren te Amsterdam op 3 januari 1829 en overleed te Leiden op 15 december 1896. Acquoy's carrière, die een bekroning had gevonden in zijn benoeming tot rijkshoogleraar in de godgeleerdheid aan de Leidse universiteit in 1881, had zich daarvoor ontplooid langs kerkelijke wegen. Vanaf 1878 was hij namelijk reeds aan de Leidse alma mater benoemd als kerkelijk hoogleraar. Voordat hij zijn leven geheel aan de wetenschap kon wijden, was Acquoy predikant in de Nederlands Hervormde Kerk. Na zijn promotie in 1857 werd hij beroepen te Eerbeek. Na Eerbeek volgden Koog aan de Zaan en Zaltbommel, waar hij bijna vijftien jaar bleef tot hij zijn hoogleraarsambt te Leiden aanvaardde. Te Zaltbommel vond Acquoy de gelegenheid zich intensief met de beoefening van de geschiedenis bezig te houden. Hij publiceerde in 1873 een boek over de geschiedenis van de hervorming van zijn standplaats. Een standaardwerk werd zijn studie over de Windesheimer Beweging, een onder invloed van de Moderne Devotie te Windesheim gestichte vereniging van kloosters. Met grote ijver legde hij zich toe op een grote *Geschiedenis der Hervormde Kerk in Nederland* dat een vervolg zou moeten worden op het werk van zijn geliefde Leidse leermeester prof. Willem Moll, de *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland*. Voor zijn geschiedenis verzamelde Acquoy authentieke bronnen. *Zeer groote sommen gelds werden opgeofferd voor het aankopen van boeken in binnen- en buitenland. De zeldzaamste en de kostbaarste konden hem niet te duur zijn. [...] Zoo is in den loop der jaren die belangrijke kerk-historische bibliotheek tot stand gekomen, welke onder de particuliere bibliotheken van ons vaderland ternauwernood hare wederga vond, en waarvan de gedrukte Katalogus na zijnen dood de hooggespannen verwachting der deskundigen nog heeft overtroffen!*

Aldus de getuigenis van een van Acquoy's promovendi, F. Pijper, in het levensbericht over Acquoy voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Behalve lid van de Maatschappij, waarvan hij ook bestuurslid werd, was hij ook lid van de Koninklijke Akademie en een aantal buitenlandse geleerdengenootschappen. In 1892 werd hij een van de twee curatoren van de Bibliotheca Thysiana. Als voorzitter van de Leidse Maatschappij ontving hij in 1884 de Zuidafrikaanse president Paul Kruger en mocht hij in hetzelfde jaar dr. Nicolaas Beets het diploma van zijn benoeming tot erelid overhandigen. Als lid van de Akademie verzorgde hij in 1890 het levensbericht van M.F.A.G. Campbell, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, aan wie hij zes jaar daarvoor namens 160 vrienden en vereerders een huldeblijk aanbood bij diens veertigjarig ambtsjubileum. Acquoy was een vriend voor velen, een vraagbaak voor leerlingen en vakgenoten. Hij onderhield een uitgebreide briefwisseling met geleerden in binnen- en buitenland. Na de dood van Moll (1879) werd Acquoy de autoriteit tot wie men zich richtte met vragen om inlichtingen over de geschiedenis van het christendom in Nederland.

Acquoy liet een uitgebreide bibliotheek na. De veilingcatalogus telt bijna 4.200 nummers. Daarbij zijn dus niet begrepen de boeken en handschriften die Byvanck voor de Koninklijke Bibliotheek had weten te verwerven. Ca. 75 gedrukte werken, boeken over Windesheim en liedboekjes, en ruim 50 middeleeuwse handschriften werden rechtstreeks uit het sterfhuis naar de Koninklijke Bibliotheek overgebracht. Uit de bewaard gebleven correspondentie is deze acquisitie nauwkeurig te volgen. Op verzoek van de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek heeft de Leidse boekhandelaar L.W. van Leeuwen ten huize van Acquoy de boeken getaxeerd. Op 28 januari 1897 zond Van Leeuwen Byvanck twee lijsten: één met titels van liedboeken die in het geheel niet in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig waren en één met de titels van boeken waarvan wel andere drukken in de KB-collectie waren te vinden. Van Leeuwen kon zich bij deze selectie voor de Nederlandse liedboeken baseren op de in 1885 verschenen lijst van Scheltema.

Op 6 februari stuurde Van Leeuwen een derde lijstje met de titels van de boeken over de Windesheimers. Van Leeuwen merkte daarbij op dat in de bibliotheek 'die bij de heeren Burgersdijk en Niermans is, nog wel meer Windesheimers zullen zijn.' Hij beloofde Byvanck daarover nog te spreken. De 24ste februari kreeg Byvanck een lijst met '30 stuks HS [=handschriften] voor zooverre ik weet, de laatste'. Alle brieven gingen vergezeld van lijstjes met prijzen. Byvanck zette daar met potlood de - lagere - prijs bij die hij wilde betalen, of 'acc'. Van Leeuwen ging met Byvanck in onderhandeling. Zijn uiteindelijke schatting

kwam in totaal op een bedrag van f1.354,12. Daarbij is voor '23 Handschriften op perkament en papier meerendeels betrekking hebbende op Windesheim volgens mondelinge overeenkomst' f334,- gerekend en voor '33 Handschriften gedeeltelijk op perkament en papier 15 en 16 eeuw, met versierde letters en randen en enkele miniaturen volgens mondelinge overeenkomst' f400,-.

In een brief van 3 maart deed Byvanck de heer J. Acquoy, de enige zoon en erfgenaam van de verzamelaar, het voorstel deze selectie uit de collectie voor f1.350,- over te doen. Per kerende post ging deze accoord.

De verzameling middeleeuwse handschriften van Acquoy kan gekarakteriseerd worden als een typische geleerdenbibliotheek. De verzamelaar was voornamelijk geïnteresseerd in de inhoud. Uitvoerige beschouwingen op de schutbladen of op losse briefjes voor in de boeken getuigen daarvan. Acquoy verzamelde ook latere afschriften van teksten die bijvoorbeeld van belang waren voor de geschiedenis van de Windesheimer Beweging. Maar door de aankoop van de verzameling Acquoy is de Koninklijke Bibliotheek ook enkele fraaie verluchte handschriften rijker geworden. Een getijdenboek uit de Zuidelijke Nederlanden verenigt de beide passies van de hoogleraar in zich. Het bevat namelijk ook muzieknotatie. Acquoy kan het gekocht hebben om de tekst, maar ook om de muziek.

Onder de verworven liedboekjes bevinden zich zeer zeldzame exemplaren als Johann Leisentrit, *Geistliche Lieder vnd Psalmen* (Budissin 1567). Dit boek plaatste Van Leeuwen voor f75,- op zijn lijst. In een postscriptum bij zijn brief van 28 januari 1897 aan Byvanck zei hij hiervan dat Acquoy dit bij hem gekocht had voor f65,- maar dat hij later had verzekerd dat 'het dubbele bedrag nog aangenaam zoude geweest zijn'. De professor meende waarschijnlijk een unicum in handen te hebben, maar daarin vergiste hij zich toch. Zo bezit de British Library te Londen twee exemplaren. Naast buitenlandse vroege liedboeken verzamelde Acquoy ook latere Nederlandse bundels. Dankzij Byvancks aankoop daaruit is de Koninklijke Bibliotheek verrijkt met een twintigtal zeldzame edities, zoals Andries' *Gouden trompet* (Dordrecht 1644) en Willem de Swaens *Den singende swaen* (Antwerpen 1655).

J.J. van der Harst en G.J.P.J. Bolland

Naam: J.J. van der Harst

Beroep: psychiater, 1881--1917

Naam: G.J.P.J. Bolland

Beroep: filosoof, 1854-1922

Verwerving: geschenk, 1918 en 1919

Onderwerp: G.W.F. Hegel en de hegeliaanse school, waaronder het Nederlands neohegelianisme van prof. G.J.P.J. Bolland

Omvang: geschenk Van der Harst: 775 titels en tijdschriften, overdrukken, knipsels, collegedictaten, correspondentie, handschriften; geschenk Bolland: 478 titels, waaronder 80 met handschriftelijke aantekeningen en tijdschriftartikelen met handschriftelijke aantekeningen

Op 15 februari 1919 vervoegde de heer E.W. de Flines van het Haagse Genootschap voor Zuivere Rede zich bij de balie van de Koninklijke Bibliotheek om honderd overdrukken af te halen van de catalogus van de Hegelcollectie van dr. J.J. van der Harst. Die bleek echter nog niet klaar te zijn. De Flines was hierover furieus. Hij had op 15 maart, tijdens het laatste college van Bolland, de catalogi willen uitdelen. Vermoedelijk was het op zijn initiatief geweest dat de leden van het Genootschap een jaar tevoren de verzameling van hun overleden medelid Van der Harst aangekocht hadden en vervolgens via hun leermeester, de Leidse hoogleraar Gerardus J.P.J. Bolland, aan de Koninklijke Bibliotheek hadden overgedragen. Dat De Flines het initiatief tot deze schenking had genomen blijkt ondermeer uit een

opmerking van Joh.E. Post in een brief aan Bolland: 'Naar ik begreep is het initiatief van den aankoop van de verzameling van V.d.H., welke thans aan de KB is aangeboden, van Dr. De Flines'. En in het *Verslag der Koninklijke Bibliotheek* over 1918 staat 'Een afzonderlijke catalogus van deze verzameling is opgemaakt en ten behoeve der leden der Philosophische Vereeniging [= Genootschap voor Zuivere Rede], wier bijdragen de collectie-Van der Harst hebben bijeengehouden, zijn daarvan een honderdtal exemplaren ter beschikking gesteld'.

Piëteit zal wel niet het enige motief tot aankoop zijn geweest. Want deze collectie betreffende de Duitse filosoof G.W.F. Hegel en het hegelianisme, waaronder de Bolland beweging viel, werd destijds beschouwd als de beste van het land. Met ongeduld werd nu uitgekeken naar de beschikbaarstelling ervan. Daar komt bij dat Bolland verklaard had de verzameling uit eigen boekerij te willen aanvullen, mits er eerst een catalogus van werd gemaakt. De toenmalige bibliothecaris, dr. W.G.C. Byvanck, legde De Flines uit dat er sprake was van een misverstand. De catalogus zou gemaakt worden als onderdeel van het jaarverslag over 1918, dat zoals gewoonlijk pas in mei zou verschijnen. Niettemin beloofde hij hem alles in het werk te stellen om aan het verlangde te voldoen. Inderdaad lagen de 100 overdrukken van de catalogus op 10 maart 1919 klaar, maar niet dan nadat Byvanck een reprimande van Minister De Visser van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen had gekregen.

Kort daarop arriveerden twee schenkingen van Bolland. De eerste zending omvatte 70 titels over Hegel, een aanvulling op de collectie van Van der Harst. Daarop ontving Bolland een overzicht van de aanwinsten van de filosofiecollectie van de Koninklijke Bibliotheek in de voorafgaande 25 jaar, waarop hij 410 filosofische publicaties van algemene aard als aanvulling schonk. Deze boeken staan vol met aantekeningen van Bolland en zijn als zodanig ook zeer relevant voor de Hegel-Bollandcollectie. Van Bolland's voornemen tot een derde schenking, op het gebied van de theologie, is voorzover bekend niets gekomen. In 1925, drie jaar na zijn dood, is het andere, grotere deel van zijn boekerij door zijn zoon geschonken aan de Universiteitsbibliotheek van Leiden.

Jan Jacobus van der Harst werd in 1881 geboren als telg van een Zeeuwse familie van artsen en apothekers. Ook hij koos voor de studie medicijnen, te Utrecht. Bij zijn studie bleek hij behoefte te hebben aan een grondige filosofische onderbouwing, maar daarin werd door de toenmalige academische filosofie niet voorzien. Deze was vervreemd van de speculatieve systemen waaraan met name de Duitse filosofie zo rijk was en streefde naar wetenschappelijkheid. Het resultaat daarvan was een methodisch verantwoorde maar inhoudelijk schrale filosofie, die weinigen aansprak.

In 1902 volgde Van der Harst voor het eerst te Utrecht de colleges van Bolland. Die trok in die tijd volle zalen met zijn pleidooi voor een herwaardering van de Duitse speculatieve filosoof G.W.F. Hegel (1770-1831). Zijn optreden leidde tot een herleving van de belangstelling voor Hegel in Nederland. Ook stimuleerde Bolland de openbare discussie door zich kritisch uit te laten over tal van religieuze en maatschappelijke groeperingen zoals de katholieken, 'rein levens', vrijmetselaars en socialisten. Er was een vaste kern van getrouwen, de zogenaamde 'collegianten', die de avondcursussen welke Bolland in het gehele land gaf, regelmatig bezocht. Op zijn colleges behandelde Bolland naast de filosofie van Hegel vooral ook zijn eigen boeken. Daarin presenteerde hij 'de nieuwere Hegelarij der Hollandsche rede'. Zelf beschouwde hij deze interpretatie als een verbetering van Hegels filosofie, maar zijn academische tegenstanders hielden het op een geloof en verweten hem onbegrijpelijk taalgebruik en een slechte invloed op de studenten.

De kennismaking met de filosofie van Hegel via Bolland gaf Van der Harst's leven een beslissende wending, waarvoor hij Bolland altijd erkentelijk is gebleven. Van toen af aan zou hij zich naast de psychiatrie, zijn vak, wijden aan de bestudering van Hegels filosofie en aan de opbouw van een grote Hegelbibliotheek. Deze activiteiten ontplooidde hij in de jaren 1906-1917, de periode waarin hij als inwonend psychiater - met celibataire verplichting - werkzaam was op de inrichting Oud Rosenberg te Loosduinen. Hij was een zeer geliefd en kundig arts. Op de Haagse artsenkursus heeft hij enige

voordrachten gehouden over de psychiatrie vanuit hegeliaans standpunt, maar hiervan is helaas niets bewaard gebleven.

Bekendheid verwierf Van der Harst met zijn bibliotheek. In totaal verzamelde hij ongeveer 1.000 boeken, tijdschriftartikelen en tijdschriften. Hem moet daarbij een volledige verzameling voor ogen hebben gestaan van en met betrekking tot Hegel en het hegelianisme. Jaren later leefde er een zelfde gedachte ten aanzien van de publicaties van en over Bolland. De stichtingsakte van de in 1932 opgerichte Bolland Stichting vermeldt 'het vormen van eene bibliotheek van de werken van Bolland, van diens leerlingen en geestverwanten'. Inderdaad hebben de leden van deze stichting in de periode 1932-1941 een zeer grote collectie op dit gebied bijeengebracht, waaronder vanzelfsprekend ook veel hegeliana. Deze bibliotheek is sinds 1943 in bruikleen bij de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

Ongeveer tweederde van de collectie-Van der Harst bestaat uit negentiende eeuwse uitgaven over Hegel en het hegelianisme, met het accent op de periode 1825-1850. Deze boeken kocht hij op grond van gedegen bibliografische kennis bij antiquariaten in binnen en buitenland, waarmee hij uitstekende relaties onderhield. Op deze wijze verwierf hij publicaties uit Duitsland, Italië, Polen en Zweden, die in Nederland zeer zeldzaam zijn, zoals *Antibarbarus logicus* van Friedrich H.Th. Allihn (Halle 1850), *Die spekulative Idee in Humboldts Kosmos* van Gust. Biedermann (Prag 1849), *L'una fissazione Hegheliana* van L.M. Billia (Torino 1898), Theorierna angående människoslägtets racer, uitgegeven onder het rectoraat van Ebbe S. Bring (Lund 1847), *Die Frage über die Entstehung der Arten* van Franz Chlebig (Berlin 1873), *Gott und Palingenesie* van August Graf von Cieszkowski (Berlin 1911), *Selbstbewußtsein und Offenbarung* van Kasimir Conradi (Mainz 1831), *La natura e l'incivilimento* van Niccola Marselli (Torino 1879) en *De Hegelii notionibus finiti infinitique commentatio* van Th. Weber (Vratislaviae 1868). De rest van de verzameling bestaat uit twintigste eeuwse materiaal. Als lid van het in 1913 opgerichte Bolland Genootschap was Van der Harst goed op de hoogte van de publicaties die in deze kring verschenen. In 1916 schreef hij aan S.A. van Lunteren:

Verzamelaars worden hoe langer hoe veeleischer: ik heb gisteren naar mijn "vertegenwoordiger voor den kring Hoorn" geschreven en o.a. gevraagd om een bibliografische opgave van zijn arbeid en die van zijn vrienden Hegelianen in den omtrek. Ik houd me aanbevolen voor opgaven van jezelf (c.q. ook van de andere Utrechtenaren, dr. Fraenkel, etc.)'.

Ook in Den Haag bezocht Van der Harst Bolland's colleges. Zijn collegedictaten, vol met tekeningetjes van medetoehoorders, getuigen hiervan. Toch was hij geen Bollandadept. In zijn correspondentie geeft hij blijk van een zeer kritische houding ten aanzien van de filosofie van Bolland, die naar zijn mening te ver af stond van die van Hegel. Evenmin had hij veel op met de kritiekloze houding die veel collegianten jegens Bolland aan de dag legden. Bolland, van zijn kant, stond vreemd tegenover Van der Harst. De Leidenaar H. van Romburgh, die Van der Harst hielp bij het catalogiseren van zijn collectie, schreef hem dat hij Bolland bij een ontmoeting tot een gesprekje had weten te bewegen. Daarin had Bolland laten blijken, dat hij Van der Harst, 'een man met een groot salaris', liever getrouwd zag dan dat hij al die boeken over Hegel aanschafte.

De brief van Van Romburgh dateert van 30 juni 1916, een jaar nadat Bolland zonder enig commentaar de banden met Van der Harst had verbroken. De aanleiding hiertoe was een geruchtmakend geschrift van de filosoof Klaas Johan Pen (1875-1932), een vriend van Van der Harst. Pen, die aanvankelijk tot Bolland's intimi behoorde en diens leer fel verdedigd had, was in de loop der jaren van mening veranderd. In 1915 vatte hij zijn kritiek op Bolland's filosofie samen in het geschrift *Over het onderscheid tusschen de wetenschap van Hegel en de wijsheid van Bolland*, dat hij tevergeefs bij Bolland als proefschrift indiende. In dit boek wordt met Bolland's filosofie korte metten gemaakt op een wijze die ook nu nog als bizar wordt ervaren. Korte tijd na Bolland's weigering ging Pen toch tot publicatie over; het boek werd in 1915 gepubliceerd bij E.J. Brill te Leiden. In 1922 promoveerde hij alsnog bij professor K.H. Roessingh op een enigszins gewijzigde versie. Het proefschrift van 1922 onderscheidt zich van de druk uit 1915 door een toegevoegd voorwoord van de promotor en een ander voorbericht van Pen. In de hoofdtekst zijn zeven

woorden gewijzigd, die volgens Pen geen herdruk rechtvaardigen. Te oordelen naar de aard van de correcties had hij hierin gelijk. De bladzijden met de te veranderen of te verwijderen termen zijn opnieuw gezet en in de druk van 1915 gevoegd. Pen droeg het proefschrift op 'aan de weinigen, die in dezen kunnen oordelen'.

De uitgave van dit werk noodzaakte Van der Harst ook zijn mening aan Bolland kenbaar te maken. Want uit het dankwoord van Pen bleek dat Van der Harst nauw betrokken was geweest bij de voorbereiding van dit boek. Inderdaad blijkt uit de wijze, waarop hij het werk in een 'boek aankondiging'⁷⁵ beschreef en het tegenover derden met gedegen argumenten verdedigde, dat hij volkomen achter het standpunt van Pen stond. Hij ging niet in op de algemene verontwaardiging over Pens toon, omdat die in zijn ogen bijzaak was. Zingt niet elk vogeltje zoals het gebekt is en had Bolland in zijn polemieken ooit zelf iemand gespaard? In zijn brief aan Bolland benadrukte Van der Harst dat zijn kritische houding slechts een zakelijk verschil van mening betrof dat zijn gevoelens van achting en erkentelijkheid onverlet liet. Later werd Bolland nog eenmaal herinnerd aan Van der Harst, nu door het bericht van diens overlijden. Van der Harst was op 13 oktober 1917 na een snel verlopende hersenziekte op 36-jarige leeftijd te Goes overleden. Zoals hierboven vermeld besloot Bolland de collectie-Van der Harst aan te vullen met boeken uit eigen boekerij. Bolland, reeds ziek, zal zich bij zijn geste hebben laten leiden door de hegeliaanse gedachte, dat conflicten betrekkelijk zijn in het licht van de eeuwigheid, waarin de listige wereldrede ons mensen gebruikt als werktuigen ter verwezenlijking van haar eigen, hogere doeleinden. Tijdens hun leven liepen de inzichten van beide mannen sterk uiteen, maar in het magazijn van de Koninklijke Bibliotheek staan hun boeken sinds 1919 broederlijk naast elkaar.

G.J. Boekenoogen

Naam: G.J. Boekenoogen

Beroep: taalkundige, 1868--1930

Verwerving: aankoop, 1944

Onderwerp: kinderboeken

Omvang: 1.500 boeken

In het voorjaar van 1944 kwam de Koninklijke Bibliotheek, geplaagd door zorgen rondom het in veiligheid brengen van de kostbare werken en het ontvallen van personeelsleden in verband met de arbeidsinzet, in contact met Douwe Wouters te Zeist. De 69-jarige Wouters bezat ruim 8.000 gedrukte straatliederen en ongeveer 2.200 kinder- en schoolboeken die hij wilde verkopen. De Koninklijke Bibliotheek had belangstelling voor deze collectie omdat zij de verzameling kinderboeken die met de collectie-Waller was binnengekomen systematisch wilde uitbreiden. L. Brummel, de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, ging in april en mei op huisbezoek bij Wouters en op Brummels verzoek kwam ook de directeur van Antiquariaat Van Stockum, J. Kuipers, langs om de waarde van de twee collecties te schatten. In overleg met de secretaris-generaal van het Department van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming bracht Brummel vervolgens een bod uit: f12.000,- voor de straatliederen en f10.000,- voor de kinderboeken. Dit was aanzienlijk meer dan voor de collectie-Waller was betaald, maar Brummel kwam er enigszins mee tegemoet aan de nog hogere prijs die Wouters in gedachten had. Terwijl Brummel met Wouters onderhandelde, werd door veilinghouder G.T. Bom te Amsterdam aangekondigd dat er op 20 juni 1944 een partij kinderboeken uit de achttiende en negentiende eeuw geveild zou worden. Brummel was in tweestrijd: hij wilde wel graag wat kopen op die veiling, maar de kans was groot dat hij boekjes zou verwerven die hij via de aankoop van de collectie van Wouters ook in bezit zou krijgen. Dus stuurde hij een lijstje met een kleine honderd titels waar hij belangstelling voor had

naar Wouters om te vragen wat daarvan in diens collectie voorkwam. Nog voor hij antwoord kreeg van Wouters stelde Brummel zijn plannen bij. Daags voor de veiling ging hij naar de kijkdag, waar hij te horen kreeg dat de ruim 2.000 kinderboeken die geveild zouden worden, oorspronkelijk tot de bibliotheek van G.J. Boekenoogen hadden behoord.

Gerrit Jacob Boekenoogen (Wormerveer 1868-Leiden 1930) was een van de pioniers van het onderzoek naar jeugdprenten en volksboeken. Kort na zijn overlijden werd zijn beroemde collectie volksboeken en Moeder de Gansuitgaven opgekocht door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, die er een aparte catalogus van liet drukken. Een jaar later, in 1931, werd zijn bibliotheek geveild bij Van Stockum in Den Haag. Dat de kinderboeken die in 1944 bij Bom geveild werden, bezit waren geweest van Boekenoogen werd niet algemeen bekend gemaakt. De gedrukte veilingcatalogus kondigde de collectie aan als 'Verzameling H.B.... te W.'

In de catalogus die is uitgebracht bij de veiling van Boekenoogens bibliotheek in 1931 komt een rubriek 'Lecture de jeunesse' voor (p. 133-149), maar het is opvallend dat hierin slechts enkele honderden titels worden genoemd. Bij de veiling in 1944 ging het om ruim 2.000 boekjes. Omdat de catalogus uit 1931 ook boeken bevat uit andere particuliere verzamelingen, is het denkbaar dat de boekjes die in 1944 onder de hamer gingen, destijds niet waren geveild, maar binnen de familie waren gebleven. In dat geval zouden de initialen 'H.B.... te W.' voor een H. Boekenoogen uit Wormerveer, de geboorteplaats van Gerrit Jacob, kunnen staan. Vermoedelijk werd hiermee bedoeld op Hendrik Boekenoogen, de vijf jaar oudere broer van Gerrit Jacob. Hendrik, koopman en boekenverzamelaar, was al in maart 1933 overleden, maar zijn weduwe, Jacoba Cornelia Vis, leefde in 1944 nog. Het wordt wel wat speculatief, maar het is niet onaannemelijk dat zij, inmiddels de zeventig ruim gepasseerd, besloot delen van de boekenverzameling van haar man van de hand te doen. Twee jaar later, op 18 juni 1946, overleed zij zelf.

Na de bekendmaking van de herkomst en de taxatie van de collectie (iets meer dan £.000,-), besloot Brummel een bod uit te brengen op de hele partij, ook omdat er, zoals hij later aan Douwe Wouters schreef, 'van verschillende zijden op bijeenhouden werd aangedrongen'. Tijdens de veiling bleken er meer kapers op de kust, en de prijs werd opgedreven tot f5.000,-. Toch was Brummel na afloop een tevreden man. Hij stuurde een paar dagen na de veiling een brief aan Wouters om hem op de hoogte te stellen van de aanwinst. Brummels animo om ook Wouters' collectie kinder- en schoolboeken over te nemen was heel wat minder geworden. Het aantal dubbelen zou nu veel hoger uitvallen. Desondanks bleef Brummel corresponderen met Wouters. Na langdurige en, in verband met Wouters' verleden als NSB'er, moeizame onderhandelingen verwierf de Koninklijke Bibliotheek uiteindelijk in 1946 een deel van de collectie straatliederen. Voor ongeveer zeventuizend gulden nam de verzamelaar C.F. van Veen de kinderboeken van Wouters over.

Het was vermoedelijk Boekenoogens reputatie als wetenschapper en verzamelaar geweest die Brummel van gedachte had doen veranderen om in plaats van enkele losse kavels, de gehele partij op te kopen. Toch was het te merken dat de boeken uit derde hand werden overgenomen: in tegenstelling tot Wallers collectie genoot de collectie-Boekenoogen geen aparte status in de Koninklijke Bibliotheek. De verzameling is thans dan ook niet meer als zodanig te herkennen. Vrijwel direct na ontvangst van de geveilde boeken werd ruim een kwart weer afgestoten: de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam kreeg de eerste keuze uit de 600 dubbelen (bibliothecaris De La Fontaine Verwey besloot 150 boekjes over te nemen voor f350,-), waarna de rest zijn weg vond naar het Openluchtmuseum te Arnhem. De overgebleven 1.500 exemplaren werden in de Koninklijke Bibliotheek bij de reeds aanwezige kinderboeken geplaatst en in de jaren die volgden werden nieuw verworven kinderboeken er tussengevoegd.

Een van de belangrijkste redenen voor Gerrit Jacob Boekenoogen om kinderboeken te verzamelen, was dat ze informatie bevatten over folkloristische tradities. Al tijdens zijn studie Nederlands te Amsterdam en Leiden toonde hij belangstelling voor de meer traditionele letterkundige vormen door in tijdschriften als *De gids* en *De navorscher* te publiceren over kinderrijmen, raadsels, sprookjes en familie- en

voornamen. Hij promoveerde in 1896 op *De Zaanse volkstaal. Bijdrage tot de kennis van den woordenschat in Noord-Holland*. In datzelfde jaar werd hij lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en het Historisch Genootschap te Utrecht. Maar zijn toekomst lag in Leiden. Na zijn promotie kreeg hij een aanstelling als redacteur bij het *Woordenboek der Nederlandsche taal* en hij raakte zeer betrokken bij de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Tot aan zijn dood had hij zitting in diverse commissies van de Maatschappij, hij assisteerde de bibliothecaris en hij verzorgde voor de Maatschappij vele uitgaven, zoals het *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* en de reeks *Nederlandsche Volksboeken*. Boekenoogen, die stamde uit een familie van mennonieten, was ook vanaf het jaar van zijn vestiging in Leiden deken van de doopsgezinde gemeente aldaar. Samen met de Vlaamse folklorist Emile van Heurck publiceerde hij in 1910 het standaardwerk *Histoire de l'imagerie populaire flamande et de ses rapports avec les imageries étrangères*. Ondanks de speciale aandacht die Boekenoogen had voor rijmen en sprookjes uit de Zaanstreek was hij bepaald vooruitstrevend met zijn internationale benadering van 'volkse genres':

Wij vinden vele rijmen niet alleen terug in eene geheele provincie, ja in verschillende ver van elkaar gelegen deelen van ons land, maar ook over de grenzen. [...] En wat nog merkwaardiger is, de rijmen van alle Germaansche landen dragen éézelfde karakter, terwijl ook verscheidene Romaansche en Slavische rijmen gelijkenis met de onze vertoonen. Dit feit is opmerkelijk genoeg om in de kinderrijmen iets meer te doen zien dan beuzelingen, waarmee een verstandig mensch zich niet behoort in te laten.

Naast boekjes met sprookjes, raadsels en spreuken bezat Boekenoogen ook opvallend veel boeken met meer eigentijdse versjes en verhalen 'voor de lieve jeugd', geschreven in navolging van Hieronymus van Alphen's *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (1778). In feite waren bijna alle bekende genres in de kinderliteratuur goed vertegenwoordigd: ABC-boekjes, geïllustreerde geschiedkundige, aardrijkskundige en natuurhistorische kinderboeken, bijbelse geschiedenissen, leerboekjes enzovoorts. En niet alleen in het Nederlands: Boekenoogens collectie bevatte ook ruim honderd Franse, Duitse en Engelse kinderboeken. Aparte vermelding verdienen nog de Robinsonades, waaronder diverse edities van de *Handleiding tot de natuurlijke opvoeding of Robinson Crusoe* van Johann Heinrich Campe, en de kindertijdschriften en -kranten, zoals *De vriend der kinderen* (1791-1792) en *Philarete* (1837-1843). Alle zeer verantwoord: 'Wij willen uit het hart tot uw hart spreken, en voor eene wijl uwe moeders vervangen, die zich van de taak, om uwe jeugdige gemoederen te veredelen en tot deugd te stemmen, doorgaans zoo uitmuntend kwijten.' Gelukkig zijn er ook enkele kinderboeken met een meer relativerende toon in de collectie te vinden. Wellicht het leukste boekje is K. Fuhri's *Jongensrampen* (1852), dat het kinderleven nu eens niet romantiseert:

Als wij des dichters taal hooren, waarde lezer, over den toestand en de denkbeelden van kinderen, dan vinden wij al zeer weinig overeenkomst in hetgeen zij bezingen en wij ondervinden [...]. De kinderen noemen zij Cherubijntjes, Serafijntjes, Engeltjes van omhoog, en zij vergeten dat ze in werkelijkheid geene blauwe vleugeltjes hebben - maar dikke beentjes, waarop zij niet staan kunnen.

Boekenoogen moge dan in de eerste plaats kinderboeken hebben verzameld vanwege zijn taalkundige belangstelling, zijn collectie is thans ook zeer waardevol voor historisch-sociologen en -pedagogen, literatuur- en boekhistorici, of gewoon voor een ieder die om nostalgische redenen geïnteresseerd is in het oude kinderboek.

A.H.M.J. van Kan

Naam: A.H.M.J. van Kan

Beroep: jurist, 1877-1944

Verwerving: geschenk, 1947

Onderwerp: Jeanne d'Arc

Omvang: 1.000 titels

Adam Hubert Marie Joseph ('Sjoek') van Kan werd op 18 juli 1877 te Maastricht geboren. Hij studeerde in Leuven en Amsterdam rechten, promoveerde in 1913 en werd in hetzelfde jaar te Leiden benoemd tot hoogleraar Romeins recht en zijn geschiedenis. Van 1925 tot 1929 was hij hoogleraar burgerlijk recht van Nederlands-Indië aan de nieuw opgerichte Rechtshoogeschool in Batavia. In 1930 werd hij Raad van Nederlands-Indië; hij keerde in 1936 naar Nederland terug. Geregeld bezocht hij de Koninklijke Bibliotheek en hij was jarenlang bestuurslid van de Vereniging 'Vrienden der Koninklijke Bibliotheek'. Van Kan overleed op 6 juni 1944 te Den Haag. Zijn weduwe, mevrouw M.S.C. van Kan-De Vries van Heyst, schonk in 1947 zijn Jeanne d'Arcverzameling aan de Koninklijke Bibliotheek. Op 16 september berichtte bibliothecaris Brummel aan mevrouw Van Kan dat hij 'het voor de Koninklijke Bibliotheek als een groot voorrecht beschouwt deze collectie te bezitten, zowel wegens haar bijzondere waarde als wegens de herinnering aan hem, die haar met zoveel liefde heeft verzameld'. Eerder, op 26 juli 1947, had Brummel in iets algemenere termen zijn ingenomenheid met de Jeanne d'Arcverzameling geschetst in een brief aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen:

De zeer merkwaardige bibliotheek die prof. van Kan over dit onderwerp had verzameld en die naar schatting 1.000 delen omvat is thans door zijn weduwe Mevrouw M.S.C. van Kan-de Vries van Heyst aan de Koninklijke Bibliotheek geschonken. Het is welhaast overbodig uiteen te zetten van hoeveel belang een dergelijk geschenk is. Juist betrekkelijk kleine collecties over een bepaald onderwerp zijn voor een grote bibliotheek een zeer welkome aanwinst, aangezien het altijd onmogelijk is de literatuur over een dergelijk onderwerp in enige volledigheid aan te schaffen. Bovendien zijn zulke op deskundige wijze bijeengebrachte collecties kernen, die bijna steeds tot de vorming van grotere verzamelingen leiden, welke de bibliotheek, die deze bezit, een goede naam geven.

Van Kan was een veelzijdig geleerde en een boeiende persoonlijkheid. Hij werd een artiest onder de geleerden genoemd, een kunstenaar in diepste wezen. Zijn colleges moeten zeer inspirerend zijn geweest. In zijn voordrachten zette hij met indrukwekkende welsprekendheid in grote vegen zijn voorstelling op het doek, zich weinig bekommerend om details, in tegenstelling tot zijn publicaties, die juist zeer verzorgd waren. Van karakter getuigt zijn houding tijdens de bezetting, die bijvoorbeeld blijkt uit een protest bij de regering in Londen, samen met vijf andere juristen, tegen de bedenkelijke houding van de Hoge Raad. Van Kan publiceerde over diverse onderwerpen. Daarbij valt op dat hij weinig schreef over zijn hoofdvak, Romeins recht, en dat hij een grote voorliefde had voor middeleeuwse geschiedenis. Meer in het bijzonder had Van Kan interesse voor Jeanne d'Arc, al blijkt dat niet uit zijn publicaties. Het enige wat hij publiceerde over Jeanne d'Arc was een redevoering die van belang is omdat deze laat zien hoezeer de juridische werken van de auteur mede werden bepaald door zijn historische belangstelling en omgekeerd.

Zijn verzameling is gericht op Jeanne d'Arc en de rol die zij speelde in de Honderdjarige Oorlog. Deze oorlog duurde, met onderbrekingen, van 1337-1453 en begon als een dynastiek conflict tussen de Engelse en Franse koningshuizen die beide aanspraak maakten op de Franse troon. Aanvankelijk verliep deze oorlog ongunstig voor Frankrijk; de dauphin, later koning Karel VII, moest zich op het kasteel van Chinon in veiligheid stellen voor de Engelsen en hun bondgenoten, de Bourgondiërs. In januari 1429 wist het goddelijk geïnspireerde boerenmeisje Jeanne d'Arc (1412-1431) op het kasteel tot hem door te dringen. Haar militaire optreden begon met deze gebeurtenis. Met een klein leger trok ze op naar Orléans dat ze van Engelsen wist te zuiveren. Haar succes was een krachtige impuls voor het Franse nationale bewustzijn. Nieuwe successen te Patay en Reims volgden. Het optreden van de Maagd van Orléans leidde tot een ommekeer in de oorlog ten gunste van de Fransen, met als hoogtepunt de kroning van Karel VII op 17 juli 1429 in de kathedraal van Reims, waarbij Jeanne d'Arc haar standaard boven Karels hoofd hield. Een complete Engelse nederlaag leek onafwendbaar, maar het beleg van Parijs in september mislukte

wegens gebrek aan de nodige middelen. In mei 1430 viel zij in handen van de Bourgondiërs, die haar aan de Engelsen uitleverden. In februari 1431 begon een proces tegen haar, waarbij ze werd veroordeeld als heks. Op 30 mei 1431 stierf zij op de Place du Vieux Marché in Rouen op de brandstapel.

Wat zegt dit alles over Van Kan? Juist de bovengenoemde korte rede waarin de figuur van Jeanne d'Arc centraal staat illustreert de vaardigheid van de auteur een juridisch-technisch probleem in zijn historisch kader te plaatsen. Voorts getuigt zijn behandeling van de heldin van zijn behoefte geloofszaken op esthetische wijze vorm te geven. Immers, de auteur toont duidelijk aan dat de figuur van Jeanne d'Arc zowel het geloof als de kerk personifieert, die een belangrijke plaats innamen in de streng hiërarchisch opgebouwde maatschappij van de Middeleeuwen. Voor een geleerde als Van Kan boden de Middeleeuwen, en in bijzondere mate Jeanne d'Arc, de kans een juridisch gegeven als een legitimiteitsprincipe op esthetisch verantwoorde wijze uit te drukken in termen van religie.

De verzameling omvatte bij het overlijden van Van Kan ongeveer 1.000 titels. De Jeanne d'Arc-collectie wordt zoveel mogelijk bijgehouden en omvat thans ruim 1.500 titels. Het gaat om uitgegeven bronnen, materiaal in de vorm van boeken, bescheiden en secundaire literatuur over de heldin, tegen de achtergrond van de Honderdjarige Oorlog. De meeste werken dateren uit de negentiende en twintigste eeuw, zijn fraai gebonden en bevatten opdrachten in handschrift van de auteur. Ook zijn er mooi uitgegeven en geïllustreerde biografieën zoals *Vie de Jeanne d'Arc* (Paris 1909) van Anatole France en bibliothele werken zoals dat van Eustathe de Knobelsdorf, *Jeanne d'Arc ou la Vierge de Lorraine. Fragment d'un poème*, uitgegeven te Orléans in 1879 in een oplage van zestig exemplaren, waarbij de Koninklijke Bibliotheek van Van Kan een van de slechts vier exemplaren op peau de velin ontving. Voorts bevat de collectie *1412-1431 Jehanne d'Arc: quarante-cinq documents originaux et iconographiques*, réunis par D. Jacomet (Paris s.a.) en Leon Bloy, *Jeanne d'Arc et l'Allemagne* (Paris 1915), nr. 2 van vijftien exemplaren op keizerlijk Japans papier. Verder zijn er jeugdboeken met platen, bijvoorbeeld M. Boutet de Monvel, *Jeanne d'Arc* (Paris s.a.). Ten slotte omvat de collectie brochures, musicalia, aanplakbiljetten en aankondigingen van herdenkingsfeesten en toneelopvoeringen, ook in Nederland, plakzegels en archiefmateriaal met tekeningen en aantekeningen van Van Kan zelf. Deze rijke collectie vormt een waardevolle bron van kennis, maar geeft ook een gevarieerd beeld van de verschillende invalshoeken van waaruit men de figuur van Jeanne d'Arc in woord en beeld heeft benaderd.

A.E.H. Swaen

Naam: A.E.H. Swaen

Beroep: anglist, 1863-1947

Verwerving: nalatenschap, 1948

Onderwerp: valkerij

Omvang: ca. 100 banden

Dat de Koninklijke Bibliotheek een collectie valkerij heeft is te danken aan een schenking uit de nalatenschap van prof. A.E.H. Swaen in 1948. Adriaan Ernst Hugo Swaen (1863-1947) stamde uit een oud Gelders magistratengeslacht. Hij was een man met vele interesses, die in Engeland niet alleen de taal maar ook de voorkeuren van de *landed gentry* had leren delen. Zowel zijn belangstelling voor de taal- en letterkunde als zijn liefde voor de natuur laten zich terugvoeren tot zijn verblijf als tutor bij een familie in Hertfordshire. In Nederland haalde hij eerst een middelbare acte, en was hij werkzaam als leraar Engels. Later rondde hij zijn studie af, en werd hij benoemd tot lector en tenslotte hoogleraar in die taal in Groningen. Zijn interesse in het vogelleven bleek uit erelidmaatschappen van het Hongaars Ornithologisch Gezelschap en The British Falconers Club, alsmede uit zijn werkzaamheden als voorzitter

van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels en als erevoorzitter van het Valkeniersverbond Adriaan Mollen.

Het jagen met afgerichte roofvogels op prooidieren is een van de oudste vormen waarin de jacht als sport wordt beoefend. Bovendien is deze vorm van jagen over de hele wereld verbreid, en in het verleden ook zeer populair geweest. Een van de oudste beschrijvingen ervan stamt van keizer Frederik II, die rond 1250 zijn werk *De arte venandi cum avibus* dicteerde. De valkenjacht werd daarin als edeler en aanzienlijker gepresenteerd dan alle overige vormen van het jachtbedrijf.

De valkerij was als sport in Europa speciaal verbonden aan vorstenhoven. Dat hing samen met de kostbaarheid van de beoefening ervan, aangezien het africhten van de vogels een langdurig proces is waarvoor goed geschoold personeel nodig is. Franse koningen als Lodewijk XIII en Lodewijk XIV hadden valkenhoven met afzonderlijke afdelingen voor de jacht op reigers, roeken en andere vogels. Valken uit verschillende delen van Europa werden daartoe speciaal geïmporteerd. Het geheel stond onder leiding van een *grand fauconnier*, een aanzienlijk functionaris. Ook in Engeland en in de Duitse staten beleefde de valkerij toen gouden tijden. Over de band met de Oranjes is het een en ander te vinden in J.W.M. van de Wall, *De valkerij op Het Loo* (1986). Er is betrekkelijk weinig over de valkerij in Nederland vastgelegd, al is er een Stichting Fonds Valkerijhistorie die zich met het verleden ervan bezighoudt. Voorts zijn er enkele verenigingen die de beoefenaars bijeenbrengen.

Enkele prachtwerken op dit gebied maakten al langer deel uit van de collectie van de Koninklijke Bibliotheek. Het gaat hier om 'het mooiste boek over de valkerij dat ooit verschenen is', het bekende *Traité de fauconnerie* (1844-1853) van Hermann Schlegel en A.H. Verster van Wulverhorst, met vele kleurenlitho's, en *De valkerij in Europa sinds de vroegste tijden* (1913) van N.J.A.P.H. van Es. Opmerkelijk genoeg waren geen van deze auteurs zelf actief in het valkeniersbedrijf. Schlegel was een uit Duitsland afkomstige zoöloog, die vanaf 1828 in Leiden werkzaam was, vanaf 1858 als hoogleraar en directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie. Verster van Wulverhorst was 'inspecteur van de jacht en visscherij' in Zuid-Holland. Zij hebben voor de praktische kant een beroep gedaan op de valkeniers van de Loo Hawking Club, Jan Bots en Adriaan Mollen. Hun werk verscheen oorspronkelijk in drie afleveringen en is door de vele ingekleurde platen een kostbaar bezit, dat waarschijnlijk in niet meer dan honderd exemplaren is verspreid. Daarvan zijn er nog maar weinig over. Veel exemplaren zijn gesloopt omdat het lucratiever is de prenten los te verkopen. Het boek van Van Es is niet minder curieus: het verscheen als onderdeel van een imposante beschrijving, *Het historisch museum van het Korps rijdende artillerie*, dat in 23 foliodelen verscheen tussen 1848-1913. Ook hiervan was de oplage zeer beperkt, wellicht slechts 75 exemplaren.

De literatuur omtrent de valkerij is niet bijzonder omvangrijk, maar munt vaak uit door bijzondere titels als bovengenoemde. Mede naar aanleiding van het uitgebreide literatuuronderzoek door Schlegel en Verster van Wulverhorst deed de Engelsman James Edmund Harting een poging om een zo compleet mogelijke bibliografie op te stellen, waarin welgeteld 378 titels in negentien talen worden vermeld die tot 1890 verschenen zijn.

A.E.H. Swaen publiceerde niet alleen op zijn eigen vakgebied maar ook regelmatig over zijn liefhebberijen. Zijn bekendste werk op dit terrein is *De valkerij in de Nederlanden* (1937), terwijl verder o.a. een woordenlijst van valkenierstaal het licht zag. Postuum verscheen in 1948 zijn editie van een handschrift uit ca. 1639 uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek, het *Jacht bedryff*. Zijn collectie valkerij werd vermaakt aan de Koninklijke Bibliotheek, en telt bijna honderd delen, vooral moderne werken, al ontbreken enkele bijzondere oude edities niet, zoals bij voorbeeld Frederico Giorgi's Venetiaanse druk uit 1558, *Libro del modo di conoscere i buoni falconi* of Charles d'Arcussia *La fauconnerie*, Paris 1599. Ook zijn er mappen met knipsels, overdrukken en catalogi. Incidenteel worden nieuwe titels toegevoegd aan de collectie, die inmiddels zo'n 200 delen telt.

R.A. Reddingius en G.A.M. Zorab

Naam: R.A. Reddingius

Beroep: oogarts, 1866--1939

Naam: G.A.M. Zorab

Beroep: parapsycholoog, 1898-1990

Verwerving: nalatenschappen, 1939 en 1990

Onderwerp: parapsychologie

Omvang: ca. 1.000 delen

Parapsychologie kan worden omschreven als een speciale tak van de psychologie, die zich binnen de occulte wetenschappen bezig houdt met de verklaring van paranormale verschijnselen. De parapsychologie streeft ernaar een wetenschappelijke verklaring te vinden voor zaken als telepathie en helderziendheid, wichelroede en kristalzien, alsmede verschillende vormen van proscopie (het ervaren of waarnemen van toekomstige gebeurtenissen op buitenzintuiglijke wijze). Rond de eeuwwisseling waren occulte of spiritistische verschijnselen een voorwerp van brede belangstelling. De Engelse schrijver Arthur Conan Doyle, de schepper van Sherlock Holmes, was bijvoorbeeld een onvermoeibare propagandist, die niet alleen in eigen land, maar tot in Amerika en Australië lezingen hield. In 1926 publiceerde hij een tweedelige *History of spiritualism*. In Nederland vinden we deze belangstelling bij een schrijver als Frederik van Eeden. Zo beschrijft hij in *De nachtbruid* uit 1906 een fenomeen als 'uittreding'.

Kritisch onderzoek op dit terrein is ontstaan in Engeland, waar in 1882 de Society for Psychical Research werd opgericht. Binnen enkele jaren waren ook in Amerika en andere landen studieverenigingen ontstaan. In Nederland kreeg de parapsychologie een academische basis met de benoeming van een tweetal privaattochters, dr. P.A. Dietz te Leiden in 1932, en dr. W.H.C. Tenhaeff een jaar later in Utrecht. De laatste zou in 1953 bijzonder hoogleraar worden, een leerstoel die bij zijn opvolging in de jaren zestig omstreden bleek te zijn.

De Koninklijke Bibliotheek heeft van oudsher boeken over esoterische wetenschappen in de collectie gehad. In eerste instantie waren dat oudere werken als die van Hermes Trismegistus, Agrippa van Nettesheim, Paracelsus en Nostradamus. Sinds het eind van de vorige eeuw werd er echter ook nadrukkelijk verzameld over onderwerpen als parapsychologie, spiritisme en telepathie. Behalve door een geleidelijke aanwas is de collectie op dit gebied sterk vermeerderd door een tweetal legaten. In 1939 werden boeken verworven uit de nalatenschap van de Haagse oogarts dr. R.A. Reddingius, die weliswaar slechts enkele planken besloegen, maar waaraan bij testament een bedrag van f1.000,- was toegevoegd 'voor den aankoop van tijdschriften en boeken op het gebied der meta-(para)psychologie, daaronder begrepen dat der zoogenaamde "denkende dieren" en op het gebied der Glacial-Kosmogonie (theorie van H. Hörbiger)'. Een welkome aanvulling bracht de bibliotheek van G.A.M. Zorab, die in 1990 bij testament werd nagelaten aan de Koninklijke Bibliotheek. Hieruit werden enige honderden titels en enkele zeldzame tijdschriften opgenomen. Ook het archief van Zorab met brieven en andere bescheiden is opgenomen in de collectie van de KB.

Rutger Adolf Reddingius studeerde medicijnen, en promoveerde in 1894 te Groningen op een proefschrift *Over micropie*. Naast zijn werkzaamheden als oogarts trad hij ook op als publicist. Op zijn eigen vakgebied kwam hij onder andere met een samenvattend relaas over 'gezichts-gewaarwordingen' onder de titel *Wat is zien?* (1906). Daarnaast aarzelde hij niet via artikelen en ingezonden brieven zijn mening te geven over een veelheid van onderwerpen, van 'Marskanalen' tot 'geestverschijningen'. De meeste van zijn meer dan 130 publicaties betreffen de parapsychologie, die hij als officiële wetenschap

erkend wilde zien. Een samenvattend relaas van zijn denkbeelden bracht hij met zijn boek *Algeest en natuur* (1919).

George Avetoom Marterus Zorab was een bekende figuur in de wereld van de parapsychologie. Hij was van Armeense afkomst, maar zelf geboren in het toenmalige Nederlands-Indië. Na velerlei omzwervingen, waarbij hij ondermeer in het begin van de jaren dertig een periode in Italië woonde, vestigde hij zich tenslotte in Nederland, waar hij zich geheel aan zijn interesses wijdde. In de jaren veertig en vijftig was hij met W.H.C. Tenhaeff de belangrijkste publicist over parapsychologische verschijnselen, bijvoorbeeld met *De jacht op het spiritische bewijs* en andere werken. Zorabs belangstelling evolueerde van spiritisme en mediums tot de bestudering van helderziendheid, proscopie en psychokinese (het op paranormale wijze doen bewegen van voorwerpen). Met zijn publicaties verwierf Zorab een internationale reputatie, hetgeen ook wel bleek uit zijn vooraanstaande rol op diverse congressen en uit zijn vele contacten met andere parapsychologen. Aan de samenwerking met Tenhaeff kwam een einde toen Zorab ervan overtuigd raakte dat deze op onvoldoende kritische wijze bij zijn experimenten te werk ging. Zorab zelf stelde weliswaar zijn leven in dienst van de parapsychologische studie, maar onderscheidde zich vooral door zijn wetenschappelijke distantie.

Letterkundigen, schrijvers, kunstenaars en activisten

De archieven en boekencollecties, afkomstig van kunstenaars, bieden verrassende dwarsverbanden en werpen vaak een verhelderend licht op hun privéleven. De rijke collectie Nederlandse letterkunde heeft veel te danken aan de verzameling van de dichter en taalkundige Adriaan Bogaers, na zijn overlijden door zijn dochter geschonken in 1870. Het geschenk van de muziklerares Marie Berdenis van Berlekom is in vergelijking daarmee vooral curieus: het archief van het Middelburgs Dames Comité voor Boerenkrijgsgevangenen. Na veel geharrewar over een toekomstig legaat werd er voor een deel uit de nalatenschap van Willem Kloos een bescheiden bedrag betaald. Dat hoefde niet bij enkele andere fraaie collecties van schrijvers en kunstenaars uit ongeveer dezelfde periode. In 1929 schonk Charley Toorop de literaire nalatenschap van haar vader, de schilder Jan Toorop. Henriette Roland Holst schonk in 1939 haar bibliotheek. De Commissie van Beheer stond in 1945 het persoonlijk archief van de schilder Willem Witsen af. De weduwe van Marsman gaf in 1948 een groot aantal brieven en andere documenten ten geschenke, en een jaar later schonk Louise Bolleman, de trouwe vriendin van Willem Pijper, zijn composities, brieven en documenten. Uit de veelzijdige collectie van Werumeus Buning mocht de KB van de erven een eerste keuze maken.

A. Bogaers

Naam: A. Bogaers

Beroep: jurist en letterkundige, 1795-1870

Verwerving: geschenk, 1870 en 1895

Onderwerp: overwegend Nederlandse letterkunde, gedrukte werken en handschriften

Omvang: 3.500 delen

'Het is mij nimmer gegeven geweest een schrijven als het Uwe van eergisteren te beantwoorden. Een geschenk als 't geen mij daarin voor den Koninklijke Bibliotheek is aangeboden, is nooit van een particulier aan die inrichting te beurt gevallen', schreef bibliothecaris Campbell op 21 september 1870 aan J.M. Bogaers, dochter en enige erfgename van de in augustus van dat jaar overleden Rotterdamse jurist, dichter en taalkundige Adriaan Bogaers. Zij had besloten de Koninklijke Bibliotheek de eerste keus te geven uit de aanzienlijke boekerij (de schattingen lopen uiteen van tien- tot twaalfduizend delen) van haar vader. Het restant zou vervolgens ten goede komen aan het Rotterdamsch Leeskabinet. Dat de Koninklijke Bibliotheek deze eer te beurt viel was niet geheel toevallig. Bogaers was tijdens zijn leven bevriend met Campbell en kon daarnaast als een 'grootgebruiker' van de Koninklijke Bibliotheek betiteld worden. Reeds voor het schriftelijke aanbod had Campbell op 18 september een bezoek aan Rotterdam gebracht, waarbij hij direct begonnen was uit de 52 boekenkasten de voor de Koninklijke Bibliotheek in aanmerking komende boeken te selecteren. Deze arbeid werd van 22 tot 29 september voortgezet, waarbij hij zich voor het sjouwwerk gedurende vier dagen liet vergezellen door de 'adsistent L.J. Verwoert'. Het was bepaald geen sinecure, want hoefde een gedeelte van de boeken slechts vanuit de 'rez-&-chaussée' 24 treden naar beneden gedragen te worden, voor elke stapel boeken uit de bovengelegen etage moest de arme Verwoert 48 treden af. Dit curieuze detail is slechts overgeleverd omdat het Ministerie bezwaren maakte tegen de door Campbell spontaan aan de assistent toegekende gratificatie van f16,-. Na de nodige correspondentie over en weer kwam er gelukkig op 29 oktober 1870 alsnog een Koninklijk Besluit af, waarin de goede man f15,- werd toegekend. Of Campbell die laatste gulden uit eigen zak heeft betaald, blijft onduidelijk.

Uiteindelijk werden er in achttien grote kisten ca. 3.500 boekdelen de Koninklijke Bibliotheek binnengedragen. Campbell had de selectie uit het blote hoofd moeten doen, want een gedrukte catalogus van het complete KB-bezit was niet voorhanden. Zijn fenomenale geheugen liet hem wel eens in de steek, vandaar dat begin januari 1871 een '68-tal boekdeelen' die al in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig waren alsnog naar het Rotterdamsch Leeskabinet gingen. Dat hij omgekeerd ten onrechte boeken zal hebben laten staan die de Koninklijke Bibliotheek nog niet bezat, laat zich raden. Voordat de inhoud van de kisten nader aan de orde komt, moet worden stilgestaan bij de verzamelaar. Adriaan Bogaers werd in 1795 te Den Haag geboren. Hij groeide op in een beschermd milieu waarin aan zijn opvoeding grote zorg werd besteed. Een civiele carrière lag voor de hand, maar gezien de onzekere tijden, waarin aan krijgsdienst mogelijk niet viel te ontkomen, liet men de jongeman veiligheidshalve ook maar het diploma van landmeter behalen. Diezelfde onzekere tijden - hoe lang zou de Leidse Universiteit onder Napoleon het jus promovendi kunnen houden? - maakte dat hij op 25 juni 1811, nauwelijks drieënhalve maand na het verlaten van de Latijnse School, op stellingen promoveerde tot doctor in de beide rechten. Gelukkig voor de universiteit heeft Bogaers door zelfstudie zich die wel heel snel verworven doctorstatus achteraf meer dan waard getoond. Zijn juridische carrière zou uiteindelijk uitmonden in het vice-presidentschap van de arrondissementsrechtbank te Rotterdam. Zijn beroepsbezigheden lieten hem overigens alle tijd om zich ook anderszins te manifesteren. Bogaers stortte zich enthousiast in het toentertijd welig tierende genootschapsleven en ontwikkelde zich tot een bekwaam en in kennerskringen gevierd dichter. Hoogtepunten in zijn niet al te omvangrijk oeuvre vormen *De togt van Heemskerk naar Gibraltar* (1860) en *Jochébed* (1861). Toch was het niet al goud wat blonk. Op 31 maart 1829 overleed - na een huwelijk van nog geen negen maanden - zijn vrouw M.E. Gleichmann. Van de tweeling die zij hem naliet bleek slechts het meisje levensvatbaar. Daarnaast kreeg hij vanaf 1835 in toenemende mate last van hoofdpijnaanvallen. De door artsen aangeraden bezoeken aan diverse exotische kuuroorden hadden weliswaar hun aangename kanten, maar de kwaal had een blijvende doofheid tot gevolg die hem in 1853 dwong zijn ambt neer te leggen. Zijn verdere dagen vulde hij hoe langer hoe meer met taalkundige studies. Daarnaast had hij toen alle tijd om zich met nog meer passie aan het verzamelen van boeken te wijden. Over de wijze waarop Bogaers zijn bezit bij elkaar bracht zijn geen details bekend, maar het is op grond van de plaatsen en jaren van uitgave van de boeken aannemelijk te maken dat zijn vele en vaak langdurige reizen voor een belangrijke aanwas zorgden. Tot en met 1843 hield hij uitvoerige reisjournalen bij, maar die zijn helaas - op een 600 bladzijden tellend journaal van een reis naar Italië in 1843 na - niet bewaard gebleven. Dat bibliotheken zich daarbij in zijn warme belangstelling mochten verheugen - zo bezocht hij op zijn Italiëreis onder meer Monte Cassino en de Koninklijke Bibliotheek te Napels - was trouwens ook aan Campbell bekend, want deze kreeg na afloop van een reis altijd een enthousiast verslag van de bezochte bibliotheken en de aldaar aangetroffen curiosa. Daarnaast waren er natuurlijk de antiquaren en de talrijke aucties. Hield hij de Nederlandse veilingen zelf nauwkeurig bij - het bieden liet hij overigens aan professionals over - voor België had hij daarbij hulp van F.A. Snellaert te Gent, een taalkundige met wie hij ook wetenschappelijke contacten onderhield.

Uit de uiteindelijk opgebouwde bibliotheek spreekt Bogaers' brede belangstelling: wis- en natuurkunde, theologie en filosofie, geschiedenis en rechtswetenschap, reis- en plaatsbeschrijvingen, Nederlandse taal- en letterkunde, Franse, Italiaanse, Spaanse en klassieke letteren, een enumeratie die nog geenszins volledig is. Zoals gezegd maakte Campbell hieruit een keuze van ongeveer 3.500 delen. Dat getal is niet identiek met het aantal titels; zo komt men bijvoorbeeld in de - tot grote afgunst van de beheerders van het Rotterdamsch Leeskabinet al in december 1870 gereedgekomen - catalogus van de selectie titels tegen als: 'Allerlei van 1830 tot 1834. Verzameling van 434 Dichtstukken uitgegeven gedurende en met betrekking tot den Belgischen opstand, waarbij 18 vlugschriften. 10 dln. in octavo.'

Bogaers' taalkundige belangstelling richtte zich vooral op het Middelnederlands en het werk van zestiende- en zeventiende-eeuwse dichters en het is vanuit deze interesse dat hij in de laatste periode van

zijn leven vrij fanatiek handschriften (47 en een aantal losse autografen) en (post-)incunabelen (ca. 80) is gaan verzamelen. Zo kocht hij op de auctie van de befaamde collectie-Enschedé in 1867 niet minder dan elf Middelnederlandse handschriften, waaronder een Nieuw Testament uit 1399 en een in 1439 op het klooster Sint Agnietenberg te Zwolle voor het Sint Mariaklooster te Weesp gekopieerde bundel met onder andere de Brieven en Handelingen der Apostelen.⁶ Onder de incunabelen die hij op dezelfde veiling verwierf bevinden zich twee unica; een te Zwolle door Peter van Os in 1486-1488 gedrukte *Liden en passie Ons Heren* en een door dezelfde drukker in 1487 geproduceerde *Epistelen ende Evangelien mitten sermonen vanden gehelen jaere*.

Maar de kracht van de collectie zit niet primair in de bijzondere stukken. Het reguliere budget voor de boekenaanschaf was in die tijd allesbehalve riant en voor veel boeken van Bogaers geldt eigenlijk niet 'was nog niet in de KB aanwezig', maar 'zou zonder Bogaers nooit in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig geweest zijn'. Een typerend voorbeeld daarvan vormen de 32 grote plaatwerken waaronder drie folio oblong banden met fotografieën en steendrukken van Venetië, Napels en Palermo, waarvan Campbell al bij zijn eerste bezoek in vervoering raakte; ondenkbaar dat de Koninklijke Bibliotheek zo iets toen zelf had kunnen kopen. Wat de collectie extra waardevol maakt is de grote zorg die Bogaers aan het bindwerk van zijn boeken besteedde; hoezeer de verzameling thans in de massaliteit van de magazijnen in het niet verzinkt, de met zijn banden gevulde kasten zijn nog steeds een lust voor het oog.

Aangenomen mag worden dat het KB-gedeelte representatief is voor Bogaers' collectie als geheel. Het is echter heel goed mogelijk dat de rechtswetenschap (traditioneel al sterk in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig) en de exacte wetenschappen (die niet tot het primaire verzamelgebied behoren) in het restant een wat prominentere plaats ingenomen hebben, maar dat is helaas niet meer na te gaan. Op 10 mei 1940 ging bij het bombardement door de Duitsers de bibliotheek van het Rotterdamsch Lees kabinet in vlammen op. Nog wekenlang smeulde het vuur onder het neergestorte puin; in totaal gingen 130.000 boeken verloren, inclusief de ruim 6.000 delen tellende Bogaersverzameling.

Overigens was met het legaat uit 1870 het hoofdstuk-Bogaers voor de Koninklijke Bibliotheek nog niet gesloten. De opmaat tot het vervolg vormde de schenking in 1884 door Th.A. Klinkhamer van de door Guillaume Geefs (1805-1883) in marmer gehouwen buste van Adriaan Bogaers die tot op de dag van vandaag de Leeszaal Bijzondere Collecties siert. In 1895 bleek deze nazaat van de collectioneur bovendien een uit drie onderdelen bestaande verzameling aan de Koninklijke Bibliotheek te hebben nagelaten. Allereerst een collectie van Bogaers' eigen dichtwerk in handschrift, drukproef en druk. Omdat hij veel van zijn werk buiten het commerciële circuit om uitgaf - pas met het verschijnen van de twee delen *Gezamenlijke dichtwerken* in 1871 kwam zijn oeuvre binnen het bereik der massa - was zijn werk nog maar spaarzaam in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig. Een tweede onderdeel is Bogaers' taalkundige werk, waarvan vooral de soms buitenmaatse folianten waarin hij zijn lexicografische bevindingen noteerde, de aandacht trekken. Het derde deel is - met alle respect - het belangrijkste, namelijk Bogaers' Tollens-verzameling. Enige jaren na zijn vestiging te Rotterdam in 1813 kwam Bogaers in contact met deze dichter en tussen de beide mannen groeide een steeds hechtere vriendschap die eerst door Tollens' dood in 1856 werd verbroken. Vanaf de jaren dertig verliet praktisch niets de schrijftafel van de een wat niet eerst door de kritische handen van de ander was gegaan. Omvat de verzameling vrijwel geheel Tollens' werk in druk - waaronder zeldzame, in kleine oplagen verschenen, losse gedichten - ook handschriften zijn ruim vertegenwoordigd. Onmiskenbaar hoogtepunt is de 'Nova Zembladoos' rond Tollens' door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen in 1819 bekroonde gedicht *Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova-Zembla, in de jaren 1596 en 1597*.

Hierin bracht Bogaers het oorspronkelijke handschrift en een exemplaar van de tweede druk - gelukkig voor hem heeft Bogaers altijd in de waan geleefd dat het de eerste druk betrof - uit 1599 van de *Waerachtige beschrijvinghe van drie seylagien [...] deur Gerrit de Veer van Amstelredam* samen, maar ook de programma's van de prijsvraag, de originele jurybeoordelingen, een kopie van een concurrerende

inzending door C.G. Withuys en exemplaren van de eerste en zesde druk van de *Overwintering*. Niet onvermeld mag blijven dat Klinkhamers geste aanleiding was voor Tollens' kleindochter, F.A.G. Stoelman-Tollens, om eveneens in 1895 al wat zij nog aan memorabels van haar grootvader in beheer had aan de Koninklijke Bibliotheek af te staan, waardoor de Tollensverzameling nog aanzienlijk in belang toenam. Een ontroerend document daarin is het proefblad dat Tollens aan het corrigeren was op het moment dat de dood hem trof.

De Koninklijke Bibliotheek heeft in latere jaren de consequenties van een dergelijk rijk bezit geheel aanvaard door alert te blijven op mogelijke aanvullingen. Zo kocht zij in 1900 de collectie brieven aan de uitgever en letterkundige Johannes Immerzeel jr. mede omdat zich daarin maar liefst 234 brieven uit de jaren 1806-1834 van Tollens' hand bevonden. Vermeldenswaard is ook het kleine, in 1980 gekochte, kavel (rijm)brieven uit 1803-1808 van de nog jeugdige Tollens aan de dichter en uitgever Pieter Johannes Uylenbroek, waarin hij zijn oude mentor alle vrijheid laat ten aanzien van zijn poëtische roerselen: 'Staat 'er in de proef wat slecht, / Maak wat krom is toch wat recht'.

Marie Berdenis van Berlekom

Naam: Marie Berdenis van Berlekom

Beroep: muzieklerares, 1860-1922

Verwerving: geschenk, 1910

Onderwerp: brieven, circulaires, kranten en krantenknipsels, jaarverslagen en boekjes met betrekking tot de Boerenoorlog, 1899-1902

Omvang: enige honderden stuks tekst

Een enkeling zal de naam van Marie Berdenis van Berlekom in verband brengen met Multatuli. Zij woonde als achttienjarig meisje een lezing van Multatuli bij en raakte geheel van hem in de ban. Toen zij enige jaren later in Duitsland muziek studeerde nam zij op 22 augustus 1885 dan ook de kans waar Multatuli thuis in Nieder-Ingelheim te bezoeken. Het zou hun enige ontmoeting blijven maar het werd een bijzondere dag. In de anderhalf jaar die Multatuli daarna nog leefde correspondeerden Marie Berdenis en hij geregeld. Multatuli gaf in zijn brieven blijk van bijzondere genegenheid voor haar en zij heeft na zijn dood haar best gedaan een warme herinnering aan hem levend te houden.

Marie Berdenis van Berlekom was de dochter van een gefortuneerde huisarts te Middelburg, die aan het hoofd stond van een sterk sociaal bewogen gezin. Zij woonde nog in Middelburg toen in 1899 in Zuid-Afrika de Boerenoorlog uitbrak. Hoewel Nederland feitelijk met die oorlog niets te maken had, werden de krijgshandelingen door de Nederlandse bevolking met bijzondere belangstelling gevolgd. Het gevoel van verbondenheid met de Boeren, die hun onafhankelijkheid verdedigden tegenover de Engelsen, was sterk. Toen generaal P.A. Cronjé (1835-1911) op 27 februari 1900 met 3.700 man capituleerde voor het Engelse leger bij Paardenberg, verwoordde Marie Berdenis van Berlekom haar emoties in een brief aan Cronjé aldus:

Hooggeachte Heer, Mag ik, al ben ik slechts een eenvoudig Hollandsch meisje, U de hand komen drukken, U zeggen hoe wij allen hier in Holland ja in geheel de beschaafde wereld, U bewonderen, U eeren, met U en de Uwen lijden. Als ik U de volle waarheid wilde laten zien, dan zou ik U geen woorden, maar slechts tranen moeten toonen. Sinds die vreeselijke week Uwer omsingeling heerscht hier een ontzaggelijk verdriet. Ik kan u niet beschrijven hoe deze dagen, die de vreeselijke telegrammen brachten, voor ons waren. Welk een onbeschrijfelijke angst zich van ons meester maakte, dag en nacht, welk een diepe bewondering voor den heldenmoed van U en de Uwen en voor Uw ontzaggelijk offer. Nachten kon ik niet slapen, door dit vreeselijk verdriet, en nog niet - want het is veel meer dan een verdriet - het is het

verdriet over het willen onderdrukken van het recht door ruwe macht. Het is het neerslaan van het ideale, en het denkbeeld dat het onderdrukken van het recht mogelijk zou kunnen zijn, werkt verpletterend op ons. Daarom is de geestdrift voor de republieken hier en in geheel Europa zoo groot, het grijpt ons allen in het hart. De strijd voor Uwe onafhankelijkheid is als een levenskwestie voor ons allen. Wij, Hollandsche vrouwen, zouden ons leven willen geven voor U en de uwen. En wat kunnen wij doen? Wij moeten machteloos lijden en hopen. [...] Geloof mij, met diepe vereering en bewondering, Uwe dw. dienaar, Marie Berdenis van Berlekom.

Maar de Hollandse vrouwen konden wèl meer dan lijden en hopen. Ze richtten solidariteitscomités op, als het Amajuba Comité in Den Haag en het Internationale Dames-Comité 'Alcmaria' te Alkmaar. Van het Middelburgse Dames Comité voor Boerenkrijgsgevangenen werd Marie Berdenis van Berlekom secretaresse. In die hoedanigheid verzond en ontving zij vele brieven. Zij bewaarde zorgvuldig alles wat met de activiteiten van het comité samenhang. Het archief dat zij zodoende opbouwde schonk zij, op aanraden van dr. W.J. Leyds, gezant van de Zuid-Afrikaansche Republiek, in 1910, acht jaar na afloop van de Boerenoorlog, aan de Koninklijke Bibliotheek. Het archief omvat honderden brieven van en vooral aan Marie Berdenis van Berlekom, alsmede circulaire, krantenknipsels en enkele kranten, jaarverslagen en boekjes. Het materiaal is nogal ongelijksoortig van aard, maar is als geheel interessant en onthullend en bevat unieke stukken, zoals een tiental nummers van het te Sint Helena gedrukte krantje *De krijgsgevangene* of het zestien pagina's foto's omvattende *Dagelijks leven van de Boeren krijgsgevangenen [sic] te Diyatalawa, Ceylon* (Colombo s.a.). Er blijkt in elk geval duidelijk uit dat het Middelburgse Dames Comité voor Boerenkrijgsgevangenen zich inzette voor de praktische verbetering van de leefomstandigheden van de krijgsgevangenen Boeren die waren geïnterneerd in krijgsgevangenkampen op Sint Helena, Bermuda en Ceylon. Daarbij bemiddelde het Comité ook tussen hen die daaraan wilden bijdragen enerzijds en de ongelukkige krijgsgevangenen anderzijds.

In de correspondentie treffen de zakelijke toon, en zeker de aard van de goederen waarmee de krijgsgevangenen werden verblijd. In een 'Opgave van ontvangen goederen' van 30 april 1901 worden o.a. vermeld: stenen pijpen, sokken, tabak, cacao, fransche couranten, blikjes inkt, kaartjes garen, blikken beschuit, 24 linnen hemden, lakens, kussensloopen, schaakborden, bijbeltjes, scheurkalenders, aangezichtskaarten, 1.200 enveloppen, suiker, stroohoeden, 100 blikjes soep, kaarsen etc. etc. Niet direct wat, denkend aan gevangenkampen, eerste levensbehoeften kunnen worden genoemd. Of wat te denken van het aanbod van de Groningse hoogleraar A.G. van Hamel die schreef: 'Ondergeteekende meent in den geest van uw comité te handelen door [...] dertig groote Groninger koeken te zenden. Mocht uw comité liever f25,- in geld ontvangen dan [...] vervallen de koeken'.

De gevangenen trachtten ook zelf hun positie te verbeteren door in ruil voor geld en goede gaven houtsnijwerk te vervaardigen en te koop aan te bieden. Voorts werd getracht de moed erin te houden met onder andere sportbeoefening, lezen en muziek maken. In verband met dit laatste geeft de volgende brief van A. Raw aan de heer Versélewel de Witt Hamer, die, zelf ook krijgsgevangene, de belangen van de krijgsgevangenen op Sint Helena behartigde, aardig zicht op de gang van zaken:

St. Helena, 2 april 1902

WelEd Heer,

Daar het nu zeker is dat wij binnenkort naar het andere kamp zullen gaan, acht ik het noodig U opmerkzaam te maken, dat die scheiding het nieuw opgerichten orkest een verdere voortzetting onmogelijk maakt. Er zijn spelers van genoemd orkest die hier achterblijven dus ook sommige instrumenten. Gaarne zou ik zien, dat U zoo spoedig mogelijk pogingen in 't werk wilt stellen ons de volgende instrumenten te doen toekomen en zullen de spelers en ondergeteekende U daarvoor hoogst dankbaar zijn.

Volgt de opsomming van 2 klarinetten, 1 piccolo, 1 hoge trom, muziekpapier, vioolsnaren, altvioolsnaren, 24 stukjes hars, 24 kammen, 24 sleutels en 4 strijkstokken. Of het Middelburgse Dames Comité voor Boerenkrijgsgevangenen in deze behoeften heeft kunnen voorzien is niet bekend.

Toen de Boerengeneraals Botha en De la Rey na afloop van de oorlog bij een bezoek aan Zeeland, van 30 september tot 2 oktober 1902, dank kwamen betuigen voor de ondervonden steun was het Marie Berdenis van Berlekom die het hoge bezoek gloedvol toesprak:

Dat U [tijdens de verdere reis door Europa en Amerika] zien moge, hoe *overal* de harten naar u toe gaan, *overal* men U de hulp geve die Uw volk toekomt, opdat het eenmaal weder de plaats inneme, waarop het door zijn burgerdeugden, zijn moed, volharding en vaderlandsliefde recht heeft.

Dat juist de Afrikaners in de loop van de twintigste eeuw onderwerp van geheel andere opvattingen zouden worden, heeft Marie Berdenis van Berlekom niet meer meegemaakt.

Jan Toorop

Naam: Jan Toorop

Beroep: schilder, tekenaar, graficus, 1858-1928

Verwerving: geschenk, 1929

Onderwerp: literaire nalatenschap: de bibliotheek van Toorop en brieven van kunstenaars, familieleden en vrienden aan hem

Omvang: ca. 4,5 meter

'Volk en Regeering van Nederland vereenigen zich in droefheid over het verlies van een der meest uitnemende kunstenaars', schreef Minister Waszink van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen op 5 maart 1928 aan mevrouw de weduwe J. Toorop-Hall. 'Wees overtuigd, Mevrouw, dat zijn nagedachtenis ook bij mij in hoge eere zal blijven'. Via hun particuliere secretariaten betuigden ook Hare Majesteit Koningin Wilhelmina en de Koningin-Moeder, Emma, hun deelneming.

Een jaar later machtigde de Minister de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, Molhuysen, op diens verzoek, om van Charley Toorop de literaire nalatenschap van haar vader ten geschenke in ontvangst te nemen.

Aan Molhuysens verzoek aan de Minister was een korte briefwisseling met Charley Toorop vooraf gegaan. Op 27 april 1929 vroeg zij Molhuysen een contract te laten opstellen waarin geregeld werd dat zij toezegde bij testamentaire beschikking de literaire nalatenschap van haar vader aan de Koninklijke Bibliotheek te vermaken, terwijl tijdens haar leven het materiaal in bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek zou komen. Molhuysen zond haar per kerende post een ontwerpcontract. Vanuit Utrecht, waar zij verbleef ten huize van mr. Radermacher Schorer, schreef Charley Toorop dat zij het contract 'heel goed' vond en dat zij blij was 'dat alles zo geregeld kon worden'. Zij vervolgde haar brief met de mededeling: 'De verzameling is reeds bij u aangekomen: 2 kisten, een contract en een enveloppe met 2 kleine sleutels'.

Op 8 juni kon Molhuysen de Minister melden dat mevrouw Ch. Toorop zich bereid had verklaard de 'letterkundige nalatenschap van haren vader [...] aan de Koninklijke Bibliotheek te schenken'. Als voorwaarden daarbij stelde zij onder andere dat de verzameling steeds voor haar toegankelijk zou zijn en dat 'de verzameling in haar geheel blijft en behoorlijk gecatalogiseerd wordt'.

Jan Theodoor Toorop werd op 20 december 1858 geboren op Java. Hij vertrok in 1869 naar Nederland, bracht zijn middelbare schooltijd door te Leiden en Winterswijk en studeerde in 1880 aan de Amsterdamse Academie van Beeldende Kunsten onder andere beeldhouwkunst en kunstnijverheid. Daar raakte hij bevriend met met Jan Veth en Antoon Derkinderen, met wie hij in 1882 naar Brussel vertrok. Toorop sloot zich in 1884 aan bij Les XX en exposeerde het jaar daarop voor het eerst. Twee jaar later huwde hij Annie (Jane) Hall. Van 1890 tot 1892 woonde hij in Katwijk aan Zee waar hij in contact kwam met Albert Verwey en andere Tachtigers. In 1891 werd dochter Charley geboren. In datzelfde jaar exposeerde Toorop voor het eerst symbolistische schilderijen. Vanaf 1897 bracht hij regelmatig de zomers

door in het Zeeuwse Domburg waar hij in een eigengebouwde expositieruimte vaak tentoonstellingen van eigen werk en van andere kunstenaars, onder andere van Mondriaan, hield.

In 1905 werd Toorop rooms-katholiek. Hij woonde toen in Amsterdam, maar verhuisde in 1908 naar Nijmegen, waar hij vier jaar later Miek Janssen leerde kennen, met wie hij zijn hele leven bevriend zou blijven. In 1916 vestigde de kunstenaar zich in Den Haag waar hij begon aan een grote opdracht: de kruiswegstatie voor de Sint Bernulphuskerk te Oosterbeek. In deze periode maakte hij ook veel portretten, onder andere van de architect H.P. Berlage voor wiens Amsterdamse beurs Toorop tegeltableaus ontwierp. In 1921 voltooide hij het portret van bibliothecaris W.G.C. Byvanck, waarvoor reeds in oktober 1919 de eerste afspraken waren gemaakt. Byvanck schreef Toorop: 'Ik heb een kwaad geweten tegenover U; reeds te lang geleden heeft de Heer van Gelder mij meegedeeld dat U mij de zeer groote en hooggewaardeerde eer zoudt aandoen mijn portret te schilderen [...].' Byvanck wilde dan ook graag een afspraak maken om 'mij de gelegenheid te willen geven door Uw meesterhand geportretteerd te worden'. Vanaf 1920 propageerde Toorop het katholieke geloof door middel van tekeningen en grafiek. Hij stierf op 3 maart 1928.

Aan het verlangen van Toorops dochter Charley is voldaan: de collectie is in zijn geheel bijeengeplaatst en beschreven. De titel van een bijna 60 pagina's tellende catalogus bij de Tooropcollectie maakt duidelijk waaruit deze literaire collectie bestaat: *Lijst van brieven, documenten, boeken en boekbanden, tijdschriften en tijdschriftartikelen, courantenuitknipsels, catalogi, onderscheidingsteekenen, portretten e.a. personalia, uitmakende de verzameling Toorop*. De gehele verzameling kan grofweg nader verdeeld worden in: primair handschriftelijk materiaal van en aan Toorop (met name brieven) en secundair materiaal betreffende zijn kunstenaarschap (catalogi van tentoonstellingen en beschouwingen over zijn werk). De eerste van de 32 rubrieken tellende catalogus is gewijd aan een kleine 500 brieven van en aan Jan Toorop. Men vindt er brieven van zijn ouders, zijn verloofde en latere echtgenote Jane Hall en brieven van en aan zijn dochter Charley. Rubriek 4 bevat 'Brieven, gedichten, enz. van beeldende kunstenaars en letterkundigen e.a.' aan Jan Toorop en zijn vrouw. Deze correspondentie is uiteraard van belang voor de biografie van de kunstenaar. Geeft de familiecorrespondentie een beeld van de opgroeiende jonge Toorop, zijn huwelijk en zijn vaderschap, de briefwisselingen met kunstenaars markeren zijn betekenis voor het artistieke leven van zijn dagen. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt dit laatste verduidelijkt.

'Beste Top, kan je nu niet even een half uurtje uitbreken om dat vignetje te maken? Wat zal me nu zoo'n vruchtbare geest als de jouwe een braven uitgever als van Looy en een goeien vrind als de ondergeteekende drie, vier, vijf, weet ik hoeveel maanden laten wachten op een ding dat je uit je mouw schudt als je er even lust in hebt. En je hebt nog wel zelf gevraagd of je 't maken zou! Je hebt toch niet nóg de influenza? In dat geval beklag ik je, maar maak dat vignetje dan toch maar even. Je bent toch een te goeie kerel om er je eigen vrinden in te laten loopen. Hou je goed en groet Annie. Groeten van Kit. Yours truly Albert Verwey'

Zo spoorde Albert Verwey op 19 januari 1894 Toorop aan zijn belofte na te komen om een vignet te maken voor het deeltje *Jacob Maerlant* in Verweys reeks *Nederlandsche dichters*. Toorop kende Albert Verwey en met hem de zusjes Van Vloten, van wie Kitty met Verwey was getrouwd, Martha met Frederik van Eeden en Betsy met Willem Witsen. Via Verwey maakte Toorop ook kennis met de Noordwijkse notarisdochter Henriette van der Schalk, die later met Richard Roland Holst zou trouwen. In de correspondentie van Toorop zijn brieven van de genoemde zwagers terug te vinden en ook van Henriette Roland Holst-Van der Schalk. Het werk van Toorop werd door de groep rond Verwey bewonderd. Zo kocht Van Eeden van hem *Les rôdeurs* (De vagebonden) en komen de initialen H.v.d.S. (Henriette van der Schalk) voor op een ontwerp van Toorops beroemde werk *De drie bruiden*. Toorop kwam ook wel op Ewijkshoeve, het buiten van de familie Witsen, waar Willem Witsen met zijn vrienden van de 'Nederlandse Etsclub' geregeld de zomer doorbracht.

In 1890 had Toorop reeds een tekening gemaakt bij Verweys gedicht 'Cor cordium'. In de nalatenschap van Toorop is ook een handschrift met Verweys gedicht 'De eenzame' te vinden.

Op 19 december 1897 schreef Louis Couperus aan Toorop: *'Vergun mij U van harte mijn compliment te maken over den fraaien band, dien u voor Metamorfoze teekende. Ik ben bijzonder ingenomen met Uwe opvatting; de uit haar windselen zich los wikkende figuur geeft mij zeer fijn gevoeld de idee van metamorfoze en wording weér, terwijl de zich verder zo harmonisch kronkelende lijnen een proeve van harmonie zijn. Veen sprak u reeds over Psyche, en ook ik neem de vrijheid u aandacht te vestigen op mijn sprookje, dat in Januari in De gids verschijnt. Het zou mij een groote vreugde zijn zoo U er motief ter illustratie in vond, en zoo wij er samen een mooi boek van konden maken. Terwijl ik er aan schreef, heb ik dikwijls aan u gedacht, en ik geloof bijna zeker, dat u er iets in vinden zal.'*

Toorop vond er inderdaad iets in. Het bandontwerp voor *Psyche* is van zijn hand. De kunstenaar liet zich inspireren door de zin: 'De wolken ratelden van een lichte donder; het bliksemde onder zijn hoefslag' en beeldde op de band de ontvoering van de ziel door de droom af.

Op 5 oktober 1903 stuurde de dichter P.C. Boutens vanuit Voorschoten Toorop de volgende brief: *'Waarde T. - Mijn dank voor de kaart en de aquarel. Het geeft mij geluk te weten dat je zoo goed opschiet met je werk enz. in ons beminde Domburg. Als je overkomt, zul je me zeer welkom zijn. Ik ontvang een zeer hartelijk schrijven van den Heer Drabbe, en zend hierachter u een vers waarvan de gedachte tot mij kwam toen we samen hoog op de duinen zaten en van zoo dichtbij neerkeken in den vloed als in de oogen van een vrouw. Geluk en tot ziens! Met hartelijken groet Je welgenegen P.C.B.'* Het bedoelde gedicht is een vers van 32 regels, gedateerd: '26 Aug. 1903 Domburg', waarvan de aanhef luidt:

Aan J.Th. Toorop.

Daar is meer rust in uw rusteloosheid, glansbewogen spiegel, diepe hartontroerde zee,
Dan in avondlyk-bezonde groene landen, dan in windeloze zomer- nachten onder sterbezeilde steê.
Toorop was er dus bij toen Boutens geïnspireerd werd tot dit gedicht. Het werd voor het eerst gepubliceerd in de bundel *Stemmen* uit 1907 onder de titel 'Branding', zonder de opdracht aan Toorop. Boutens en Toorop waren bevriend; de dichter droeg meer gedichten aan hem op en Toorop maakte o.a. de randversieringen en de initialen in Boutens' eigen exemplaar van *Naenia*.

Uit deze drie voorbeelden valt af te leiden dat Toorop 'literair' genoemd kan worden. Hij werd door literatuur geïnspireerd tot het maken van vignetten, bandontwerpen en andere versieringen bij de teksten van zijn generatiegenoten. Toorop heeft zich ook zelf aan de literatuur gewaagd. In de verzameling bevinden zich twee prozastukken en een gedicht. Het gedicht 'Liefde' en een prozastuk stammen uit zijn katholieke tijd, het andere in het Frans en 'Promenade crépusculaire' getiteld, zal eerder geschreven zijn. Het stuk is ondertekend: 'J. Toorop, écrivain, peintre, musicien'.

In de meer documentaire afdeling van de Tooropcollectie is de schildersloopbaan goed te volgen. Rubriek 28 bevat zo'n 20 catalogi van tentoonstellingen die uitsluitend aan het werk van Toorop waren gewijd en van ongeveer 24 tentoonstellingen waar werk van Toorop werd geëxposeerd samen met dat van anderen. In de verzameling bevinden zich ook talrijke artikelen over Toorop, vaak met reproducties van het besproken werk, soms met strepen en commentaar van de schilder.

Na de overdracht van de verzameling Toorop heeft bibliothecaris Molhuysen anderen aangespoord ook hun correspondentie met Toorop aan de Koninklijke Bibliotheek af te staan. Miek Janssen voldeed aan dat verzoek. Haar schenking is opgenomen in de Tooropcollectie en beschreven in de daarbij opgemaakte *Lijst*.

Henriette Roland Holst

Naam: Henriette Roland Holst

Beroep: dichteres, publiciste, 1869-1952

Naam: R.N. Roland Holst

Beroep: kunstenaar en kunsttheoreticus, 1868--1938

Verwerving: geschenk, 1939; in 1973 aangevuld door de aankoop van enkele werken van Henriette Roland Holst uit haar eigen bezit

Onderwerp: socialisme, communisme, literatuur, bibliofiele uitgaven, kunstgeschiedenis

Omvang: ca. 1.200 delen

'Gaarne zou ik U zo mogelijk op Dinsdag 28 Februari a.s. [...] een ogenblik spreken. Het betreft de mogelijkheid van een zeer belangrijke boekenschenking van Mevr. Roland Holst en haar echtgenoot aan de Koninklijke', schreef W. Banning op 14 februari 1939 aan L. Brummel, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek. Die had daar wel oren naar. Nu was dat ook geen wonder. Zowel Henriette Roland Holst als haar man Richard Roland Holst stonden midden in het culturele leven van hun tijd en van hun bibliotheek mocht wel iets verwacht worden.

Henriette van der Schalk werd op 24 december 1869 geboren in Noordwijk-Binnen. Ze was een vroegwijs kind. Als vijfjarige maakte ze haar eerste gedicht en rond haar veertiende jaar begon ze haar verzen te bewaren. Bovendien las ze veel. Schiller en Victor Hugo troostten haar in haar eenzame puberteit, waarin ze geen geestverwanten om zich heen had. Daar kwam verandering in toen ze in contact kwam met de dichter Albert Verwey, die in 1890 in Noordwijk was komen wonen. Hij was enthousiast over haar poëzie en introduceerde haar in de kunstenaarswereld. Ze ontmoette bij hem haar latere man, Rik Roland Holst, en ook Herman Gorter. Gorter beïnvloedde hen sterk. Hij zette hen op het spoor van Spinoza en Dante en stuurde bovendien enkele van Henriettes sonnetten naar Kloos. Dat leidde tot haar eerste publicatie in *De nieuwe gids* van juni 1893. Haar eerste zelfstandige bundel verscheen twee jaar later: *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven*, een boek dat toentertijd vanwege de inhoud, nu door de bijzondere vormgeving van haar toekomstige echtgenoot, gezocht en bewonderd is.

Rik en Henriette trouwden op 16 januari 1896. De eerste jaren van hun huwelijk verdiepten zij zich onder invloed van Gorter in *Das Kapital* van Karl Marx. Met Gorter bezochten ze in 1897 het Paascongres van de SDAP. Vooral Henriette werd gegrepen door de socialistische idealen en werd een steeds overtuigender socialiste, later communiste. Zij hield spreekbeurten, zat in het partijbestuur van de SDAP, onderhield contacten met voormannen van het socialisme en communisme in binnen- en buitenland en schreef artikelen over de socialistische ontwikkelingen. In 1921 bezocht ze Rusland, en hoewel ze door de grote ellende van het volk zeer teleurgesteld werd in de heilzame praktijk van het communisme, nam ze er pas zes jaar later afstand van. Van radicaal-socialiste werd ze religieus-socialiste. Eind jaren twintig sloot ze zich aan bij de Woodbrookers onder leiding van dominee Willem Banning, een groep idealistisch gestemde mensen, verbonden door een 'oprecht verlangen naar God', die zich weliswaar niet als socialist beschouwden, maar wel affiniteit met het socialisme voelden. De jaren dertig waren moeilijke jaren voor haar. Hoewel ze alom erkenning kreeg - ondermeer in 1934 de Prijs voor Meesterschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden - en veel publiceerde, leed ze deze jaren vrijwel voortdurend aan een gevoel van uitputting en depressiviteit. Haar man was ervan overtuigd dat ze aan hersenverkalking leed en schreef aan een ieder die het weten wilde dat het haar heel slecht ging. Hij hield haar zoveel mogelijk uit het openbare leven en ze brachten veel tijd door op hun buiten De Buissche Heide bij Zundert. In augustus 1937 riep hij zelfs Bannings hulp in bij de voorbereiding van Henriettes crematie. Niet Henriette, maar Rik kwam echter het eerst te overlijden. Volledig onverwacht stierf hij op oudejaarsdag 1938. Hoe zeer zijn dood Henriette ook aangreep, daarna ging het beter met haar. Ze begon weer te publiceren en deed vijf maanden na zijn dood wat ze al lang had willen doen: ze schonk haar hele kapitaal en bezit aan de Woodbrookers.

Haar bibliotheek viel daar echter buiten. Ze vroeg aan Banning of die in contact wilde treden met de Koninklijke Bibliotheek over een eventuele schenking. Er werd snel actie ondernomen: op 14 februari 1939 schreef Banning de eerste brief, op 1 maart refereerde Brummel al aan een kamer die hij Banning getoond had, waar de boeken bijeengeplaatst konden worden, en op 24 april waren de boeken reeds overgebracht naar de Koninklijke Bibliotheek. Vijf maanden later kon Brummel aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen schrijven dat de Koninklijke Bibliotheek ruim 1.200 nummers uit de bibliotheek van H. Roland Holst-Van der Schalk, vermeerderd met een aantal boeken uit de bibliotheek van R.N. Roland Holst, verworven en verwerkt had. Daarmee was de zaak echter nog niet rond. Niet alleen kreeg Brummel in oktober nog een lijstje van Banning met boeken die nog op De Buissche Heide waren, in maart van het daaropvolgende jaar liet Brummel Banning weten dat plaatsgebrek hem dwong dubbele exemplaren te verwijderen en dat hij daarom een aantal boeken uit de collectie van Henriette Roland Holst aan Banning aanbood. Daarbij was hij als volgt te werk gegaan: als de exemplaren van de Koninklijke Bibliotheek beter waren, waren die in de collectie-Roland Holst geplaatst en de originele exemplaren eruit gehaald. 'Het karakter der collectie wordt dus op deze wijze niet geschaad', schrijft hij. Dat is echter maar de vraag. Hierdoor is nu niet meer ieder boek dat in de collectie-Roland Holst staat ook werkelijk van de Holsten afkomstig.

Met wat voor boeken werd de Koninklijke Bibliotheek nu door deze schenking verrijkt? Opvallend is dat werken van Henriette en Richard Roland Holst zelf ontbreken. Wellicht is dat te verklaren uit het feit dat de Koninklijke Bibliotheek die al bij verschijnen steeds aanschafte. Een andere mogelijkheid is dat die buiten de schenking gehouden zijn. In december 1973 kon de Koninklijke Bibliotheek namelijk nog een aantal werken van Henriette Roland Holst afkomstig uit haar eigen bezit kopen op een veiling bij Van Stockum in Den Haag.

De activiteiten en belangstelling van Henriette en Rik worden door de boeken duidelijk weerspiegeld. Vlak voor hun huwelijk kregen zij een dichtbundel van H.J. Boeken, *Goden en mensen* (1895) met een opdracht van de auteur 'Aan Roland Holst en zijne bruid Henriette van der Schalk van Hendrik Jan Boeken, 7 Jan 1896'. Talloze auteurs schonken hen hun boeken met opdracht, onder anderen Jef Last, Arthur van Schendel en Herman de Man. Zo ook de bekende historicus Johan Huizinga, die in *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) schreef: 'Aan R. en JRH, wier kostbare vriendschap ik verwierf, juist toen ik die zoo nodig had. 7.6.19. H. [= Johan Huizinga]'. Henriettes geploeter met Marx is te zien in het exemplaar van *Das Kapital*. Het socialisme is in de collectie sterk vertegenwoordigd: standaardwerken over de ontwikkelingen in Rusland en vooral veel pamfletten over allerlei socialistische onderwerpen maken dat de Koninklijke Bibliotheek nu op dat gebied een sterke collectie heeft. Natuurlijk ontbreken ook de geschriften over de Woodbrookers niet. Tenslotte kreeg de Koninklijke Bibliotheek door deze schenking ook een vijftigtal bibliofiele werken uit het interbellum, waaronder een aantal werken van de Maastrichtse drukker Charles Nypels, veelal op naam gedrukt voor R.N. Roland Holst. De bibliotheek blijkt voor Henriette een echte werkbibliotheek geweest te zijn. Talloze boeken bevatten commentaar van haar hand, niet alleen in de marge geschreven, maar ook annotaties op brieven, concepten van lezingen, etcetera. Al dit handschriftelijk materiaal is tussen 1978 en 1980 naar de collectie handschriften overgebracht. Het is begrijpelijk dat Brummels vraag of er een catalogusje van de collectie gedrukt moest worden, afgewimpeld is, omdat de bibliotheek niet in zijn geheel in de Koninklijke Bibliotheek terechtgekomen is. Anderzijds is dat jammer. Want zowel de boeken met hun aantekeningen als het handschriftelijk materiaal bieden een mooie ingang tot het geestelijk leven van Henriette Roland Holst.

Willem Kloos

Naam: Willem Kloos

Beroep: dichter en letterkundige, 1859--1938

Verwerving: aankoop, 1939

Onderwerp: Nederlandse en buitenlandse letterkunde, kunst

Omvang: ca. 1.000 boeken; archief van *De nieuwe gids*, handschriften en brieven

Willem Kloos werd geboren in Amsterdam op 6 mei 1859. Hij manifesteerde zich al zeer jong als vernieuwend dichter, kwam in contact met Jacques Perk en bezorgde in 1882 diens nagelaten gedichten. Hij voorzag die van een geruchtmakende en programmatische inleiding waarin hij vernieuwingen in de Nederlandse literatuur aankondigde. Kloos was een van de oprichters van *De nieuwe gids* (1885) en trad vanaf het begin op als redactiesecretaris van het tijdschrift. De eerste negen jaargangen van *De nieuwe gids* gelden nog altijd als belangrijk. Zij belichamen de literatuur van de Beweging van Tachtig. Het is met name in die jaargangen dat ook Willem Kloos een aantal sterke gedichten publiceerde. In 1894 echter had een paleisrevolutie plaats: Kloos eigende zich *De nieuwe gids* persoonlijk toe. Zijn mederedacteuren wendden zich van hem af en het blad werd Kloos' 'eigen' tijdschrift. Het dankt zijn reputatie aan de eerste negen jaren, hoewel er ook na die tijd wel degelijk belangrijke dichters in publiceerden als Boutens, De Haan en Leopold. Maar het blad bleef een allengs kwijnender bestaan leiden tot het definitieve einde in 1943. Kloos bekleedde de functie van redactiesecretaris tot zijn dood op 31 maart 1938. Uit hoofde van die functie bouwde hij een groot en uitermate rijk archief op.

Behalve redactiesecretaris van *De nieuwe gids* was Kloos gedurende zijn hele leven een gretig boekenverzamelaar. Hij bezocht veilingen en antiquariaten en liet zich ook uit het buitenland geregeld pakketten boeken toezenden. Bovendien ontving Kloos voor *De nieuwe gids* zeer dikwijls boeken ter bespreking. Hij bouwde in de loop der jaren een grote bibliotheek op, waarvan de omvang is geschat op ongeveer 17.000 stuks, waaronder veel Nederlandse, Duitse, Franse en Engelse literatuur. Ook bezat hij vele boeken over klassieke letteren, geschiedenis, theologie en wijsbegeerte. De bibliotheek is door Kloos' weduwe Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe beschreven in *Het menselijke beeld van Willem Kloos* (1947).

Het is bekend dat het archief van *De nieuwe gids* zich in de Koninklijke Bibliotheek bevindt, er is reeds in 1941 een catalogus van gemaakt. Hoe het archief en ongeveer 1.000 van Kloos' boeken in de Koninklijke Bibliotheek zijn terechtgekomen is minder bekend. De gang van zaken hieromtrent is tamelijk gedetailleerd te reconstrueren aan de hand van brieven uit het KB-archief.

In het voorjaar van 1922 namen Willem Kloos en Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe contact op met dr. P.C. Molhuysen, toen bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek. Ze verzochten om een afspraak om 'een zaak' te bespreken. Kennelijk heeft het echtpaar aan Molhuysen gevraagd hoe te handelen ingeval zij Kloos' boekerij wilden nalaten aan de Koninklijke Bibliotheek. Molhuysen schreef hen op 27 april 1922 dat men hem op het Ministerie had medegedeeld dat legaten aan de staat vrij van successierechten zijn en hij adviseerde hen letterlijk over de te kiezen woorden in een eventuele brief waarin het legaat zou worden aangekondigd. Hij verzekerde het echtpaar dat een legaat als het hunne voor de Koninklijke Bibliotheek een hoogst belangrijke aanwinst zou betekenen. Kloos hield zich letterlijk aan de door Molhuysen voorgestelde tekst en schreef op 12 juni 1922 de volgende brief:

Wel Ed Zeergel Heer

Bij deze heb ik het genoegen, U te melden dat ik in mijn nieuw-gemaakt testament dd. 2 juni 1922 door den heer notaris E.G.F. Payot Toussaintkade 53, s-Gravenhage de volgende clause heb doen opnemen. "Ik legateer aan den Staat der Nederlanden, ter plaatsing in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage eenen eigenhandig geschreven brief van P.B. Shelley, en drieëntwintig brieven van Potgieter aan Kneppelhout, benevens eenen brief van Jeremias de Decker, eenen van Parny en enen van Mathissen, mijne manuscripten van Jacques Perk, alsmede mijne gehele boekerij, onder voorwaarde dat daaruit geen brieven, boeken of manuscripten verwijderd mogen worden, dat de verzameling bij elkaër blijft, en

zoveel mogelijk gerangschikt wordt in de volgorde waarin zij zich bij mijn overlijden bevindt." Het doet mij genoegen dat deze beschikking door U een aanwinst voor de K.B. geacht wordt en noem mij met de meeste hoogachting, uw dw. Willem Kloos

Reeds op 14 juni schreef Molhuysen een bedankbriefje voor het aangekondigde legaat, waarin hij kies de hoop uitspreekt 'dat het nog zeer lang mag duren, voor uwe Bibliotheek naar de Koninklijke overgaat'. Inderdaad zou het nog bijna zestien jaar duren voor Kloos overleed. Niettemin werd Kloos' bibliotheek al eerder onderwerp van een briefwisseling tussen de Koninklijke Bibliotheek en het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Kloos was een der eerste gesubsidieerde schrijvers van ons land. De Nederlandse staat verplichtte zich voor een niet onaardig deel in Kloos' levensonderhoud te voorzien. Kennelijk waren deze middelen toch onvoldoende voor de uitgaven van het gezin Kloos. Daarom wendde mevrouw Kloos zich voorjaar 1934 tot Molhuysen, met, zoals hij later aan de Minister meedeelde, het volgende, enigszins fantastische plan: *De Staat zou het thans door Willem Kloos bewoonde huis aan de Regentesselaan met inboedel en bibliotheek koopen - Mevrouw Kloos sprak van f 50.000,- - en dit huis aan Kloos op 6 mei a.s., zijn 75sten verjaardag, als "Willem Klooshuis" ten geschenke aanbieden. Het zou als een dependance der Koninklijke Bibliotheek beschouwd worden, waar geleerden zouden kunnen werken enz. Kloos zou een zeker bedrag als huur betalen, en hij, zijn vrouw en haar zuster Freule Jacqueline Reyneke van Stuwe zouden er tot hun dood kunnen blijven wonen. Het is een zonderlinge situatie, als de erfzant de hulp van den erfgenaam inroept om hem te kunnen ontverven; doch zoowel de heer, als mevrouw Kloos hebben op mij altijd den indruk gemaakt van zeldzaam naieve menschen, en ik vraag mij thans af of zij wel begrepen wat zij deden toen zij in 1922 de bibliotheek, die toch in elk geval een groote waarde vertegenwoordigt, zij het ook niet zo groot als zij zich voorstellen, legateerden aan een instelling, waarvan zij zelden of nooit gebruik maakten en waarvan Mevrouw Kloos bij bedoeld bezoek niet eens wist of het een Rijks- of een Gemeentestelling was.*

Molhuysen schreef de Minister voorts dat hij, Molhuysen, aan mevrouw Kloos reeds te kennen had gegeven dat de kans op verwezenlijking van dit plan om verschillende redenen gering geacht moest worden, maar dat hij anderzijds niet gaarne de toegezegde legatering van Kloos' bibliotheek in gevaar wilde brengen. Inderdaad schreef de Minister op 12 mei terug dat het voorstel van mevrouw Kloos 'stellig niet' in overweging genomen kon worden. Hij schetste de financiële omstandigheden van het echtpaar Kloos - die overigens voor de toen geldende omstandigheden bepaald niet ongunstig waren: alleen al f3.200,- per jaar aan structurele uitkeringen! - en raadde Molhuysen aan om te trachten met de nodige omzichtigheid uit te vinden wat de kansen van de Koninklijke Bibliotheek waren op het verwerven van de boekerij van Willem Kloos.

Hoe het toen verder ging valt niet op te maken. Onderbibliothecaris dr. Ebbing Wubben bezocht het huis van het echtpaar Kloos teneinde zich een oordeel te vormen over de waarde van de bibliotheek. Die waarde werd, indien zij anno 1934 publiek zou worden verkocht, geschat op totaal ca. f35.000,-. De bibliothecaris sprak enige tijd later van een bedrag van f10.000,-. Molhuysen gaf in een brief aan het Ministerie aan dat hij, naar mag worden aangenomen in ruil voor de garantie dat de hele collectie na Kloos' overlijden daadwerkelijk in de Koninklijke Bibliotheek zou worden ondergebracht, wel f500,- per jaar wilde betalen ten bate van het echtpaar Kloos. Of dit ook werkelijk is gebeurd is niet bekend.

De eerst daarop volgende correspondentie betreffende de collectie-Kloos in het archief van de Koninklijke Bibliotheek is van de zomer van 1938. Willem Kloos was, eerder dat jaar, op bijna 79-jarige leeftijd overleden. Molhuysen was inmiddels in 1937 als bibliothecaris opgevolgd door dr. L. Brummel. In die correspondentie, volgend op Kloos' dood en voorafgaand aan de daadwerkelijke overgang van boeken en handschriften van de Regentesselaan 176 naar de Koninklijke Bibliotheek, wordt het hoogtepunt gevormd door een vijf pagina's tellend 'Rapport betreffende de boeken en handschriften nagelaten door den heer Kloos' van Brummel aan de Minister van 16 juli 1938. Ten eerste blijkt daaruit dat de legatering waarvan hierboven nog sprake is, is herroepen. Maar vooral komt onbarmhartig aan het licht, dat voor de

Koninklijke Bibliotheek de waarde van de *gehele* bibliotheek van Kloos om verschillende redenen zeer betrekkelijk was. Brummel:

Ik kan het dan ook in het geheel niet als een tegenvaller beschouwen, dat de oorspronkelijk toegezegde legateering van de bibliotheek-Kloos aan de Koninklijke Bibliotheek is herroepen. Het resultaat van ondeskundig verzamelen is een allerwonderlijkste bibliotheek, die als zelfstandige verzameling geen bestaansrecht heeft en die voor elke groote openbare bibliotheek een ondraagelijke last zou beteekenen. Wanneer destijds deze verzameling door de Koninklijke Bibliotheek zou zijn aangekocht met de bepaling dat alle dubbelen verkocht mochten worden, dan zou waarschijnlijk 80 % van de bibliotheek naar de veiling zijn gegaan, terwijl zeker de helft van de overige 20 % in de Koninklijke Bibliotheek niet op zijn plaats geweest zou zijn.

Naar Brummels oordeel zouden ca. 1.000 boeken voor opname in de Koninklijke Bibliotheek in aanmerking komen, waarvoor maximaal f1.500,- betaald zou mogen worden. Over de handschriften was Brummels oordeel gunstiger. Daarvoor zou hij in totaal wel f1.000,- tot f1.500,- overhebben, 'zoodat dus m.i. ten behoeve van de Koninklijke Bibliotheek op zijn allerhoogst f3.000,- aan deze verzameling ten koste zou moeten gelegd worden'.

Inmiddels kwam nog een andere belangstellende op de proppen: het Haags Gemeentearchief. Het echtpaar Kloos werd financieel ondersteund door de Staat en door de gemeente 's-Gravenhage. In ruil voor de staatssteun zou (een deel van) de bibliotheek van Kloos worden ondergebracht in de Koninklijke Bibliotheek. Het Gemeentearchief, en met name gemeentearchivaris Moll, stelde belang in Kloos' handschriftelijke nalatenschap, en meende hierop, als vertegenwoordiger van de gemeente 's-Gravenhage, aanspraak te kunnen maken op grond van de gemeentelijke subsidie die Kloos gedurende vele jaren had ontvangen. Het was uiteindelijk Moll die, door burgemeester en wethouders van Den Haag hiertoe gemachtigd, samen met het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de Koninklijke Bibliotheek aan mevrouw Kloos een voorstel deed voor de gedeeltelijke bestemming van de nalatenschap van Willem Kloos. Haar werd in ruil daarvoor door de gemeente een jaargeld van f400,- aangeboden. Moll schreef in verband hiermee op 28 december 1938 aan het Ministerie dat Brummel en hij overeenstemming hadden bereikt over de volgende verdeling van Kloos' verzameling. De Koninklijke Bibliotheek kreeg: a) alle handschriften en stukken van en betreffende Jacques Perk; b) alle handschriften en brieven van buitenlandse letterkundigen; c) de eerste keuze uit de boekerij. De letterkundige verzameling van de gemeente kreeg: a) alle handschriften en stukken van en betreffende Willem Kloos; b) de tweede keuze uit de boekerij. Voorts werd meegedeeld dat brieven, handschriften en dergelijke van Nederlandse letterkundigen in overleg door Brummel en Moll over de respectievelijke verzamelingen zouden worden verdeeld.

De praktische uitvoering liet nogal op zich wachten. Op 18 april 1939 drong Moll er bij de gemeente op aan ter zake van de kwestie Kloos nu eens een beslissing te nemen, te meer daar het onbillijk was mevrouw Kloos nog langer in onzekerheid te laten verkeren over haar financiële omstandigheden. Op 27 juni 1939 liet Minister Slotemaker de Bruïne aan Moll weten geheel in te stemmen met zijn voorstel van december 1938.

Aldus is geschied. Op 11 oktober schreef Brummel aan Jacqueline Reyneke van Stuwe, een zuster van mevrouw Kloos, dat de heren De Mooy en Abbenbroek zich zouden vervoegen op de Regentesselaan 176 teneinde mevrouw Kloos en haar zuster te assisteren bij de selectie van de ca. 1.000 door de Koninklijke Bibliotheek gewenste boeken. Het uitzoeken van de boeken en handschriften vergde enige tijd. Tenslotte stuurde Brummel op 18 juni 1940 een voorbeeld van het etiket dat in de boeken zou worden aangebracht aan mevrouw Kloos. Bovendien nodigde hij haar en haar zuster uit om in de Koninklijke Bibliotheek een kijkje te komen nemen hoe de boeken erbij stonden.

Kloos' particuliere correspondentie werd ondergebracht in de Letterkundige Verzameling van het Haags Gemeentearchief, thans het Letterkundig Museum; het overige handschriftelijk materiaal ging naar de Koninklijke Bibliotheek.

Het archief van *De nieuwe gids* omvat ingekomen brieven van alle toenmaals belangrijke Nederlandse auteurs: Alberdingk Thijm, Boutens, Busken Huet, Van Eeden, Emants, Gorter, De Haan, Van Looy, Dèr Mouw, Verwey, Vosmaer. Voorts bevat het archief onder meer kopieboeken van uitgaande post, notulen van vergaderingen, stukken betreffende boekhouding en administratie, prospectussen, krantenknipsels en bescheiden betreffende de *Julia*- en Lieven Nijland-affaires. In de verzameling Perkhandschriften bevinden zich de briefwisseling Vosmaer-Kloos (deels in kopie), en verschillende originele handschriften van Jacques Perk van de 'Mathilde'-cyclus en van 'Iris'. Kloos' verzameling brieven en autografen van verschillende schrijvers bevat stukken van onder andere Boutens, Gezelle, Heije, Huysmans, Leopold, Marsman, Potgieter, Roland Holst, Shelley en Witsen. Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe overleed in 1951. Het restant van de collectie-Kloos is geveild bij Van Stockum in Den Haag in het voorjaar van 1952.

Willem Witsen

Naam: Willem Witsen

Beroep: kunstenaar, 1860-1923

Verwerving: geschenk, 1945

Onderwerp: persoonlijk archief bestaande uit brieven en enige handschriften

Omvang: ruim 1.300 stukken

In 1944 benaderde P.H. van Moerkerken - in zijn kwaliteit van executeur-testamentair van de op 13 april 1943 overleden A.M. Witsen-Schorr en voorzitter van de '(voorloopige) Commissie van Beheer voor het Witsenfonds en het Witsenhuis'- bibliothecaris L. Brummel met het voorstel om uit de bibliotheek van Willem Witsen een keuze te doen uit de Franse en Nederlandse belletrise 'tegen taxatie-prijs (normale prijzen van vóór '39) [...] want het Fonds mag niet vermageren'. Daarnaast bood hij 'zónder taxatie' het correspondentiearchief van de kunstenaar aan, omdat dat naar mening van de commissie in de nationale bibliotheek thuishoorde. Dat men aan de Koninklijke Bibliotheek dacht is begrijpelijk omdat in 1939 de collectie-Willem Kloos, inclusief het imposante archief van *De nieuwe gids* daar was ondergebracht. Waarschijnlijk is door de oorlogsomstandigheden van de aankoop van boeken nooit iets gekomen, maar de brievenverzameling arriveerde uiteindelijk in september 1945 in de Koninklijke Bibliotheek.

Dat deze in de loop der tijd tot een van de meest geraadpleegde brievencollecties van de Koninklijke Bibliotheek is geworden, is niet verwonderlijk als men weet welke centrale positie Witsen in het culturele leven heeft ingenomen. Willem Arnoldus Witsen - een telg uit het roemrijke Amsterdamse patriciërsgezicht - volgde van 1876 tot 1884 de schilder- en grafiekopleiding aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten. Kwam hij zo in contact met latere coryfeeën als W.B. Tholen, J.P. Veth en A.J. Derkinderen, ook werd hij toen, waarschijnlijk door medeleerling M.W. van der Valk, geïntroduceerd in de kring van Willem Kloos en het al gememoreerde tijdschrift *De nieuwe gids*. Witsen droeg hieraan onder de pseudoniemen W.J. van Westervoerde en Verberchem niet alleen een aantal kunstkritieken bij, maar hij ondersteunde het ook financieel. Dat laatste was niet de enige vorm van ondersteuning die Witsen in de loop der jaren praktiseerde. In de periode tot 1889 vonden veel vrienden een gastvrij onthaal op de bij Baarn gelegen Ewijkshoeve, daarom wel gekarakteriseerd als 'de tuin van tachtig'. In 1891 betrok hij na een voor zijn kunstenaarschap essentieel verblijf in Londen een woning aan de Oosterparkstraat in Amsterdam en ook dit huis gaf al gauw een *va et vient* te zien van vele schilders en letterkundigen. Het ligt dan ook geheel in deze lijn dat krachtens de testamentaire bepalingen tot op de dag van vandaag aan telkens wisselende letterkundigen gedurende een bepaalde periode woonruimte wordt verschaft in het Witsenhuis. Overigens niet in het hele huis: Witsens zit/studeerkamer die uitkijkt

op het Oosterpark is min of meer intact gehouden en er is weinig verbeelding voor nodig om zich daar Willem Kloos en Hein Boeken voor te stellen tijdens een geanimeerde discussie met G.H. Breitner en Isaac Israëls, terwijl gastheer Witsen op onbekrompen wijze voor de daarbij niet onbelangrijke wijn, rookwaar en andere versnaperingen zorgt.

Met de hierboven genoemde namen zijn nog lang niet alle in het correspondentiearchief vertegenwoordigde grootheden vermeld. Ook van M. Bauer, Ch. van Deventer, Lodewijk van Deyssel, Frans Erens, G.J. Hofker (ruim 200!), P. Tideman en de niet direct in deze rij verwachte A. van Schendel zijn talrijke brieven aanwezig.

Het is ondoenlijk om ook maar een indruk te geven van de rijkdom aan gegevens die in de brieven besloten is. Uitvoerige epistels van Veth, Isaac Israëls en Van Looy, geschreven tijdens hun reizen naar exotische oorden, wedijveren met de lange reeks van Jan Hofker vol anekdotes over schildersruzietjes op de kunstenaarsociëteit Arti en zijn intensieve contacten in de jaren 1895-1898 met Hein Boeken. De brieven van Pet Tideman uit de stormachtige periode in de geschiedenis van *De nieuwe gids* preluderen op de paar briefjes van de psychiater Jelgersma uit 1895 waarin hij Witsen informeert over Kloos' gezondheidstoestand nadat deze volkomen doorgedraaid een tijdje moest worden opgenomen. Van Schendel schrijft over de vorderingen met zijn werk, zoals *Een zwerver verliefd* uit 1906, en ook Frans Erens blijft Witsen - niet frequent maar wel over een lange periode - vanuit Limburg op de hoogte houden van zijn wel en wee. Natuurlijk bevat de collectie kattedelletjes, maar zelfs daartussen bevinden zich juweeltjes zoals dat van Isaac Israëls uit de periode dat hij bij Witsen zijn atelier had en de ergernis over de wederzijdse geluidsoverlast kennelijk een climax had bereikt: '... ik heb gelezen in Guizot van de trêve de Dieu, paix de Dieu in de middeleeuwen dan was er pl. min. 3 maanden wapenstilstand en liet geen van de partijen iets van zich hooren, maar ook absoluut *niets*, van 's avonds 11 tot den volgenden ochtend 8 of 9 uur. Die lui stonden geloof ik altijd heel vroeg op en dat is waarin ik hen - als je het permitteert - erg graag wou navolgen.'

Bij de brieven behoren ook enige manuscripten zoals het onder pseudoniem A. Brouwer door Jacobus van Looy geschreven gedicht 'Café Mast', het Amsterdamse établissement waar de bent zich regelmatig vol liet lopen. Het meest opmerkelijke stuk is echter afkomstig van een schrijver die als correspondent in de verzameling vrijwel afwezig is, namelijk Herman Gorter. Het is het indrukwekkende gedicht 'In de zwarte nacht is een mensch aangetreden' geschreven naar aanleiding van de tragische dood van Witsens zuster Anna in 1889 dat eindigt met:

en 't dreef nog even, het water zwart
vonkte van diamant -
in die groote schipbreuk brak ook het hart,
alles zonk, het laatst de hand.

Is in het correspondentiearchief logischerwijze het aantal brieven van Witsen zelf vrij gering, de Koninklijke Bibliotheek bezit daarnaast twee verzamelingen brieven van zijn hand. De ene is een serie van 81 brieven aan Willem Kloos waaruit overduidelijk blijkt dat, ondanks het verflauwen van directe contacten, de verstandhouding tussen de beide mannen altijd goed is gebleven. De andere is een in 1996 door Witsens kleinzoon Jenno geschonken verzameling die onder meer 62 brieven aan zijn met A.R. Arntzenius gehuwde zus Coba bevat. Hoewel in deze brieven familie zaken de boventoon voeren zijn ze niet alleen voor een beter begrip van 'de mens achter de kunstenaar' van waarde. Bijna de helft van deze brieven is namelijk geschreven tijdens Witsens reis naar Amerika in 1915 als regeringscommissaris voor beeldende kunst voor het Nederlands paviljoen op de wereldtentoonstelling te San Francisco en zij verschaffen boeiende informatie over zijn werkzaamheden aldaar.

Voorts danken wij aan deze schenking - naast een paar aandoenlijke briefjes van Witsen aan zijn zoontjes uit zijn eerste huwelijk met Betsy van Vloten - ook wat correspondentie van personen die voor Witsen geposeerd hebben. Al met al levert de Witsenverzameling een gevarieerd beeld op, zowel van een opmerkelijk kunstenaar als van het tijdperk waarin hij leefde.

H. Marsman

Naam: H. Marsman

Beroep: dichter en letterkundige, 1899-1940

Verwerving: geschenk, 1948

Onderwerp: poëzie, (kritisch) proza, brieven en documenten

Omvang: één meter

Op de vroege ochtend van 21 juni 1940 ging het vanuit Bordeaux vertrokken S.S. Berenice op de Noordzee ten onder door een ontploffing in de machinekamer - en niet zoals het hardnekkige verhaal wil door een doelgericht afgevuurde Duitse torpedo. Het schip was afgeladen met Nederlanders die de wijk wilden nemen naar Engeland. Vrijwel alle opvarenden verdwenen in de golven, onder hen de dichter, schrijver en criticus Hendrik Marsman. Met hem verloor Nederland binnen twee maanden, na Menno ter Braak en E. Du Perron, wederom een letterkundige die tijdens het Interbellum een prominente rol had gespeeld.

Hendrik Marsman werd op 30 september 1899 te Zeist geboren, als zoon van een boekhandelaar. Omdat hij een vrij zwakke gezondheid had, was hij al bijna twintig voor hij met goed gevolg de HBS-opleiding in Utrecht, waar hij onder meer bevriend raakte met Arthur Lehning, kon afronden. Een rechtenstudie, eerst te Leiden en vervolgens te Utrecht, leverde hem de meestertitel op. Marsman vestigde zich in 1929 na zijn huwelijk te Utrecht als advocaat, een beroep dat hij in 1933, mede met het oog op zijn gezondheid, verwisselde voor het in het Nederlandse taalgebied zo moeizame 'leven van de pen'. Dit bood hem gelegenheid het warme zuiden op te zoeken en de laatste jaren van zijn leven vertoefde Marsman dan ook grotendeels buitenslands. De definitieve keuze voor de letteren had een lange voorgeschiedenis. Al vanaf zijn vroege jeugd schreef hij gedichten, waarmee hij in 1918 voor het eerst naar buiten trad. Een reis naar Duitsland in 1921 bracht hem in contact met het Duitse expressionisme, dat in de daaropvolgende periode van grote invloed op zijn eigen werk zou zijn. Zijn doorbraak kwam twee jaar daarna met de publicatie van *Verzen*, door de kleur van het omslag befaamd als 'het rode boekje'. In dezelfde periode begon hij naam te maken als criticus in tijdschriften als *De nieuwe kroniek*, *Den gulden winckel* en *De gids*, een positie die hij kon verstevigen toen hem in 1924 samen met Roel Houwink de redactie van *De vrije bladen* werd aangeboden. Daarnaast begon hij met grote regelmaat recensies in de NRC te publiceren. Aan het begin van de jaren dertig nam met de oprichting van Forum door Ter Braak en Du Perron zijn vooraanstaande rol wat in betekenis af, ten faveure van het genoemde tweetal. Selecties van zijn stukken zijn onder meer gebundeld in *De anatomische les* (1926) en *De lamp van Diogenes* (1928). Hoewel hij enkele meer of minder geslaagde pogingen als prozaïst deed, was en bleef Marsman bovenal dichter. Aanvankelijk sprak uit zijn poëzie een ongeremd vitalisme. In de jaren daarna viel Marsman ten prooi aan een creatieve inzinking, die gepaard ging met een sterke geobsedeerdheid door de dood. Van deze periode getuigt de - in omvang zeer bescheiden - bundel *Witte vrouwen* (1930). In *Porta nigra* (1934) zet deze thematiek zich sterk door. Toch laat dit boek zien hoe vitaal juist het verzet tegen de onontkoombaarheid van dood en verval kan zijn.

In 1947 werd een door Marsmans weduwe Rien Barendregt ingediend subsidieverzoek om het verspreide - al of niet uitgegeven - werk van haar man te verzamelen, door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gehonoreerd. Omdat het haar niet bekend was waar het materiaal uiteindelijk zou worden ondergebracht, wendde zij zich tot L. Brummel met de vraag of de Koninklijke Bibliotheek hiervoor niet in aanmerking kon komen. Brummel speelde deze vraag door naar het Ministerie en het resultaat was dat op 5 oktober 1948 een stapel dossiers naar de Koninklijke Bibliotheek werd gezonden. In

de diverse correspondentie hierover was sprake van het 'Marsman-archief'. Brummel vond dat - gezien de beperking tot het literaire oeuvre - een misleidende naam. Vandaar dat het Ministerie hem in de begeleidende brief meedeelde: 'Over de benaming van deze schenking bestaat thans eenstemmigheid; zij zal bekend staan als de 'Marsman-Verzameling'. Dat er desalniettemin sinds en jaar en dag toch sprake is van het Marsmanarchief komt doordat mevrouw Marsman in de praktijk haar taak heel wat ruimer heeft opgevat, door ook brieven en ander documentair materiaal bij de verzamelarbeid te betrekken. Uit eigen bezit kon zij niet bijster veel toevoegen, want Marsman was niet bepaald iemand die zijn eigen leven wenste te documenteren. Sterker nog, het liefst had hij alles uit het verleden waar hij niet langer achter kon staan, willen verdonkeremen. Een kenmerkende uitspraak in 'Proeve van zelfcritiek' (1938) luidt: 'in naam van wat ik nog niet heb geschreven, verwerp ik *alles* wat ik geschreven heb, hoewel ik zeer goed weet wat het waard is'. Deze opvatting vormt ook de reden waarom hij relatief gezien vroeg, namelijk al in 1937, overging tot de samenstelling van zijn *Verzameld werk* dat het jaar daarop in drie delen verscheen. Hierbij haalde van zijn gedichten en prozastukken bijna de helft en van zijn kritische beschouwingen ongeveer tweederde de eindstreep niet; zo hoopte hij het beeld dat het nageslacht van hem zou overhouden te beïnvloeden. Zelfs liet hij in 1939 zijn vrienden D.A.M. Binnendijk en A.V. Thelen beloven nooit iets uit te geven van zijn werk dat niet door hemzelf voor publicatie was bestemd. Gelukkig werd J.L. Goedegebuure niet door deze belofte gebonden, zodat hij in 1981 als annex bij zijn dissertatie alsnog de nodige inedita in ruimere kring bekend kon maken.

Hij kon dit doen omdat mede dankzij de bewaarzucht van derden het archief toch redelijk wat unica bevat. Zo wist mevrouw Marsman zelf al bij diverse vrienden en kennissen materiaal los te weken, dat zij in de loop der jaren in kleine porties naar de Koninklijke Bibliotheek afzond. Heel belangrijk daarnaast was het besluit in 1948 van M.R. Radermacher Schorer om alvast een deel van zijn rijke Marsmanverzameling aan de Koninklijke Bibliotheek te schenken. Deze collectie omvat onder meer het handschrift en de door Du Perron becommentarieerde gedrukte versie van 'Vera' dat in 1931 in *De vrije bladen* was verschenen, het handschrift van 'Penthesilea' en het typoscript met talrijke eigenhandige verbeteringen van 'Tempel en Kruis' uit 1940. Van andere Marsmaniana - zoals de handschriften van 'De dood van Angèle Degroux' en de samen met S. Vestdijk geschreven briefroman 'Heden ik, morgen gij' (1936) - kon Schorer toen nog geen afstand doen, maar die werden door zijn weduwe in 1960 alsnog aan de Koninklijke Bibliotheek geschonken. Dat hij zoveel bezat, hangt samen met het feit dat hij Marsman meer dan eens financieel ondersteunde, iets waarvoor deze hem uit dank graag van tijd tot tijd iets uit zijn bureaula afstond. Deze ondersteuning was meer dan welkom, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een verzameling 'honorariumbons' van De Gemeenschap te Utrecht. De opbrengst van vijf bij die uitgeverij gepubliceerde bundels over de periode 1930-1939 was f889,63 met 1930 als absolute uitschieter van f375,74.

Een andere vermeldenswaardige uitbreiding van het archief vormde de schenking van een hoeveelheid brieven en Ansichtkaarten van Marsman aan zijn ouders, benevens een aantal typoscripten en kritieken, afkomstig uit de nalatenschap van vriend des huizes Halbo C. Kool. Een opsomming van de herkomst van de Ansichtkaarten uit 1925-1939 illustreert Marsmans onafgebroken reislust: Algerije, België, Frankrijk, Hongarije, Italië, Luxemburg, Marokko, Oostenrijk, Spanje, Tsjecho-Slowakije en Zwitserland. In 1976 werd een verzameling van niet minder dan 218 brieven uit de periode 1931-1940 van E. Du Perron aan Marsman aan het archief toegevoegd. De komst van deze collectie uit het bezit van E. Du Perron-de Roos was weliswaar al in 1951 door mevrouw Marsman aangekondigd, maar door vertraging in de uitgave van Du Perrons *Brieven*, was de daadwerkelijke overdracht aanzienlijk uitgesteld. Een andere verrijking van het archief vormde het materiaal dat door Albert Vigoleis Thelen werd afgestaan. Dit omvat onder meer een aantal door derden aan Marsman gerichte brieven in de periode dat hij in Zwitserland met Thelen werkte aan vertalingen van twee boeken van de Portugees Joaquin Teixeira de Pascoaes, een onderneming die door de uiterst trage voortgang door Thelen omschreven is als 'de grootste vertaaltragedie die ooit heeft plaatsgevonden'. Toch was Marsman niet ontevreden, want toen hij later de

eerste van de twee vertalingen: *Paulus de dichter Gods* in handen kreeg was zijn commentaar: 'Verdomme, wat is dat mooi. Dat had Henny Marsman vertaald kunnen hebben'. Daarnaast omvatte de schenking brieven van Thelen zelf, een aantal gedichten en prozastukken, een catalogus van Marsmans bibliotheek, vier uitgaven van Marsman met commentaar van Du Perron, en, niet te vergeten, een door een anonymus getrokken horoscoop. Onder de incidentele uitbreidingen die de collectie daarna nog heeft ondergaan door aankopen op veilingen en dergelijke, zij tenslotte nog vermeld de aankoop in mei 1992 bij Beijers te Utrecht van een dossier rond de totstandkoming van de verschillende drukken van de bundel *Porta nigra* bij De Gemeenschap.

Een van de aspecten die in de collectie zeer goed is gedocumenteerd, is de enorme invloed die E. Du Perron op Marsman heeft gehad. Hun eerste ontmoeting vond plaats op 22 februari 1931 ten huize van Menno ter Braak. Aanvankelijk stond Du Perron zeer gereserveerd tegenover de figuur Marsman zoals bijvoorbeeld blijkt uit een aantekening van februari 1928 in *Cahiers van een lezer*: 'Marsman heeft critische gaven, maar 50% minder dan hij zou willen doen geloven. Het is misschien mijn ongeluk dat ik, met de beste wil der wereld, niet langer dan drie bladzijden hem kan volgen zonder onwillig te worden en ongelovig voor al wat hij verder te vertellen heeft'. De relatie was aanvankelijk dan ook koel, maar dat veranderde toen bleek dat Marsman in de beroemde 'vorm of vent'-polemie tussen Binnendijk enerzijds en Ter Braak en Du Perron anderzijds, veel dichterbij het standpunt van de laatsten stond dan Du Perron aanvankelijk meende. Tussen hen ontwikkelde zich vervolgens een hartelijke vriendschap die in de loop der jaren alleen maar aan kracht won; de ruim 200 door Du Perron geschreven brieven vormen daarvan een overtuigend bewijs. De vriendschap spreekt ook heel duidelijk uit de nauwgezette wijze waarop Du Perron telkens weer de producten van zijn kompaan van commentaar voorzag. Gebeurde dat deels al vóór publicatie, ook daarna was hij bereid, met de pen in de hand, een werk ten tweede en soms zelfs ten derde male weer van de eerste tot en met de laatste zin uiterst kritisch door te lezen.

Een typerend voorbeeld van deze bemoeienissen vormen de vier door Thelen geschonken boeken met aantekeningen van Du Perron in verband met de samenstelling van Marsmans *Verzameld werk*. Zijn observaties zijn vaak uiterst vermakelijk om te lezen. Zo voorziet hij een prijzende opmerking over Rilkes *Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke* van een sarcastisch 'Kom kom, dat boudoirpoepje!'. En bij een passage in *Vera* waarin verteld wordt dat zij 'gedrenkt en bijna tastbaar omtrild [werd] door een fluidum van ozonisch gehalte, dat uit h  ar vooral ontstond' schrijft Du Perron: 'Waarom beleedig je je heldin toch zoo? Vertel dan meteen dat ze zweetvoeten had'. Heel indrukwekkend is zijn niet aflatende ijver om van *De dood van Angèle Degroux* te redden wat er te redden viel, want au fond vond hij het een mislukt boek. Hoewel hij bij de totstandkoming van de eerste druk al uitvoerig commentaar op de oerversie en de drukproeven had geleverd, ging hij er in 1937 - tot verbijstering van zijn echtgenote Bep de Roos, die het pure tijdverspilling vond - met zijn kritische pen nog een keer helemaal doorheen. Wie het Thelenexemplaar vergelijkt met de versie die in het *Verzameld werk* is afgedrukt, ziet dat Marsman Du Perrons adviezen praktisch geheel heeft opgevolgd; zo werden bijvoorbeeld de eerste twee hoofdstukken samengevoegd, waarbij er van het oorspronkelijke eerste hoofdstuk nauwelijks   n bladzijde tekst overbleef.

Het is verheugend dat de belangstelling voor de dichter van het 'Groots en meeslepend wil ik leven! / hoort ge dat, vader, moeder, wereld, knekelhuis!' tot op de dag van vandaag levendig is gebleven en dat het Marsmanarchief - tezamen met de van hem aanwezige documenten op het Letterkundig Museum - keer op keer voor de onderzoekers een welkome bron vormt.

Willem Pijper

Naam: Willem Pijper

Beroep: componist, 1894--1947

Verwerving: geschenk, 1949

Onderwerp: composities, brieven, knipsels en documenten

Omvang: 1,75 meter

'Beste juffrouw Rika; ik heb er met mijn moeder het leven afgebracht, maar dat is dan ook alles. Huis weg, met alles wat erin was; hond dood - kortom radicaal...' Dit schreef Willem Pijper op 17 mei 1940 aan Rika Romijn, de secretaresse van het Rotterdams Conservatorium, waarvan Pijper directeur was. Zijn huis aan de Schiekade was weliswaar niet door een van de Duitse bommen getroffen, maar viel ten prooi aan het vuur dat de havenstad nog dagenlang zou teisteren. 'Vroeger lag de Schie in Rotterdam, nu ligt Rotterdam in de Schie', zo grapte de Rotterdammer in die dagen. Radicaal was het zeker. Een documentatie van minstens 25 jaar ging in één klap verloren: officiële en persoonlijke paperassen, correspondenties met leermeesters, collega's, leerlingen, vrienden en vriendinnen, foto's, programma's, een verzameling (deels exotische) muziekinstrumenten, huisraad, kleding, zijn Engelse bulldog Sue, kortom alles.

Er was echter één lichtpuntje. Op aandringen van een van zijn hartsvriendinnen uit die tijd, Saar Bessem, had Pijper met het oog op de dreigende tijdsomstandigheden het grootste gedeelte van zijn partituren veilig in een bankkluis opgeborgen. Dat is te zeggen, relatief veilig, want ook het bankgebouw werd door de brand getroffen, maar gelukkig bevonden de kluizen zich ondergronds. Het gevolg is wel dat er niet zoiets als een 'Pijperarchief' bestaat. Wat rest naast de composities zijn vooral brieven en andere bescheiden die Pijper aan derden heeft gestuurd of gegeven, en materiaal van ná 1940. In een bepaald opzicht zal hijzelf daar niet echt rouwig om zijn geweest. Toen Iet Stants hem in 1938 benaderde met de vraag of zij zijn brieven uit de periode van hun relatie moest bewaren of vernietigen, was zijn nogal laconieke reactie: 'Ik kan niet beoordeelen in hoeverre de correspondentie "kenmerkend" zijn zou voor het muziekleven in Holland van die jaren. [...] Ik heb langzamerhand een groot zwak gekregen voor de meest volstreekte vergetelheid. Blijft er wat muziek over - het zij zoo. Maar wat doet de man er toe, die het geschreven heet te hebben?'

Wie was die man trouwens? Willem Pijper werd op 8 september 1894 in Zeist geboren. Hij was zwaar astmatisch, moest vaak van school verzuimen en kreeg daarom tot aan zijn veertiende privélessen. Hoewel hij een levendige belangstelling voor botanie had, won de vanaf zijn vijfde op het huiselijk harmonium gepraktiseerde passie voor muziek het, toen er met het oog op de toekomst voor een beroepsopleiding moest worden gekozen. Op zijn zeventiende schreef hij zich in op de Utrechtsche Toonkunst Muziekschool, waar hij door Johan Wagenaar in zijn theorie- en compositieklas werd opgenomen. Daarnaast studeerde hij piano bij Helena van Lunteren-Hansen, maar het was duidelijk dat de verrichtingen op dat instrument achterbleven bij wat hij bij Wagenaar presteerde. En zo is het ook gebleven. Hoewel Pijper in zijn latere carrière regelmatig als pianist is opgetreden, zijn het zijn talrijke composities - het oeuvre-overzicht telt 104 nummers - waardoor hij tot op de dag van vandaag bekend is gebleven. Nu was en is het in Nederland vrijwel onmogelijk om daarmee je brood te verdienen. Daarom was Pijper van 1918 tot 1923 werkzaam als muziekjournalist van het *Utrechtsch Dagblad*. Zijn scherpe pen werd gevreesd, zo noopten zijn recensies zelfs Jan van Gilse zich als dirigent van het Utrechtsch Orchest terug te trekken. Tegelijkertijd ontwikkelde Pijper op die manier zijn aanleg voor het schrijven van muziektheoretische beschouwingen, waarvan er een aantal later in de *Quinten-cirkel* en de *Stemvork* zouden worden gebundeld. Daarnaast vormde het lesgeven een constante bron van inkomsten. Vanaf 1918 aan de Muziekschool van Toonkunst te Amsterdam en vanaf 1930 in de functie van directeur aan het nieuw opgerichte Rotterdams Conservatorium.

Na Pijpers overlijden op 18 maart 1947 trad zijn trouwe vriendin Louise G.A. Bolleman op als executeur-testamentair. Een van haar eerste zorgen was het veiligstellen van Pijpers compositorisch oeuvre en het was op instigatie van J.B. Reichardt dat zij daartoe op 30 november 1948 te Amersfoort een onderhoud

had met de toenmalige bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, dr. L. Brummel. Kennelijk waren de gesprekpartners het al snel eens want nog geen maand later liet Bolleman weten dat het haar zeer verheugde dat Brummel het 'Pijper-Archief' wilde aanvaarden en dat ook Pijpers oudleerlingen die zij hierover geconsulteerd had, deze oplossing zeer toejuichten. En zo werd er op zaterdag 8 januari 1949 een indrukwekkende stapel partituren het Lange Voorhout 34 binnengedragen. Beperkte de collectie zich in eerste instantie tot het muzikale oeuvre, al snel werd door Karel W.J. Mengelberg een begin gemaakt met een ander substantieel deel van de huidige collectie, te weten de brieven. Diens schenking van kopieën van de door zijn leermeester aan hem gezonden brieven, inspireerde Iet Stants om Pijpers eerder geciteerde opmerkingen te negeren. Naast een dik pak brieven stond zij tevens drie cahiers af waarin zij met ontroerende ijver het grootste gedeelte van Pijpers geruchtmakende kritieken in het *Utrechtsch dagblad* had geplakt. Heel belangrijk was ook een tweede schenking door Mengelberg van een verzameling van tussen 1941 en 1947 door Pijper ontvangen brieven. Juist deze collectie geeft een kleine indicatie van wat er na het bombardement verloren moet zijn gegaan. De belangrijkste uitbreiding kwam echter in 1976 toen Louise Bolleman de tijd gekomen achtte om ook het overige materiaal dat zij nog in haar bezit had aan de Koninklijke Bibliotheek over te dragen: ruim 2.000 brieven, een fraai door Cornelis Jetses getekend portret, enige personalia en foto's. Bleef het vervolgens rustig aan het Pijperfront, het laatste decennium heeft weer veel waardevol materiaal opgeleverd. Een overvloed aan brieven, gedrukte partituren, programma's, recensies en dergelijke kwam binnen dankzij de erven van de componist Kees van Baaren, de artistiek begeleidster van de Nederlandse Operastichting Annie Eldering, de danseres en danspromotor Corrie Hartong, de pianist Jacques de Monchy en de zangeres en componiste Saar Bessem. Voorlopig sluitstuk in onze voortdurende pogingen om de Pijperverzameling te completeren vormde de aankoop in november 1996 bij Bubb Kuypers te Haarlem van de uitgebreide verzameling documenten van Pijpers tweede echtgenote Emmy van Lokhorst.

Pijper was een veelzijdig componist. Dit geldt zowel voor de variatie in soort en aantal instrumenten waarvoor hij stukken schreef, van pianosolo, strijkkwartetten, blaasensembles tot en met symfonieën voor orkest in soms extreem grote bezetting, als voor het soort van composities, het toonzetten dan wel bewerken van Oudhollandse liederen, toneelmuziek en opera's. Zijn werk ademde een moderne geest en door zijn compositielessen en zijn muziektheoretische beschouwingen beïnvloedde hij zowel collega's als aankomende componisten. Dit spreekt heel beeldend uit Willem Mengelbergs constatering naar aanleiding van Pijpers *Zes symphonische epigrammen* ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van het Concertgebouworkest in 1928: 'Gelijk de ouden zongen, pijperen de jongen'.

Onder de vele partituren in de Koninklijke Bibliotheek trekt een drietal om verschillende redenen bijzondere aandacht. Allereerst de compositie bij een toneeluitvoering van Sophokles' *Antigone* in 1920 door leerlingen van zijn vroegere school, het Stedelijk Gymnasium te Utrecht. Beperkte deze zogenaamde 'eerste lezing' zich tot een gedeelte van de tekst, in 1922 zette Pijper ook de rest op muziek. Hij breidde daarvoor de oorspronkelijke partituur uit en zo ontstond de 'tweede lezing'. Pijper was echter niet tevreden over de door Marius Brinkgreve gemaakte vertaling en daarom kwam er enige jaren later, in hechte samenwerking met de directeur van de Amsterdamsche Tooneelschool Balthazar Verhagen, een geheel nieuwe bewerking tot stand. Omdat de belangrijkste veranderingen de tekst betroffen en de muziek eigenlijk slechts daar hoefde te worden aangepast waar de nieuwe vertaling zich niet in de bestaande noten wist te wringen, plakte Pijper overal in de partituur van de 'tweede lezing' strookjes met de veranderingen. Brinkgreves versie en muzikale eigenheden daarvan waren zo voorgoed aan het oog onttrokken, tot groot verdriet van de Pijpervorsers. Door heel slim gebruik te maken van de eigenschappen van een nieuwe textielstof die aan de ene kant volstrekt waterdicht is maar aan de andere kant water doorlaat, wist een restaurator van de Koninklijke Bibliotheek in de loop van 1993 met eindeloos geduld alle strookjes los te maken zonder dat de vulpentekst erop of eronder ging uitvloeien. En hiermee zijn alle drie de lezingen weer voor onderzoek beschikbaar.

De tweede is een pianopartituur van de opera *Halewijn*. Deze opera op basis van het Middelnederlandse lied van Heer Halewijn kwam in 1933 tot stand op initiatief van de directeur van de Nederlandsche Wagnervereeniging. Voor het schrijven van het libretto werd Martinus Nijhoff aangezocht, terwijl Willem Pijper de muziek zou componeren. Hoewel de heren al eerder tot volle tevredenheid met elkaar samengewerkt hadden, liep het met het Halewijnproject behoorlijk spaak. Want toen bleek dat Pijper in het door Nijhoff geschreven gedicht honderd en een wijzigingen aangebracht wilde hebben, verbrak Nijhoff de samenwerking. Na diverse pogingen van anderen, was het uiteindelijk Pijpers toenmalige vrouw, Emmy van Lokhorst, die tot een aanvaardbaar resultaat wist te komen. De tekstuele perikelen waren hiermee overigens nog niet ten einde, want voor een voorstelling ter gelegenheid van de opening van het Museum Boymans te Rotterdam in 1935 werd Van Lokhorsts libretto op initiatief van de regisseur Eduard Verkade door Erna Buning-Jurgens overgezet in een soort semi-middeleeuws. Het bijzondere van de partituur is dat deze een indruk geeft van de bewogen opvoeringsgeschiedenis van de opera. Er staan namelijk niet alleen talrijke regieaanwijzingen in, maar ook de beide libretti met de nodige *last minute* aanpassingen.

De derde partituur is die van de opera *Merlijn* die Pijper helemaal volgens astrologische principes wilde structureren. De opera zou drie bedrijven tellen van in totaal twaalf episoden, naar de tekens van de dierenriem, te beginnen bij de Ram en eindigend bij de Vissen. Dit ambitieuze project heeft Pijper niet meer tot een einde kunnen brengen. De partituur telt 1541 maten en breekt af in de tweede episode van het tweede bedrijf (het sterrenbeeld Maagd). Vestdijk zou het libretto schrijven. Hij toonde zich in de samenwerking heel wat toegeeflijker dan Martinus Nijhoff bij de Halewijn, zoals uit een interessante bij de partituur bewaarde collectie brieven blijkt. Hoe moeilijk Pijper deze compositie is gevallen, spreekt uit de vele kladbladen die eveneens deel uitmaken van het Merlijndossier.

Hoewel de verzameling zich concentreert op de componist, biedt zij daarnaast aardige doorkijkjes op 'de mens achter de kunstenaar', bijvoorbeeld op Pijpers nauwgezetheid. Deze blijkt al uit de grondige wijze waarop hij drukproeven van partituren corrigeerde, maar heel typerend is ook dat hij al op 14 mei 1940 een nieuw kasboekje begint, dat hij tot aan het einde van zijn leven consciëntieus bijhoudt. Niet dat Pijper een saaie boekhouder was, verre van dat. Hij was een groot liefhebber van een goede maaltijd, hoewel het enige van hem overgeleverde recept 'Potage Saint-Germain (Fr. erwtensoep, dun)' anders zou kunnen doen vermoeden. Ook een goede sigaar of welgevulde pijp en een glas wijn uit 'een meer dan daaglijksch vat' kon zich in zijn warme sympathie verheugen. Niet alleen de kasboekjes en de door de erven Eldering bewaarde asbak met doorrookte pijpen leggen daarvan getuigenis af, ook zijn *Havanaise* uit 1920 - waarin bekende sigarenmerken als 'muziekinstrumenten' fungeren - met het motto 'Ein voller Becher Weins (nebst einer Zigare) / Zur rechten Zeit / Ist mehr wert als alle Orchester dieser Erde' is veelzeggend. Dat deze zonde zijn doodsoorzaak zou worden, wekt gezien Pijpers astmatische aanleg geen verwondering. En dan waren er de auto's. Mocht Pijper zelf in zijn zwarte Hispano Suiza de wegen graag onveilig maken, ook andermans auto's wekten zijn grote belangstelling. De correspondentie met Louise Bolleman beperkt zich in het begin van 1930 voornamelijk tot het verplaatsen dan wel afzeggen van pianolessen, haar mededeling echter dat zij een tweedehands Buick op de kop heeft weten te tikken, brengt hem op 5 april in grote vervoering:

Laat eventueel de oliefilter vernieuwen, kosten f 7,50. Dat moet [drie keer onderstreept] om de ± 16.000 (niet 1600 uur) KM geschieden. En dan ook dit: ververs vaak de hele olievoorraad in het carter. Ik doe dat om de ± 3000 KM [...]. We praten verder wel over hem, misschien kom ik hem zaterdag over een week bekijken in Amersfoort.

Voorts was Pijper van jongs af aan dol op honden. Passages in brieven en de vele foto's waarop naast Pijper honden figureren bewijzen dit, maar de mooiste getuigenis is toch wel de Psalmus cynicus voor zangstem en 'Canis ludens', die hij namens Sue op sinterklaasavond 1939 voor Saar Bessem componeerde als dank voor 'mand en kussen'. Dat de bulldog haar dankbaarheid toonde door nog dezelfde nacht beide geschenken grondig te slopen is des honds. Pijpers grootste passie - naast de muziek - vormden toch

ontegengesteld de vrouwen, met Louise Bolleman vanaf 1923 als de constante factor. Hij was tweemaal gehuwd, eerst met Annie Werker van 1918 tot 1926 en vervolgens met Emmy van Lokhorst van 1927 tot 1936. Daarnaast had hij zoveel vriendinnen dat hij bekend stond als 'de haremhouder'. Over deze passie hoeft niet nader uitgeweid, de constatering dat mede hierdoor de Pijpercollectie ondanks de rampzalige gevolgen van het Rotterdamse bombardement, zo rijk en geschakeerd van karakter is, moge volstaan.

J.W.F. Werumeus Buning

Naam: J.W.F. Werumeus Buning

Beroep: letterkundige, vertaler, (culinair) journalist, 1891-1958

Verwerving: geschenk, 1960

Onderwerp: dans, toneel, culinaria, Spaanse letterkunde

Omvang: exacte omvang niet bekend

Johan Willem Frederik ('Joop', later 'Jobs') Werumeus Buning werd geboren op 4 mei 1891 te Velp. Hij stamde uit een geslacht van zeeofficieren en predikanten. Bij gebrek aan aanleg en roeping werd hij het een noch het ander; wel maakte hij menig zeereisje - zijn bekendste werk *Mária Lécina* (1932) ontstond bij zo'n gelegenheid - en was hij een gelovig man, maar liever dan in de wijngaard des Heren arbeidde hij voor de Vereeniging van Nederlandsche Wijnhandelaars. Ook een hang naar het goede leven kreeg hij van huis mee. Zoiets kost geld, zodat Buning na een onrustige jeugd van voortdurend verhuizen en een moeilijke schoolcarrière, inclusief een mislukte poging tot het notariaat, in 1915 besloot zijn dichterschap te combineren met nederiger schrijfwerk en journalist te worden bij *De telegraaf*. Voortaan wist hij zijn dagen en zijn beurs gevuld met werk voor de krant, met literaire arbeid en met het opzetten van een ordentelijk huishouden. Dat gebeurde in Blaricum, na zijn huwelijk in juli 1920 met Gerritdiena Johanna Ensink. In juni 1921 werd hun enig kind Jan Jacobus geboren. Gaandeweg ontwikkelde hij zijn specialismen, zoals dans- en toneelrecensies, boekbesprekingen en later culinaire geschriften. Bunings literaire belangstelling was vroeg begonnen. Als scholier las hij al veel, vooral negentiende-eeuwse buitenlandse poëzie, later ook oudere teksten - zijn lievelingsgedichten kopieerde hij in een poëziealbum - en weldra schreef hij zelf. Zijn mentor hierbij was aanvankelijk Roland Holst, later Nijhoff, tevens zijn beste vrienden. Roland Holst zorgde voor introductie bij *De gids*, waarin Buning in gedeelten de cyclus *In memoriam* publiceerde, de poëtische neerslag van een tragisch verlopen liefde. In boekvorm (1921) ondervond dit debuut veel waardering. De dichter bleef zich ontwikkelen, begon te vertalen en speelde een rol in het letterkundig leven, onder meer als redacteur van *Groot Nederland* en *De vrije bladen*. Zo braken de jaren dertig aan.

Deze brachten aanvankelijk misère. Buning verliet vrouw en kind voor een ander, overigens zonder officieel te scheiden. Ook bleven de echtelieden steeds met elkaar in contact. Bunings commissariaat van Het Nederlandsch Toneel liep uit op een bittere teleurstelling; voor een toneelrecensent kennelijk toch de verkeerde kant van het voetlicht. Maar verder ging het hem goed: als dichter bleek hij als geen ander de gevoelige snaren in de volksziel te treffen met zijn gedichten in de gemakkelijk aansprekende balladevorm en vooral met genoemde *Mária Lécina*, een geweldig verkoopsucces. Menno ter Braak achtte dat werk in 1936, vier jaar na verschijnen 'nog op ieders lippen' en noemde het daarom 'de Chief Whip onzer poëzie'. Ook roerden de Nederlandse pollepeps zich steeds meer volgens Bunings culinaire inzichten. Dit kwam hem te staan op ergernis, zelfs minachting van letterkundige zijde. Wie zich vergooit aan het fornuis en aan dichterlijk voedsel voor eenvoudiger zielen 'verslonst zijn talent' en is vulgair. Strengere critici waren Ter Braak, Binnendijk en Vestdijk. Vooral bij eerstgenoemde was er sprake van teleurstelling na aanvankelijke bewondering. Ter Braak wreef Buning vlotheid, gemakzucht en populaire bevliegingen aan en betreurde zijn gedaanteverwisseling van 'dichter met flapdas' tot

'welgedane heer'. Vestdijk tooide hem met de nieuwe benaming 'fatsoensrakker' en beantwoordde een tegenaanval met een befaamd naamdicht in sonnetvorm met de beginregel 'Wàt, botte keukenpiet, gij durft mij smaden'. In de dreigende dertiger jaren rook populisme gauw naar *Blut und Boden*, een verband dat ook Vestdijk legde, doch Buning was gewoon een conservatieve vaderlandse heer, met den aanleve van dien.

Meer kwaad nog dan zijn vooroorlogse activiteiten deed hem zijn gedrag tijdens de bezetting. Was het angst, ook voor de bedelstaf, was het onnadenkendheid, die hem deden kiezen voor de Kultuurkamer en de daaruit voortvloeiende mogelijkheid tot publiceren? Het blijft controversieel. Bovengenoemde feiten, waarvan Buning alleen de Kultuurkamer betreunde, stonden vast, maar daarnaast deden er vele geruchten over *Deutschfreundlichkeit* de ronde. Aan de andere kant was er zijn betrokkenheid bij het verzet, eerst dat van de schrijvers, later, maar niet op het nippertje, bij de 'gewone' illegaliteit, waarbij zelfs sprake was van een mitrailleur. Hoe het ook zij, Buning moest verschijnen voor de Eereraad voor Letterkunde en mocht pas jaren later weer publiceren. Dit deed hij dan ook, maar zonder succes, behalve dat hij zich roem verwierf bij de lezers van *Elseviers weekblad*. Als vaste medewerker van dat blad leverde hij in de periode 1947-1958 tal van bijdragen: gedichten, waaronder enkele van zijn beste en proza, dat reikte van korte schetsen tot grote reportages. Maar uiteindelijk stierf hij op 16 november 1958 als een half vergeten en verbitterd man.

Bunings boekerij is gedeeltelijk naar de Koninklijke Bibliotheek gekomen; de manier waarop blijkt uit de archieven van de Koninklijke Bibliotheek en van haar zusterinstelling het Letterkundig Museum, dat in dezen de hoofdrol speelde. Door de erven Werumeus Buning in de persoon van diens zoon en door bibliothecaris Brummel en conservator Gerrit Borgers van het Letterkundig Museum werd bepaald dat alle handschriften en andere documenten naar het museum zouden gaan en de boeken in eerste instantie naar de Koninklijke Bibliotheek. Deze maakt hieruit een selectie, waarna het Letterkundig Museum, het Toneelmuseum te Amsterdam en het Haagse Kostuummuseum een keuze maken. Het restant wordt aangeboden aan de antiquaren Schuhmacher te Amsterdam en Beijers te Utrecht. Aldus geschiedde. De boeken werden op 28 januari 1960 naar de KB overgebracht en voorlopig in depot genomen, ter selectie. Het jaarverslag over 1960 meldt het resultaat: 'zeer veel werken op het gebied van Spaanse letterkunde, theater en ballet'. Het zwijgt kuis over de culinaria.

Het feit dat de collectie-Werumeus Buning in de Koninklijke Bibliotheek een keuze is, maakt het niet goed mogelijk een indruk te krijgen van Bunings bibliotheek als geheel. Een echte verzamelaar, een *collectionneur*, op zoek naar zeldzame stukken, was hij zeker niet. In 1925 verklaarde hij aan Greshoff niet te houden van te bibliofiele uitgaven, al werd zijn eigen werk soms fraai vormgegeven. Maar van een uitgesproken voorkeur voor luxe edities was geen sprake. De collectie-Buning is een selectie uit een werkbibliotheek, die de eigenaar nodig had voor zijn publicaties. Buning bereidde zijn theaterkritieken en zijn culinaire werk grondig voor. Die beide categorieën zijn dan ook het beste vertegenwoordigd. De Spaanse letterkunde komt in hoofdzaak neer op een aantal uitgaven, ook oude drukken, in verschillende talen van Miguel de Cervantes' roman *El ingenioso hidalgo Don Quixote de la Mancha* (1605), ten dienste van Bunings vertaling van dat boek, in samenwerking met de hispanist C.F.A. van Dam. Overigens betreft de mooiste uitgave van Cervantes in de collectie een ander werk, *Los seis libros de Galatea* (Madrid 1784). Onder de diversen bevinden zich ongeveer 70 edities van eigen werk, waarvan sommige in bibliofiele uitvoering, soms met aantekeningen. Uitgaven van Nederlandse collega's bevatten dikwijls een opdracht, zoals deze van A. den Doolaard: 'Voor J.W.F. Werumeus Buning / in hoogachting: / een klein geschenk voor / den verzenbaas / van den Jongen Hond'.

Bunings boeken werden vanaf 18 februari 1960 verwerkt. Met deze collectie kwamen er ongeveer 250 titels over culinaria en ongeveer even veel over danskunst binnen. Deze beide categorieën werden daarmee enorm uitgebreid. De niet erg dansante en zeer op haar waardigheid gestelde Koninklijke Bibliotheek had daar tot dat moment weinig aan gedaan, waarbij komt dat koken strikt genomen niet tot haar terrein, de humaniora, behoort. Ook boeken over toneel zijn talrijk, maar het exacte aantal is niet

vast te stellen. De danscollectie bestrijkt een breed scala, van de Oudheid via de Franse hogere kringen tot AJC-dansjes en exotica. De zwier van die Parijse salons wordt mooi vertolkt door Henri Cellarius, *La danse des salons*. Het zwaartepunt van de collectie wordt gevormd door het klassieke ballet, waarvan de diverse vormen worden belicht door zowel achttiende- en negentiende-eeuwse werken als door contemporaine literatuur, die uiteraard in de meerderheid is. Een journalist als Buning hield de actualiteit goed bij. Er zijn veel algemene werken, maar ook studies over afzonderlijke balletten en scenario's. Van de laatste categorie is een fraai voorbeeld Félicien Champsaur, *Les bohémiens. Ballet lyrique en 4 actes et 9 tableaux*, met illustraties van onder anderen Félicien Rops. Veel aandacht is er ook voor biografieën van dansers en choreografen. Een kostelijke hommage aan een grote ballerina is Louis de Fourcaud, *Léontine Beauregard*. Bunings collectie bevatte weinig boeken over Nederlandse danskunst en dan nog vooral over volksdansen.

Ook de culinaria vertonen een bonte verscheidenheid: encyclopedische werken, verhandelingen en natuurlijk veel receptenboeken, algemene, regionale, andere gewijd aan verschillende ingrediënten en aan aspecten als gezondheid, vegetarisme, rituele keuken, inmaken, koken in oorlogstijd, serveren. De Franse keuken is, naast kookboeken uit een twaalftal andere landen, prominent aanwezig, met als oudste voorbeeld François Pierre de la Varenne, *Nouveau cuisinier françois ou l'école des ragoûts* (Lyon 1727), een herdruk van het befaamde boek uit 1651. Buning had alle Franse coryfeeën, zoals Curnonsky, Escoffier, Montagné, Pellegrin, Reboux. Er is één grote afwezige: Ali-Bab. Maar er zijn ook een paar klassieke Nederlandse kookboeken present, zoals Catharina Zierikhoven (pseudoniem van J.A. de Chalmot), *Volkomen Nederlandsch kookkundig woordenboek, voorgesteld in de Friesche keukenmeid en verstandige huishoudster* (Leeuwarden 1772) en *De nieuwe in- en buitenlandsche kock, of voor een ieder in 't algemeen zeer nuttig en kundig kookboek* (Nijmegen ca. 1795). En dan de wijn, door Buning zelf menigmaal bezongen. Hij hief goed gedocumenteerd het glas en keek ook buiten Frankrijk. Interessant is de aanwezigheid van veel 'grijs' materiaal, soms eigen werk in opdracht van de levensmiddelenbranche, maar ook reclamemateriaal van die bedrijfstak. Het lijken op het eerste gezicht onaanzienlijke geschriftjes, maar ze zijn vaak onvindbaar omdat ze verder niet in openbare collecties opgenomen zijn. Buning schreef graag voor firma's, natuurlijk over wijn, maar ook over kruiden, tabak en zoetmiddelen. De activiteiten van Werumeus Buning hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen dat Nederland smakelijker kookt, eet en drinkt en mooier danst. Bij de Koninklijke Bibliotheek heeft zijn nalatenschap vaart gebracht in de collectievorming op genoemde vakgebieden. Zijn culinaire geestdrift trilde impliciet na in de zeer succesvolle tentoonstelling *Kookboeken door de eeuwen heen*.

Bankiers, zakenlieden, directeuren en boekhandelaars

Dat nuchtere zakenmannen soms warmbloedige en ruimhartige verzamelaars zijn, blijkt uit de rijke collecties die de Koninklijke Bibliotheek van hen heeft verworven. Na de plotselinge dood van boekhandelaar Bakhuyzen in 1884 schonken zijn drie zusters, overeenkomstig zijn aanwijzingen, diens verzameling over nationale feesten, met de eikenhouten boekenkast erbij. Antiquaar Mensing wilde echter terdege worden betaald voor zijn prachtige collectie boekbanden: een bedrag van f45.000,- voor meer dan 400 banden. Uit de nalatenschap van de bankier D.F. Scheurleer kocht het Rijk onder meer ruim 3.000 liedboeken, nog slechts een klein deel van zijn immense en wereldberoemde muziekverzameling. François Waller verzamelde van alles: ex-libris, sierpapier, kinderprenten, gravures en veilingcatalogi. Zijn collectie van ruim 1.900 volksboeken kwam door aankoop uit zijn nalatenschap in de Koninklijke Bibliotheek terecht. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwam de collectie van ingenieur Louis Koopman eerder in de KB dan verwacht. Zijn verzameling Franse belletrise, vaak in bibliofiele uitgaven, is een monument voor zijn jong gestorven verloofde. In 1948 droeg M. Niemeijer, directeur van een levensverzekeringsmaatschappij, zijn legendarische schaakverzameling over aan de KB. Uit de verbeurd verklaarde bibliotheek van H.A. van Baak kocht de Koninklijke Bibliotheek in 1952 een groot aantal oude gedrukte werken. Het legaat van waarschijnlijk de grootste Nederlandse bibliofiel van de twintigste eeuw, jonkheer M.R. Radermacher Schorer, werd de kernverzameling van het Museum van het Boek, maar zijn handschriften bleven in de KB. Een van de belangrijkste papierverzamelingen ter wereld, de particuliere collectie van Henk Voorn, kwam door aankoop in 1971 in de KB, vooral doordat de verzamelaar te kampen kreeg met ruimtegebrek. Na het plotseling overlijden in 1993 van de Haagse makelaar Edmond Nadorp schonken zijn vrouw en kinderen zijn meer dan 4.000 delen tellende bibliotheek over zijn passie: bridge.

M.A.J. Bakhuyzen

Naam: M.A.J. Bakhuyzen

Beroep: boekhandelaar, 1820-1884

Verwerving: geschenk, 1884

Onderwerp: nationale negentiende-eeuwse feesten, topografische boeken, boekdrukkunst

Omvang: ca. 60 gebonden delen en een aantal boeken in eikenhouten kast

Marie Alexandre Jaques Bakhuyzen werd geboren in Den Haag op 26 december 1820 als oudste zoon van de boekhandelaar Alexander Hieronymus Bakhuyzen en Marie Jacqueline Stevens. Naast hem bestond het gezin uit vijf dochters en een jongenstweeling. Drie kinderen stierven op jonge leeftijd. Toen zijn moeder op 18 juni 1844 overleed, leefden er nog vijf kinderen. Alleen zijn broer, de kunstschilder Alexander Hieronymus Bakhuyzen (1826-1878), verliet het ouderlijk huis. Die vertrok in 1859 naar Amsterdam, werd in 1864 in zijn woonplaats Leiden onder curatele gesteld en bracht zijn laatste jaren door in Middelburg. De drie overgebleven zusters, Jacqueline Gerardina (1816), Jeanne Henriette (1822) en Marie Jacqueline (1823) woonden heel hun leven samen met hun broer in het ouderlijk huis aan de Nieuwe Uitleg 5 (E 298,299). Alle vier bleven ze ongehuwd.

Bakhuyzen werkte bij zijn vader in de zaak. Bij de volkstelling van 1850 werd als zijn beroep 'boekhandelaar' opgegeven, evenals in het bevolkingsregister 1861-1879. Hij heeft zich evenwel niet als zelfstandig boekhandelaar gevestigd, hoewel hij na de dood van zijn vader wel het patent kreeg diens zaak voort te zetten. Op de achterzijde van het 'Bewijs van lidmaatschap der Vereeniging ter Bevordering van

de Belangen des Boekhandels' van zijn vader, schreef hij dat hij de laatste jaren het beheer over het bedrijf gevoerd had, het na de dood van zijn vader nog drie maanden voortzette, maar het beëindigde op 31 maart 1876. Een zelfde gang van zaken is te reconstrueren uit de advertenties in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*: op 14 januari 1876 kondigde M.A.J. Bakhuyzen aan dat hij per 1 januari de zaak van zijn vader overgenomen had en op dezelfde voet voort zou zetten, maar nauwelijks twee maanden later, op 21 maart, zette hij een advertentie dat hij de zaak op 31 maart zou liquideren en abbonnementhouders naar collega M.M. Couvé verwees. In het *Adresboek voor den Nederlandschen boekhandel*, komt hij alleen in 1876 voor. Op 7 januari 1884 overleed hij op 63-jarige leeftijd.

'Hoogst nauwkeurig en net in al wat hij deed en met dien ijver en die volharding bezielde welke de groote verdiensten van zulke liefhebbers-verzamelaars uitmaken', aldus schetste de toenmalige bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, M.F.A.G. Campbell de manier waarop Bakhuyzen zijn verzameling over nationale feesten opgebouwd had. Dat hij dit onderwerp koos verbaasde Campbell niets, want *'Het is nu eenmaal, hoe ongelukkig ook op zich zelf, regel dat men in Nederland geene of slechts weinige groote herinneringsdagen kan vieren zonder dat er onder de zonen van hetzelfde vaderland strijd ontstaat. De uitingen van zoodanige tweespalt zijn zoo vele, de vlugschriften, strijdschriften, gedichten, prenten, toegangskarten, tijdschrift- en dagbladartikelen, aanplakbiljetten enz. enz. vermenigvuldigen zich zoo zeer, dat een waar liefhebber zich opgewekt gevoelt hand aan het werk te slaan.'*

Dat deed Bakhuyzen dan ook. Hij bracht over een aantal belangrijke negentiende-eeuwse feesten alles wat hij maar te pakken kon krijgen bijeen. Zo verzamelde hij bijvoorbeeld over het feest ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld van Laurens Jansz Coster op de Grote Markt in Haarlem in 1856 pamfletten, afbeeldingen van Coster, stukken over het Costerbeeld, een afgietsel van het beeld, programma's, liederen, muziek, penningen, kranten, toegangskarten tot en met de medaille die de knechts tijdens de feesten droegen toe. En wat te denken van de stukken die hij bijeenbracht over de feestelijkheden van 1863, waarbij vijftig jaar 'Nederlands herstelling in de onafhankelijkheid' gevierd werd. Ook over deze herdenking is in de collectie veel materiaal te vinden dat de verschillende aspecten van de feesten belicht, waaronder een 'Monumentale voorstelling in metaal van den Prins van Oranje te Scheveningen in 1813', compleet met lijst van intekenaren. Voor al dit ongelijksoortige materiaal liet hij mappen, dozen en portefeuilles maken, vermoedelijk door de Haagse binder Benoist. De pamfletten, programma's, plano's, liederen en dergelijke plakte hij in; de affiches en kranten vouwde hij waarna ze ook ingeplakt werden en voor penningen en dergelijke liet hij dozen maken. Iedere deelcollectie is voorzien van een door Bakhuyzen eigenhandig bijgehouden register. Bij het doorkijken van de verzameling is het opvallend hoe fris alles er nog uitziet, alsof het gisteren gedrukt is.

Naast dit gelegenheidsmateriaal stond er nog een aantal verwante boeken in de kast: zeventiende-eeuwse liedboeken zoals *'t Geestelyck kruyd-hofken*; een zestigtal prinselijke en andere almanakken; de zeldzame eerste en tweede druk van Constantijn Huygens *Eufrasia* en enkele prachtige topografische boeken zoals *Gezichten van voorname Hollandsche, Utrechtsche, Geldersche enz. dorpen* uitgegeven door E. Maaskamp, en Corn. Elants, *Afbeeldingen van 's-Gravenhage in haar platte grond gemeeten en in 't koper gemaakt*.

Bakhuyzen overleed vrij plotseling, voordat hij officieel had kunnen regelen wat hij met zijn verzameling voorhad. Maar bij de collectie lag een lijstje van de belangrijkste onderdelen, waarboven hij geschreven had: 'voor de Kon. Bibliotheek' en ook tijdens zijn leven had hij herhaaldelijk gezegd dat zijn verzameling na zijn dood naar de Koninklijke Bibliotheek moest. Campbell nam het geschenk graag aan. Hij ontving het aanbod op 4 maart, bekeek de collectie op 5 maart en schreef vier dagen later aan de Minister: *'Eene voorloopige inzage heeft mij de overtuiging geschonken dat dit eigenaardig geschenk juist daarom van groote waarde is omdat die verzamelingen zóo volledig zijn en zóo doelmatig bijeen gebracht als ik slechts zelden heb gezien. [...] Wenschelijk zou het mij voorkomen indien Uwe Excellentie, door middel van den Nederlandsche Staatscourant den volke bekend wilde maken wat deze Koninklijke Bibliotheek*

aan de verzamelzucht van wijlen den heer Bakhuyzen en aan het geschenk door zijne zusters gedaan te danken heeft.'

En zo werd mogelijk waarmee Campbell zijn korte levensbericht van Bakhuyzen besloot: 'Ieder die nu of in het vervolg de feiten en meeningen wil leeren kennen die bij gelegenheid van de genoemde feestelijke gelegenheden plaats grepen of geopenbaard werden, weet nu dat hij zijn weetlust kan bot vieren in de Koninklijke Bibliotheek'. En zo is het nog steeds. Bakhuyzens kast staat er nog, en al zijn inmiddels wat boeken uit de collectie verplaatst, het vele gelegenhedendrukwerk dat nog in de kast staat, biedt een prachtig zicht op de manier waarop dergelijke grote feesten in de negentiende eeuw beleefd en gevierd werden.

A.W.M. Mensing

Naam: A.W.M. Mensing

Beroep: antiquaar en veilinghouder, 1866--1936

Verwerving: aankoop, 1909

Onderwerp: boekbanden

Omvang: 412 banden

De basis voor de boekbandencollectie van de Koninklijke Bibliotheek werd gelegd in 1909, met de aankoop van de collectie boekbanden van de Amsterdamse antiquaar Anton W.M. Mensing. Anton Mensing werd op 27 juni 1866 te Amsterdam geboren als vierde kind van Adelheid Trautwein en Carl Mensing. De omgeving waarin hij opgroeide, zal zeker aan zijn interesse voor de boekband hebben bijgedragen. Zijn vader bezat een boekhandel en genoot faam als handboekbinder. Anton en zijn broers Bernard en Jan kwamen ook in het boekenbedrijf terecht. De in 1869 geboren Jan werd, net als zijn vader, boekbinder en volgde hem in 1893 als eigenaar van de firma op. Jan behoorde in 1896 tot de oprichters van de Vereniging 'Kunst toegepast op boekbanden'. Deze vereniging gaf gedurende twee jaar het tijdschrift *De boekband* uit, waarin veel artikelen over de geschiedenis van de band verschenen, en organiseerde ook de tentoonstelling die in februari 1896 in de Haagsche Kunstkring gehouden werd. Jan Mensing zond voor deze tentoonstelling veel voorbeelden van bindwerk van zijn vader in, terwijl het oudere bindwerk voor een groot deel afkomstig was uit de collecties van D.F. Scheurleer en Anton Mensing.

Na eerst in het bedrijf van zijn vader gewerkt te hebben, trad Anton op vijftienjarige leeftijd in dienst van de firma Van Langenhuysen, waarvan J.A. Alberdingk Thijm de eigenaar was. Bij Thijm ontmoette hij de directeur van het Rijksprentenkabinet, J.Ph. van der Kellen, die hem in contact bracht met F. Adama van Scheltema, eigenaar van de firma Frederik Muller. Mensing trad er in 1885 in dienst, werd achtereenvolgens chef van het antiquariaat, hoofd van de boekenafdeling en in 1892 compagnon. Na de dood van Adama van Scheltema in 1899 nam hij het bedrijf over. Mensing verlegde en verbreedde de activiteiten van het huis, ging in eigen huis veilen en legde zich steeds meer toe op de prent- en schilderkunst; de boekenafdeling werd in 1912 geliquideerd. Hij bracht rijk geïllustreerde en luxueuze catalogi uit en verwierf een belangrijke positie op de internationale markt.

Mensing had een grote liefde voor de geografie. Een aanzienlijk deel van zijn collectie kaarten, globes en atlassen droeg hij in 1922, deels door verkoop, deels door schenking, over aan het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam, waarvan hij een van de oprichters was. In 1929 verkocht hij het overgrote deel van zijn zeevaarkundige instrumentenverzameling aan het Adler Planetarium and Astronomical Museum in Chicago en in de jaren 1934 tot 1936 nog eens zestien globes aan het National Maritime Museum in Greenwich.

Na Mensings dood op 24 juni 1936 werd zijn boekencollectie in twee delen bij Sotheby's in London geveild, op 15-17 december 1936 en 20-22 april 1937. Het was een verzameling van grote klasse, waar menig bibliofiel jaloers op zal zijn geweest. Onder de hamer kwamen topstukken op het gebied van boekillustratie, geïllumineerde handschriften en vooral geografische werken en atlassen, vaak in fraaie of belangrijke banden. Andere veilingen waren gewijd aan Mensings collecties topografische tekeningen (1937), schilderijen (1938) en prenten en tekeningen (1939).

Zijn collectie boekbanden had Mensing dus al in 1909 aan de Koninklijke Bibliotheek verkocht. Blijkens een brief van 30 maart 1909 van Mensing aan bibliothecaris Byvanck, hadden beide heren gesproken over de mogelijke aankoop van 'die collectie HSS en merkwaardige boekwerken'. De onderhandelingen waren toen blijkbaar al in een vergevorderd stadium: er wordt in de brief ook al over betalingstermijnen gesproken. Toch maande Mensing Byvanck tot enige spoed, er hadden zich ook andere gegadigden gemeld. Op 28 mei beschikte Byvanck over voldoende informatie om een brief aan de Minister te richten, met het verzoek extra fondsen ter beschikking te stellen.²⁰ De totale verkoopsom van f45.000,- zou in vijf jaar afgelost kunnen worden, indien de Minister jaarlijks aan de door de Koninklijke Bibliotheek te betalen f5.000,- een bedrag f4.000,- zou willen toevoegen. Byvanck ging in zijn brief uitgebreid in op het belang van

een verzameling handschriften en boeken [...], waarvan de meesten uitmunten door bijzondere schoonheid van uitvoering, illustratie en band, of door groot historisch en litterarisch belang. De collectie is de vrucht van een jarenlang zoeken en uitlezen op verschillende auctie's in Europa gehouden en vormt, zou men kunnen zeggen, een geheel, door de persoonlijkke voorliefde waarmede zy is byeengebracht [...]. Een zeer voorname afdeling wordt vervolgens gevormd door werken van dichters en prozaschryvers, door henzelf in smaakvolle banden aan hun begunstigers aangeboden [...]. Een tweede [...] unieke afdeeling, bestaat uit een collectie van Joodsche godsdienstige boeken, zooals ze gebruikt werden door de leden der Portugeesche Israelitische gemeente te Amsterdam, in de voorname kringen. Ze zyn op perkament gedrukt en voortreffelyk bewaard in hun schildpadden en marocynen banden. Een derde afdeeling geeft een blik op het patricische leven onzer voorvaderen in de 17de en 18de eeuw, omdat ze bestaat uit kerkboeken en bybels, gelyk ze by plechtige gelegenheden [...] werden vereerd, met hun oude banden en sloten en soms meer weelderige dan smaakvolle versiering. Andere afdeelingen zyn afkomstig van Nederlandsche bibliophilen, op den overgang van 17de tot 18de eeuw.

Gewone boeken, stelde Byvanck, verliezen snel hun waarde omdat zij vervangen worden door recentere. *Maar de groote verzamelingen, die het my, gedurende myn beheer, gelukt is aan te leggen, van handschriften, van albums, van zeldzame boeken enz., die verzamelingen zyn reeds in den korten tyd, dat ik het beheer der Bibliotheek heb, verdrie-, ja vvierdubbeld in waarde.*

Al op 8 juni gaf Minister Heemskerk het groene licht. Kort daarop ontving Byvanck een getypte lijst met beschrijvingen van de eerste 192 nummers. Op 6 juli stuurde Mensing een 'in groote haast' afgemaakte handgeschreven lijst met als opschrift 'Catalogus v.d. Collectie Boekbanden, toebehorend aan A.W.M. Mensing 2e gedeelte', met de nummers 193 tot en met 412. Op beide lijsten wordt overigens ook melding gemaakt van losse stukken beslag, een textiele bekleding, banden zonder inhoud en uitgeknipte stukken bandversiering.

Na enig heen en weer geschrijf over het op te stellen contract kwam de koop snel rond, waarna Mensings medewerker L. van de Vegte per brief van 20 juli aan Byvanck kon melden dat die dag negen koffers en kisten, inhoudende de collectie boekbanden, met de schuit van de Haagse schipper Boelhouwer verzonden zouden worden. Op 26 juli werden nog enkele banden nagezonden, die 'bij het opruimen van een paar kasten ten huize van den heer Mensing' gevonden waren.

Op 22 juli liet Mensing aan Byvanck nog een exemplaar van de lijst sturen, waarop hij per band een taxatiewaarde had aangegeven. Los verkocht zouden de banden een totale waarde van ongeveer f 68.000,- vertegenwoordigen. Ook stuurde hij een kistje met 46 clichés die hij blijkbaar al had laten maken met het oog op een te vervaardigen verkoopcatalogus, die nu dus niet meer verschijnen zou.

In een brief van 28 juli deed Mensing nog een poging Byvanck te bewegen tot een snellere financiële afwikkeling dan in de afgesproken vijf jaar. In dat geval zou dat hem 'zeker aanmoedigen nog eens een andere aanbieding aan het Rijk te doen van een kleine maar zeer belangrijke collectie in andere geest maar toch ook bij u thuisbehorend.' Op wat voor collectie Mensing doelde is niet bekend. De betaling is volgens oorspronkelijk plan afgewikkeld, en een dergelijke collectie heeft hij nooit meer aangeboden. De collectie-Mensing kan, in aansluiting op wat Byvanck stelde, gekenschetst worden als: enige fraaie laatmiddeleeuwse Nederlandse handschriften in goede contemporaine banden, relatief veel joods materiaal in fraaie banden, vele banden met een kenmerk van de oorspronkelijke eigenaar, vooral wapens, heel veel met een wapen als enige sier, veel banden in ongebruikelijke materialen (zoals 'haaienleer', schildpad en zilver), met zilveren of gouden beslag en sloten of geheel uitzonderlijke stukken, zoals een 'rugloze' band, een ovaal notitieboekje in geheel zilveren bandje²² en verder het al genoemde losse materiaal, zoals sloten en stukken bandbekleding. De collectie biedt een redelijk evenwichtig overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse boekband tussen 1460 en 1830 - oudere stukken bevat zij niet en slechts een enkele latere. Mensing had vrij veel Nederlandse banden met familiewapens bijeengebracht. De collectie bevat ook diverse prijsbanden, in Nederland veruit de meest voorkomende wapenband. Achttiende-eeuwse banden zijn het best vertegenwoordigd. Ook van de zestiende-eeuwse Zuid-Nederlandse band zijn fraaie voorbeelden aanwezig, waaronder verschillende soorten paneelstempels in blindstempeling, en een aantal banden van of uit de omgeving van Plantijn. Ook na de verkoop bleef Mensing zich voor zijn vroegere collectie interesseren. Zo correspondeerde hij in 1928 met bibliothecaris Molhuysen over een in opdracht van Thomas Hollis vervaardigde band, waarover hij de Koninklijke Bibliotheek een uitvoerige notitie had verschaft. In 1934 probeerde hij zelfs 25 banden door ruiling terug te krijgen. Bibliothecaris Molhuysen sloeg het verzoek niet direct af en daaraan danken we lijstjes van de bedoelde stukken, vooral banden die al bij de aankoop in 1909 als belangrijk waren omschreven: de eerste druk van de *Practijck des lantmetens* van Sems en Dou in een perkamenten band met het wapen van prins Maurits, de *Heptaméron* van 1559 in een Parijse band met het wapen van Willem van Oranje, een *Libro de oraciones* uit 1663 in een schildpadden bandje met fraaie geciseleerde en beschilderde snede en exemplaren op perkament van de Amsterdamse uitgave van de vijf boeken van Mozes van 1726, waaronder een met het wapen van Aaron de Joseph de Pinto. In ruil bood Mensing zeven middeleeuwse handschriften, alba amicorum uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw, en zestien autografen aan. Molhuysen wees het voorstel uiteindelijk van de hand, omdat hij meende de stukken niet aan een openbare collectie te kunnen onttrekken en omdat hij vond dat de waarde van de handschriften niet opwoog tegen die van de banden. Een gedeelte van de op de lijst genoemde stukken is in 1936 en 1937 geveild. Enkele zijn toch in de Koninklijke Bibliotheek terecht gekomen. Op de veiling kocht de Koninklijke Bibliotheek zes alba, waaronder het eerder aangeboden album van Samuel Emmius. Andere zijn daarna nog verworven, zoals het beroemde album van Petrus Scriverius door aankoop bij de firma Nijhoff in 1939, twee delen van het album van Ernst Brinck in 1947 als geschenk van H. Bos Kzn., en het album Mültz, via de in 1952 verworven collectie Van Baak. Mensing stelde voor zijn firma Frederik Muller & Cie soms specialistische verzamelingen samen, die in hun geheel verkocht of geveild werden. De officiële correspondentie met de Koninklijke Bibliotheek rond de aankoop van de collectie boekbanden liep ook via de firma, wat suggereert dat het om zo'n verzameling kan gaan. Maar uit bijvoorbeeld de opschriften van de lijsten, het feit dat nog enkele stukken bij hem thuis gevonden werden en het feit dat hij later op enkele speciale stukken terugkwam, blijkt dat het wel degelijk zijn persoonlijke verzameling was. Interessant zijn ook Mensings aantekeningen over het onderhoud van de perkamenten prijsbanden en verteerd leer (huisrecepten van zijn vader?), over de mogelijkheid om linten van prijsbanden aan te vullen en over enkele banden afzonderlijk, zoals de band om Barlaeus' *Marie de Médicis entrant dans Amsterdam*, in olijfgroen marokijn en met het wapen van de familie Van Hinlopen, en de fraaie band gemaakt door de Haagse binder Thomas van Os om

Hemsterhuis' *Lettre sur les désirs*. Mensing kocht die, tezamen met andere boeken van de beroemde filosoof, vijftien jaar eerder op de veiling van prinses Gallitzin, Hemsterhuis' correspondentievriendin. Byvancks aankoop van de collectie-Mensing had duidelijk te maken met zijn plannen om in de Koninklijke Bibliotheek een Museum van het Boek te stichten. In het jaarverslag over 1909 wordt de naam Mensing niet genoemd en wordt ook niet over boekbanden gesproken, Byvanck vermeldt slechts 'de aanzienlijke hulp, die wij van Uwer Excellenties departement verkregen, toen het er op aankwam eenige kostbare handschriften (getijdeboeken) te verwerven'.²⁸ In de jaarverslagen over de volgende jaren was hij wat duidelijker over het buitengewoon krediet voor deze aankoop, waarbij hij ook de boekbanden noemt en de aankoop ook duidelijk plaatst in het kader van de inrichting van het museum, die in 1910 begonnen was. Tot museum bestemde Byvanck vier vertrekken aan de achterkant van het pand Lange Voorhout, waaronder de zogenoemde bandenkamer, waar de collectie-Mensing werd geplaatst. Waarschijnlijk is men spoedig daarna begonnen met het bijplaatsen van al in de Koninklijke Bibliotheek aanwezige fraaie banden.

Als verzamelaar van de collectie die het beginpunt zou vormen voor de opbouw van de boekbandencollectie van de Koninklijke Bibliotheek, wordt Mensing dus niet genoemd in de jaarverslagen van de bibliotheek, en ook in Brummels *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek* komt zijn naam niet voor. Toch was de aankoop van zijn collectie zo belangrijk, dat we de vraag kunnen stellen of de Koninklijke Bibliotheek nu een afzonderlijk beheerde collectie boekbanden zou hebben gehad, wanneer zij deze verzameling niet had gekocht.

D.F. Scheurleer

Naam: D.F. Scheurleer

Beroep: bankier, musicoloog, 1855-1927

Verwerving: aankoop, 1933

Onderwerp: liedboeken en daarmee samenhangend materiaal

Omvang: ca. 3.000 gedrukte werken, merendeels van vóór 1800, en ca. 100 handschriften

Oude liedboeken zijn een schaars goed. Hoewel er honderduizenden van geweest zijn, is er van heel wat uitgaven geen enkel exemplaar meer over. Een van de oudste en zeker ook een van de meest invloedrijke, het zogenaamde *Antwerps liedboek*, kennen we slechts in de derde druk, en ook daarvan is maar één exemplaar bewaard gebleven. G.A. Bredero's eerste liedbundel, die onder de naam *Geestich liedt-boecxken* in 1616 in Leiden moet zijn verschenen, was zo gewild dat de auteur hem zelf niet eens bezat - en wij ook niet. Van *De vermakelijcke buys-man, ofte koddige boots-geselletje: singende veel vermaeckelijcke visschers ende matroose liedjes, als oock verscheyde nieuwe amoureuse herders en vreughde-gesangen* kennen we de hier geciteerde negende druk uit 1703 en de elfde en twaalfde uit 1724 en 1737. Alle andere edities zijn spoorloos.

Toen dus de Koninklijke Bibliotheek in 1933 kans zag haar toch al niet onaanzienlijke collectie van Nederlandse liedboeken te verrijken met de beroemde verzameling van wijlen D.F. Scheurleer, nam haar bibliothecaris, P.C. Molhuysen, in het jaarverslag terecht grote woorden in de mond: 'Nu mag ik wel reeds zeggen, dat het de belangrijkste aanwinst is die de Koninklijke Bibliotheek in deze eeuw heeft verkregen'.

In totaal waren er met deze aanschaf zo'n 3.000 boeken gemoeid: liedboeken van de zestiende tot de twintigste eeuw en aanverwante literatuur. Toch was dit nog maar een klein deel van de volledige nalatenschap van D.F. Scheurleer. Zijn verdienstelijke activiteiten beperkten zich ook niet tot het

verzamelen van liedboeken, maar strekten zich uit tot alle terreinen van de muzikwetenschap en daarbuiten.

De wieg van Daniel François stond in het huis van het Haagse bankiersgezin van Willem Scheurleer en Martina Heldewier. Hij werd geboren op 13 november 1855 als jongste van drie kinderen. Dat hij zijn vaders beroep zou gaan uitoefenen stond al snel vast. Van 1873 tot 1875 bekwaamde hij zich in het vak aan de Dresdense handelsschool. Daarna kwam hij bij zijn vader op kantoor. In 1879 werd hij medefirmant, vanaf 1890 leidde hij de bank alleen. In 1880 was hij in het huwelijk getreden met Maria Lunsingh Tonckens, die hem een dochter schonk. In 1891 weduwnaar geworden, hertrouwde hij anderhalf jaar later met Etta Lunsingh Tonckens, de zus van zijn eerste vrouw. Uit dit huwelijk werd een zoon geboren. Op zijn vijftenzestigste trok Scheurleer zich uit de bankzaken terug. Hij overleed op 6 februari 1927.

De ongetwijfeld drukke en veeleisende bezigheden op zijn bank hadden zo goed als niets te maken met de passie die levenslang zijn vrije uren vulde: de muziek. Nauwelijks twintig jaar en net terug uit Dresden schreef Scheurleer voor het pas opgerichte tijdschrift *De banier* een bijdrage over Richard Wagners 'Meistersinger von Nürnberg'. Daarin komt een passage voor die even typerend is voor Wagner als voor Scheurleer: 'Wagner, en dit is wel zijne grootste verdienste, zocht de opera zóó te hervormen dat de muziek met den tekst, als één geheel beschouwd, kunstwaarde bezit. [...] Hij wil woorden en muziek zoo innig mogelijk verbinden.' Het leggen van verbanden, tussen tekst en melodie, tussen muziek en andere kunstvormen, tussen kunst en geschiedenis, maar ook tussen mens en muziek, lijkt het *Leitmotiv* in het leven van Scheurleer. Zijn grootste belangstelling ging uit naar het geheel, naar de samenhang der delen. Maar tegelijkertijd had hij aandacht en diepe bewondering voor de 'grote mannen' die boven dat geheel uitstaken en er leiding aan gaven. Het past geheel in dit beeld dat zijn eerste monografie gewijd was aan de vergelijking tussen een componist en een schilder: *Twee titanen der negentiende eeuw*. Hector Berlioz en Antoine Wiertz (1878). In deze en volgende jaren publiceerde hij verder over muziek, literatuur, filosofie en geschiedenis. Zijn bijzondere aandacht ging uit naar het oude Nederlandse lied en alles wat daarmee in verband stond. Van oudsher zag hij in het lied het gelijke belang van tekst en melodie. Zijn onderzoeken breidden zich echter ook uit tot het cultureel en historisch kader waarin ze tot stand waren gekomen, en tot de vorm waarin ze waren neergelegd en overgeleverd: de liedboeken. Dat leidde als vanzelf tot de heruitgave, met inleidingen, van twee belangrijke oude liedboeken, *Een deuoot en profitelyck boecxken* (1889) en *Ecclesiasticus* (1898), en tot een bibliografie van de oudste Nederlandse psalmberijming, *De souterliedekens* (1898).

De veelomvattende aanpak van Scheurleer bleek ook in zijn boek *Het muziekleven in Nederland in de tweede helft der 18e eeuw in verband met Mozart's verblijf aldaar* (1909), nog altijd het meest gezaghebbende werk over dit onderwerp. Voor de Leidse universiteit was deze studie aanleiding om de bankdirecteur een eredoctoraat toe te kennen. Wellicht het meest kenmerkend voor de persoon Scheurleer was evenwel de kloeke, rijk geïllustreerde, driedelige uitgave *Onze mannen ter zee in dicht en beeld* (1912-1914), waarin heldendaden en memorabilia uit de vaderlandse geschiedenis worden gepresenteerd aan de hand van een reeks liederen, gedichten en portretten. In zijn inleiding beschrijft hij hoe de liedboeken daarvoor een boeiende en veelzijdige bron hadden gevormd. Scheurleer was ook actief in het verenigingsleven. Ruim dertig jaar, van 1896 tot zijn dood in 1927, was hij voorzitter van de Vereeniging voor Noord-Nederland's Muziekgeschiedenis en nationaal en internationaal bekleedde hij nog tal van functies in het muziekwezen.

Toch zijn het noch deze activiteiten, noch zijn meer dan 150 publicaties waardoor de naam 'Scheurleer' bekend is bij elke antiquaar, elke bibliograaf en elke literatuur- of muziekhistoricus. Zijn grootste roem dankt hij aan zijn initiatief tot het samenstellen van een inventaris van alle Nederlandse liedboeken die tot het jaar 1800 zijn verschenen. Deze catalogus, waarin de beschrijvingen verzorgd zijn door A.J. de Mare, 'amanuensis aan de Koninklijke Bibliotheek', zag in 1912 het licht. De titels van ruim 4.000 liedbundels uit een twintigtal grotere en kleinere collecties zijn hierin bij elkaar gebracht. Het boek is nog

altijd het standaardwerk op dit terrein en een vervolg erop voor de negentiende en twintigste eeuw blijft een groot desideratum.

Bij het samenstellen van deze inventaris is zwaar geleund op de collectie van Scheurleer zelf. Diens liefde voor de muziek had zich immers niet beperkt tot studie alleen. Juist omdat hij zich van jongs af aan bewust was van het verband tussen klank en instrument, tussen liederen en de tijd van hun ontstaan, legde hij zich evenzeer toe op het verzamelen van muziekinstrumenten, muziekafbeeldingen en muziekliteratuur. In de kamers van zijn kapitale woning aan de Laan van Meerdervoort in Den Haag werden gamelans en klavecimbels, violen en serpente uitgestald. De boekenkasten in zijn studeerkamer en bibliotheek vulden zich met partituren, libretti, liedboeken en manuscripten. Portretten van componisten en afbeeldingen van musicerende gezelschappen sierden de wanden. Scheurleers verzameldrang beperkte zich niet tot één muziekgenre of tot één type instrumenten. Met een wellicht negentiende-eeuws, maar zeker ook door zijn karakter bepaald streven naar volledigheid, bestreek hij alle muzikale en aanverwante terreinen. Boek voor boek, fluit voor fluit breidde hij zijn collectie uit, daarbij evenzeer gesteund door zijn geldelijk vermogen als door zijn kennis en werklust. *In labore requies*, 'rust in arbeid', luidde dan ook zijn motto. Toen zijn huis te vol werd, verrees er in de tuin een afzonderlijk Muziekmuseum, dat voor belangstellenden werd opengesteld. Van de muziekbibliotheek en de instrumentenverzameling verscheen reeds in 1885 een gedrukte catalogus. Deze werd als gevolg van de niet aflatende stroom nieuwe aanwinsten in de daaropvolgende jaren nog herhaaldelijk uitgebreid en bewerkt. Volgens tijdgenoten was de verzameling de grootste en belangrijkste particuliere collectie in Europa.

Na de dood van Scheurleer in 1927 werden de muziekinstrumenten ondergebracht in het Haags Gemeentemuseum, waar ze nog steeds te bewonderen zijn. Zijn boekenverzameling werd geveild, met uitzondering van de muziekafdeling. Die werd door het Rijk aangekocht en vervolgens verdeeld. De muziekboeken gingen ook naar het Gemeentemuseum, de Koninklijke Bibliotheek kreeg de liedboeken, omdat ze uitstekend aansloten bij de daar reeds aanwezige collectie.

De liedboekenverzameling van Scheurleer biedt een compleet scala van alles wat er op dit gebied in het verleden in Nederland is verschenen. Noch in zijn inventaris *Nederlandsche liedboeken*, noch in zijn eigen verzameling had Scheurleer een beperkte definitie van het genre voor ogen. Dus treffen we er ook pamfletten in aan met één of enkele liedjes over een actuele politieke gebeurtenis, gelegenheidsbundeltjes voor een bruiloft, vliegende blaadjes met liederen over een verschrikkelijke moord, poëziebundels van bijvoorbeeld Hooft en Vondel (hun gedichten waren in eerste instantie vaak als liederen bedoeld), en prozawerken met bijbehorende liederen, zoals Adriaan Valerius' *Gedenk-clanck*. Maar wat overheerst zijn toch de gewone, herdruk op herdruk belevende geestelijke en wereldlijke liedboeken.

Veel liedboeken waren in oorsprong plaatsgebonden. Daarop wijzen titels als *D'Enchuyser Ybocken, bestaende in verscheyden vermakelijcke en stichtelijcke gesangen* (Enkhuizen ca. 1665) en *Het nieuwe Amsterdamsze slaa-tuintje, beplant met de mooiste, nieuwste en aangenaamste liederen* (Amsterdam 1773). Soms had dan de inhoud ook een lokale inslag. De *Maes-sluyse meeuwe-klagt, behelzende verscheide geestelyke gezangen en gedichten* van Frank Metael (3e dr., Dordrecht 1735) bevat onder meer een lied op de winnaar van een plaatselijke loterij, onder de titel *'tBeste lot is bij God*.

Een liedboek kon een godsdienstig karakter hebben, zoals de diverse psalmberijmingen of de *Stichtelycke rymen* van Dirck Rafaëlsz. Camphuysen (44 edities in de collectie-Scheurleer). Elk kerkgenootschap had zijn eigen bundel; later gold dat ook voor andere gezelschappen, zoals de vrijmetselaren. Verder waren er veel liedboeken met een gemengde inhoud, maar in de meeste boekjes stonden toch vooral liedjes met een werelds thema. De titels spreken wat dat betreft boekdelen: *Kleyn Jans konkelpotje, of het pleyzierige en vermakelyke Vossenburgje*. Gerymt door Pieter de Vos, of de zogenaamde Kleyn Jan (Amsterdam 1714); *De vermakelyke Cupido, of de verliefde minnares* (Amsterdam 1767); *Het vernieuwde liedboek van de hond in de pot* (3e druk, Amsterdam 1779).

Toch kan men zich op zo'n titel bekijken. Het *Medemblicker scharre-zoodtje, ghevangen en ontweydt van verscheyden visschers* (Medemblik 1650), was een geestelijk liedboek, al hoorde *Het nieuwe Medemblicker scharrezoodje* (Medemblik 1766) wel onder de wereldlijke thuis. En ook lang niet alle wereldlijke liedboeken hebben een amoureuus karakter. De vele uitgaven van het *Geuzenliedboek* tussen 1581 en 1748 (Scheurleer bezat er achttien) bewijzen de populariteit van het politieke lied. Dat geldt ook voor *Den Oranje nagtegaal, vrolyk zingende op de takken van eenen groenen Oranje boom* uit ca. 1790. Liedboeken, althans het merendeel ervan, waren gebruiksboeken bij uitstek. Ze stonden niet keurig in een boekenkast, maar gingen mee naar de kerk of de kroeg. Ze moesten makkelijk in een jaszak of een reistas passen. Ze mochten ook niet te duur zijn, want er ging nog wel eens een kroes bier overheen. De koper was sowieso regelmatig aan een nieuwe bundel toe, 'waer in te vinden zyn de aldernieuwste liederen, die heedendaegs gezongen worden'.³⁷ Bovendien, iedereen zong, ook de minder bedeeden. Vandaar het streven om zoveel mogelijk tekst in een klein boekje bijeen te krijgen. De verschillende edities van het populaire *'t Groot Hoorns liedtboeck* waren, in weerwil van hun naam, nauwelijks groter dan lucifersdoosjes. Soms werden ze bij bruiloften aan het bruidspaar aangeboden; voor die gelegenheid werden ze sierlijk ingebonden en voorzien van zilveren of gouden slotjes. De verzameling Scheurleer telt er ruim 25 uitgaven van, waaronder vele met een bijzondere band. Zó klein was overigens wel uitzonderlijk. De meeste liedboeken verschenen in een handzaam octavo- of duodecimoformaat, vaak oblong. Ze werden soms opgesierd met enkele afbeeldingen: goedkope houtsneden of wat duurdere kopergravures. Af en toe waren ze voorzien van muzieknotaties, maar meestal volstonden wijsaanduidingen. Druktechnisch waren ze vaak niet best verzorgd. Sommige wemelden van de drukfouten. Anderzijds waren bijvoorbeeld de verschillende edities van J.J. Starters Friesche lusthof en de uitgave van G.A. Bredero's *Boertigh, amoureuus, en aendachtigh groot lied-boeck* (Amsterdam 1622) uitgevoerd in een royaal quartoformaat, met verschillende lettertypes en tal van aardige illustraties. Groot of klein, duur of goedkoop, de liedboeken bieden steeds een buitengewoon boeiend en levendig beeld van alles wat er in de zeventiende en achttiende eeuw werd gezongen. Elk exemplaar uit de ongekend rijke collectie-Scheurleer levert daarvan het bewijs.

F.G. Waller

Naam: F.G. Waller

Beroep: jurist, 1867--1934

Verwerving: aankoop, 1937

Onderwerp: Nederlandse en Vlaamse volksboeken

Omvang: ruim 1.900 delen

In januari 1944 schreef Anne H. Mulder een briefje aan de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek met het verzoek om het boekje *De gedebaucheerde en betoverde koffy- en thee-weereld* uit 1701 in te mogen zien. Indien mogelijk zou ze het boekje graag thuis willen raadplegen. Mulder, die werkte aan een 'Geschiedenis van het dagelijkse leven', liet weten dat 'dit heele geval' nogal haast heeft en wilde liefst per ommekeer antwoord. Op het antwoord hoefde ze niet lang te wachten, wel op het boekje: dat lag namelijk in verband met de oorlog veilig opgeborgen in een bunker in Heemskerk. De Koninklijke Bibliotheek had in 1943 diverse collecties in bunkers ondergebracht en begin 1944 waren nog eens 101 kisten met handschriften, incunabelen, pamfletten, een kopie van de alfabetische catalogus en enkele bijzondere collecties naar Heemskerk overgebracht. *De gedebaucheerde en betoverde koffy- en thee-weereld* behoorde tot zo'n bijzondere collectie, namelijk de Nederlandse en Vlaamse populaire boeken, verzameld door F.G. Waller en door de Koninklijke Bibliotheek in 1937 *en bloc* aangeschaft.

François Gérard Waller (1867-1934) was de zoon van een Amsterdams commissionair in effecten. Hij studeerde rechten in Leiden, maar koos aanvankelijk voor een kunsthistorische carrière. Na enige maanden als volontair bij het Rijksprentenkabinet te Amsterdam te hebben gewerkt, werd hij in 1897 bij Koninklijk Besluit benoemd tot onderdirecteur van het Mauritshuis en tot directeur van het prentenkabinet van de Rijksuniversiteit Leiden. Al na drie jaar gaf hij zijn positie bij het Mauritshuis op na diepgaande meningsverschillen met directeur Abraham Bredius, en in 1905 moest hij om gezondheidsredenen afstand doen van zijn functie bij het Leidse prentenkabinet. De rest van zijn leven was hij firmant bij de effectenhandel Testas en Waller, waar ook zijn vader werkzaam was. Deze baan gaf hem de ruimte om zich, naast het beleggen van het familiefortuin en het aanleggen van een familiearchief, intensief bezig te houden met de diverse collecties die hij in de decennia ervoor bijeen had gebracht.

Waller was een van de eersten in Nederland die belangstelling toonden voor objecten die zijdelings te maken hebben met het produceren of verzamelen van boeken. Hij was bijvoorbeeld een van de eerste verzamelaars van ex-libris en sierpapieren. Beide collecties schonk hij in respectievelijk 1913 en 1917 aan het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. Hij ontpopte zich als een ware mecenas voor deze instelling door later nog omvangrijke collecties kinderprenten, gravures en veilingcatalogi te schenken, en tevens het Rijksprentenkabinet bij testament de begunstigde van zijn F.G. Wallerfonds te maken, dat de aanschaf van vele duizenden belangwekkende prenten mogelijk heeft gemaakt.

Een van de verzamelingen waaraan hij tot aan zijn dood in november 1934 heeft gewerkt, is de collectie Nederlandse en Vlaamse populaire boeken. De collectie, ruim 1.900 boekjes verschenen tussen 1513 en 1876, liet hij bij testament na aan zijn broer, die ervoor moest zorgen dat Martinus Nijhoff er een gedrukte catalogus van zou uitgeven. Om deze catalogus te vervaardigen werd Emma Dronckers benaderd, bibliothecaresse van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. De collectie werd tijdelijk ondergebracht bij het Rijksprentenkabinet, alwaar Dronckers gedurende bijna twee jaar de vele beschrijvingen en aantekeningen van Waller omwerkte tot een bijzonder fraaie catalogus. Waller had zelf bepaald dat de collectie na voltooiing van de catalogus mocht worden verkocht, onderhands of op een veiling. Al in het voorjaar van 1935 waren er gesprekken gaande tussen P.C. Molhuysen, de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, en Wallers broer omdat de Koninklijke Bibliotheek de gehele collectie wilde overnemen. Na overleg met de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bood de Koninklijke Bibliotheek in januari 1937, toen de catalogus net verschenen was, f5.500 voor de gehele collectie. Pieter Wilhelm Waller ging hiermee akkoord. Losse verkoop op een veiling zou wellicht meer opbrengen, maar zijn broer had er de voorkeur aan gegeven dat de collectie bij elkaar bleef. Dit was dan ook een voorwaarde die gesteld werd bij verkoop aan de Koninklijke Bibliotheek.

Molhuysen was zeer ingenomen met deze aanwinst. Met recht had hij de aanschaf van boeken en tijdschriften uitgesteld om de aankoop van de collectie-Waller mogelijk te maken. In de overtuiging dat hij met P.W. Waller tot overeenkomst kon komen, had hij al vóór de verschijning van de catalogus een tiental enkelzijdig bedrukte exemplaren ervan bij Nijhoff besteld om het invoegen van de titels in de catalogi van de Koninklijke Bibliotheek te vergemakkelijken. Na de ontvangst van de catalogus kon hij tevens de collectie beter tegen het licht houden: het bleek dat tweederde van de ca 1.900 boekjes niet in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig was. Een andere reden tot tevredenheid was dat de meeste boekjes in zeer goede staat bleken te verkeren, omdat Waller ze 'in keurige moderne bandjes' had gestoken. Voldoende reden om de collectie-Waller als een van de topstukken in de Koninklijke Bibliotheek te beschouwen; de collectie werd niet voor niets in 1944 veiliggesteld in de bunker in Heemskerk. Toch was er een manco aan de collectie, als we tenminste Emma Dronckers mogen geloven. De boekjes die Waller gedurende meer dan veertig jaar verzameld had, zijn weliswaar de getuigen van vervlogen tijden, van vergeten zeden en gewoonten, een 'afspiegeling van de geestesbeschaving, van het geestespeil van hun tijd', maar dat is dan ook hun enige verdienste. Ze zijn 'op zichzelf beschouwd van geen enkele

letterkundige waarde'. Het belang van de collectie ligt in 'de gezamenlijke typeering van een tijdgeest, die eenmaal is geweest. Hoe geboorneerd deze cultuur ook schijnbaar is, hoe beangstigend vulgair en benepen van horizon zij mij menigmaal onder de bewerking van dit materiaal, is voorgekomen, zij drukt niettemin haar stempel op de geestelijke gesteldheid van de massa uit de vorige eeuwen'. Dronckers verwoordt hier een opvatting over volksboeken en populair proza die tot voor kort nauwelijks enige tegenspraak kreeg. Volksboeken zijn boeken voor de lagere standen, de massa, het grauw: 'de hoofsch taal uit den tijd van edellieden en edelvrouwen wordt allengs vervangen door de gemeenzame taal van het volk, de uitdrukkingen worden plat, de gebeurtenissen alledaagsch en laag bij den grond. De oude prachtuitgaven der romantische heldenverhalen zijn geworden tot waardelooze prulboekjes met armzaligen inhoud.' Het is interessant te zien hoe iemand die zich zo intensief met de boeken in de collectie-Waller heeft beziggehouden zo'n gechargeerd beeld van de collectie heeft kunnen krijgen. Inmiddels weten we door diverse boekhistorische studies en onderzoek naar het historische lezerspubliek dat het boek in de zeventiende en achttiende eeuw absoluut geen massa-artikel was, en dat het een misvatting is te denken dat de 'kring van rijke koopers naar vernieuwing en verruiming van kennis ging zoeken en reeds greep naar Grieksche en Latijnsche klassieken' terwijl 'de lagere standen' zich ontfermden over de volkse verhalen.

Eén blik in het uitstekende systematisch- of zaakregister is voldoende om de stigmatiserende kwalificatie van de collectie-Waller door Dronckers te ontcrachten. De grootste rubrieken betreffen genres die we toch nauwelijks als vulgair kunnen beschouwen, zoals Gedichten (met auteurs als Hieronymus van Alphen, Jacob Cats, Erasmus en Petronella Moens), Geschiedenis/plaatsbeschrijving, Kinderboeken/jeugdboeken, Liedboeken, Stichtelijke lectuur en Schoolboeken. Natuurlijk, er komen - gelukkig - ook wat meer subversieve genres in voor, genres die van oudsher geassocieerd worden met volksboeken: Astrologie, Bijgeloof, Erotica, Facetiae, Genotmiddelen enzovoorts. Maar ook hierin treffen we namen aan van auteurs die we hebben leren waarderen: Jonathan Swift, Jacob Campo Weyerman, Salomon van Rusting, Johannes Kneppelhout.

Waller's collectie blijkt zo divers te zijn, dat het niet mogelijk is er een eenduidig label op te plakken. Termen als 'volksboeken' en 'populaire boeken' (waarmee niet zozeer *bestsellers* bedoeld worden, als wel niet-elitaire boeken), dekken slechts een deel van de lading, en bij nadere beschouwing blijken zelfs de rubrieken die er traditioneel toe gerekend zouden kunnen worden, zoals 'Genotmiddelen' en 'Vrouwen, vrijen en trouwen', een diversiteit aan publicaties te herbergen. Genotmiddelen bijvoorbeeld bevat, uiteraard, Robert Hennebo's *Lof der jenever* (2e druk, Amsterdam 1764), een van de beroemdste loftuitingen op geestrijk vocht, en *Bagchus op zijn' troon, of de nuttigheid des wijns* (Leiden/'sHage 1715). Maar de rubriek bevat ook *De hedensdaagze reuk-werker* (Amsterdam 1703), een receptenboek voor barbiers om haarpoeders, pommades, reukwaters, enzovoort samen te stellen, evenals medische en theologische tractaten, en zelfs een bundel predicaties, *Nuchteren Loth* van Daniel Souterius (Haerlem 1623), met waarschuwingen tegen overmatig alcoholgebruik. Het leukste boekje in deze rubriek is wellicht *De gedebaucheerde en betoverde koffy- en thee-weereld* (Amsterdam 1701), het boekje dat Anne H. Mulder in 1944 wilde raadplegen. De ondertitel ervan luidt:

Behelzende een meenigte van aardige voorvallen, welke zich sedert weinig tydts tot Amsterdam, Rotterdam, in den Haag, te Utrecht, en de bygelegene Plaatsen, op de Koffy- en Thee-gezelschapjes, zo onder de Getrouwden als Ongetrouwden, hebben toegedraagen, met alle de debauches en ongeregheden, welke onder pretext van deeze laffe Dranken worden gepleegd: Benevens een uitrekening van de Jaarlykse schade, welke door dit Koffy- en Théé-gebruik, als mede door de Pasteleinen, en al de verdere Poppe-kraam, daar toe behoorende, word veroorzaakt.

Eén zo'n voorval betreft drie 'Mennisten vrouwtjes' uit Amsterdam, die tegenover hun echtgenoten de schijn ophouden alcoholische dranken te mijden, maar in het koffiehuis onder het mom van koffie of thee te drinken 'een stevig zoopjen' of 'een goed glas wijn' naar binnen slaan.

Vulgair, ach ja, maar representatief voor een tijdgeest, die voorbij is? Nee, want wie in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek naar publicaties over genotmiddelen zoekt, ziet dat er eigenlijk niet zo heel veel veranderd is. Nog steeds verschijnen er boeken die de lof zingen van tabak en alcohol en boeken die wijzen op de geneeskrachtige of de schadelijke gevolgen ervan. De boeken in de collectie-Waller verdienen niet alleen een cultuurhistorische herwaardering, ze blijken ook nog eens een mentaliteit en tijdgeest te vertegenwoordigen die veel meer aansluiten bij de moderne tijd dan Emma Dronckers lief zal zijn geweest. Hierdoor dienen we des te meer te beseffen hoe bijzonder het is dat Waller juist die in zijn tijd zo ondergewaardeerde boekjes verzamelde.

Louis Jan Koopman

Naam: Louis Jan Koopman

Beroep: elektrotechnisch ingenieur, zakenman, 1887--1968

Verwerving: geschenk, 1940

Onderwerp: Franse belletrise, grotendeels in bibliofiele uitgaven, brieven en handschriften van Franse schrijvers

Omvang: ca. 3.000 delen

De figuur van de Amsterdammer Louis Jan Koopman als verzamelaar van boeken vertoonde markante trekken. Zo was de opbouw van zijn bibliotheek gewijd aan de nagedachtenis van zijn verloofde, de Belgische privélerares in de Franse taal Anne Catherine Antoine (1897-1933). De collectie is te beschouwen als een monument, een *bibliothèque-souvenir*, om met de schrijver René Arcos te spreken. Immers, Koopmans levenslange toewijding gold niet alleen zijn boeken, maar ook haar, zijn medeverzamelaarster, die na haar dodelijke ongeval - zij werd op zondag 25 juni 1933 op weg naar de Scheveningse pier gegrepen door de bijwagen van tramlijn 8 - als het ware bleef meeverzamelen. Ook na haar dood placht Koopman haar ex-libris in de aanwinsten te plakken, waarvan sommige ook nog een eigenhandige opdracht van de auteur aan de overledene kregen. Bovendien bestaat de collectie niet alleen uit boeken en handschriften - waarvan een gedeelte door Koopman als zijn *collection personnelle* werd bestempeld, waaronder hij verstond: 'alle voor mij belangrijke boeken, al zijn deze niet in het Frans' - maar ook uit een groot aantal voorwerpen van velerlei aard uit het bezit van Anny Antoine en uit herinneringen aan haar omgang met Louis Koopman. Dit alles vormde in zijn ogen een onverbreekelijke eenheid.

Zij ontmoetten elkaar voor het eerst in 1925, in Den Haag, waar Anny, afkomstig uit Saint-Gilles bij Brussel, na een verblijf in Antwerpen en Parijs kort tevoren was aangekomen. Zij studeerde Frans, gaf Franse les aan dames van goeden huize en probeerde correct Nederlands te leren, mede in verband met eventueel vertaalwerk. Louis Koopman was ingenieur, doorliep diverse vervolgoopleidingen in Duitsland en kon dat combineren met het bedrijfsleven, eerst in Duitsland, later in Amsterdam, waar hij uiteindelijk directeur werd van de firma Almara (Algemeene Maatschappij voor Radiologie, Electrologie en Chirurgie), een firmanaam die Koopmans specialiteit als elektrotechnisch ingenieur en wetenschapsman weergeeft. Als penningmeester van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs te Den Haag kwam hij vaak in die stad, waar hij de bijeenkomsten van de Alliance française en het genootschap Nederland-Frankrijk frequenteerde en Anny Antoine ontmoette. Zijn francofilie had Koopman van thuis meegekregen, ook via de Waalse kerk. Hun genegenheid, begunstigd door beider belangstelling voor de Franse literatuur en het verzamelen daarvan in mooie uitgaven en in 1931 bevestigd door hun verloving, groeide dus tegen een Haags decor. Dit kan ertoe hebben bijgedragen dat Anny in 1926 besloot haar collectie te zijner tijd te schenken aan een Haagse instelling als de Koninklijke Bibliotheek, die zij trouwens kende als gebruikster.

Koopman zou dit voornemen verwezenlijken door de schenking in 1935 testamentair vast te leggen. Maar eerst werden beide boekeringen samengevoegd en uitgebreid.

Die voortzetting van de collectie in de geest van Anny zag Louis Koopman duidelijk als een opdracht, waartoe hij werd aangemoedigd door de familie Antoine, die hem niet alleen als haar erfgenaam maar tevens als schoonzoon beschouwde. Hij pakte de zaken voortvarend aan, daartoe in staat gesteld door zijn vermogen, dat ook nog de opbouw van een niet onaanzienlijke kunstverzameling mogelijk maakte. Hij zocht contacten met de Franse boekhandel, met binders en met Franse schrijvers. De collectie die ontstond was in principe gewijd aan contemporaine prozaschrijvers die verzamelaars van belang achtten, bij voorkeur in luxe of half-luxe uitgaven. De verzamelcriteria zijn niet duidelijk. Verscheidene beroemde auteurs werden niet, mindere goden of controversiële figuren juist wél verzameld, zonder dat er kennelijk sprake was van overwegingen van bijvoorbeeld confessionele, politieke of zedelijke aard. Behalve echt luxe uitgaven, in kleine oplagen, meestal fraai geïllustreerd, probeerde Koopman eerste drukken op *grand papier* met een eigenhandige opdracht van de auteur te krijgen. Dit laatste gebeurde doorgaans via de boekhandel Caffin in Parijs, nu ter ziele, die ook vaak persoonlijke contacten met auteurs kon leggen. Omdat zulke genummerde exemplaren, in kleine aantallen gedrukt op mooi papier, lang niet altijd beschikbaar waren, zijn er heel wat 'gewone' edities aanwezig; Koopman wilde sommige schrijvers compleet hebben en nam dan genoegen met zo'n *édition courante*, wat aan de consistentie van de collectie afbreuk doet. Wel zijn de meeste gesigneerd en behoorlijk gebonden.

Het is verwonderlijk hoe een druk bezet man twee zo verschillende werelden kon combineren: een intens verzamelaarsbestaan, waarbij de bibliofiel ook nog las, en het zakenleven, waarbij de ingenieur ook nog natuurkunde studeerde, onderzoek deed op de afdeling Medische Fysica van de Universiteit van Utrecht en tenslotte vijf jaar na zijn doctoraal, in 1960 ook nog promoveerde. Maar veel eerder, in 1939, waren er de zorgen om de veiligheid van zijn collectie. De oorlog stond op uitbreken, maatregelen werden alom getroffen.

Koopman besloot zijn collectie vervroegd aan de Koninklijke Bibliotheek over te dragen, hetgeen na de Duitse inval zijn beslag kreeg. Daar was het een en ander aan voorafgegaan. Zoals gemeld, had Koopman in 1935 de schenking bij testament geregeld, dit in samenwerking met bibliothecaris P.C. Molhuysen, die, wijs geworden door de overdracht van de collectie-Waller, wist hoe de fiscus buiten de deur te houden. Het testament betrof namelijk niet alleen de collectie, maar ook het vermogen. Hoewel Koopman zijn bibliotheek nog thuis hield en uiteraard bleef uitbreiden, werden door de Koninklijke Bibliotheek al maatregelen genomen. Zo werden er kasten gereserveerd voor de toekomstige aanwinst en beraadde men zich over het ontwerp van 'een etiketje'. Maar kort na de Duitse inval, per brief van 21 mei 1940, droeg Koopman zijn Franse bibliotheek daadwerkelijk over. Zestien grote kisten werden gaandeweg uitgepakt en de boeken opgesteld in de zogenoemde 'Koningskamer' van het gebouw Lange Voorhout 34. Koopman was tevreden en nam zich voor door te gaan met verzamelen en de aanwinsten meteen te plaatsen in de nieuwe behuizing, maar een half jaar later kwam de boekenstroom uit Frankrijk stil te liggen door de oorlogsomstandigheden. Dat neemt niet weg dat de verzamelaar zijn boekerij niet uit het oog verloor en er regelmatig uit bleef putten. In juni 1943 werd ook dat onmogelijk. De collectie, althans het belangrijkste gedeelte, moest tezamen met andere kostbaarheden worden opgeborgen in het solide buitenhuis van de kunstverzamelaar D.G. van Beuningen in Vierhouten, ver van de randstedelijke gevarenszone.

Na 1945 kwam de collectie weer tot leven. Koopman kocht wederom boeken - zijn Parijse leverancier had overigens tijdens de periode van stagnatie uit eigen beweging voor hem ingetekend op nieuwe uitgaven - bemoeide zich ook anderszins met zijn verzameling, bezocht nu en dan de Koninklijke Bibliotheek, vroeg toezending van bepaalde boeken en maakte zich druk om de opstelling en toegankelijkheid van zijn schenking. Het liefst had hij haar blijvend onberoerd gezien door profane handen, maar de Koninklijke Bibliotheek wist dat te verhinderen, al bleef uitlening uitgesloten, behalve voor tentoonstellingsdoeleinden. De beoogde catalogisering, al in 1940 door de nieuwe bibliothecaris

Brummel geïnitieerd, schoot niet erg op. Gaandeweg raakte Louis Koopman teleurgesteld; hij had het zich anders voorgesteld. Maar zijn belangstelling bleef.

Na zijn overlijden in 1968 kwam de beheersoverdracht van de complete collectie en van een aanzienlijke som geld tot stand. Een fonds werd gesticht 'tot aanvulling en instandhouding' van de collectie. Die instandhouding komt neer op kwaliteitsbindwerk, verzorgd door binders van de Koninklijke Bibliotheek en van buiten. Hierbij wordt een traditie voortgezet; de verzamelaars hielden beiden van mooie banden, zowel van de geraffineerde eenvoud van meesterbinders als Semet & Plumelle als van de wat drukkerie ontwerpen van René Kieffer. Maar het meest voorkomende type is de zogenaamde Franse band, uitgevoerd in halfleer. Koopman liet deze maken in Parijs en later bij een binder in Brussel. De aanvulling, dus de huidige aankoop van boeken, gebeurt veelal antiquarisch, waarbij de criteria zijn verruimd: Franse letterkunde, ook poëzie en toneel, nu ook uit vroeger eeuwen, maar in twintigste-eeuwse bibliotheekse uitvoering, meestal geïllustreerd. Deze koersverlegging legt dus de nadruk op het luxere aspect van de collectie, volgens het adagium dat in Frankrijk het schone boek synoniem is met het geïllustreerde boek. Daarbij kan men denken aan de ostentatieve pracht van Francis Carco, *La légende et la vie de Utrillo*, geïllustreerd door Maurice Utrillo en zijn moeder Suzanne Valadon, een van vijf exemplaren gedrukt op oud Japans, met vijf staten van de lithografieën, of aan het laatste ontwerp van de meestertypograaf Édouard Pelletan, *Les travaux et les jours d'Hésiode*, met 114 houtsneden van Paul Émile Colin en gedrukt in 375 exemplaren. Maar ook een minder bekend werk van Valéry Larbaud, *Deux artistes lyriques*, met illustraties van A. Grinevsky en als no. XII van 52 exemplaren gedrukt op keizerlijk Japans, komt in aanmerking, net zoals de uitzonderlijke uitgave van het enige toneelstuk van een zeer jong gestorven romancier, tevens een van de schaarse voorbeelden van illustraties door de beeldhouwer Henri Laurens, namelijk Raymond Radiguet, *Les Pélican*, gedrukt in een oplage van 112 exemplaren, waarvan dit no. IV is van tien exemplaren voor medewerkers van de drukkerij, gesignd door auteur en illustrator. Al die zo verschillende stijlen zijn in de collectie-Koopman vertegenwoordigd. Een redelijk aanbod op de internationale markt, ook in het wat minder opzienbarende genre, maakt voortzetting van de collectie volgens die lijn mogelijk. Daarbij is van persoonlijke opdrachten natuurlijk geen sprake meer. Die opdrachten vormen een aantrekkelijk aspect van de collectie-Antoine-Koopman, een toefje handschrift op het gedrukte woord. Soms is zo'n dedicatie inderdaad verrassend persoonlijk. Maar er is meer handschriftelijk materiaal, dat ondanks de groeiende bekendheid van de collectie, onder andere door publicaties en een in 1989 gehouden grote tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek, onderbelicht is gebleven. Koopman verwierf graag manuscripten en brieven van geliefde auteurs. Hoewel sommigen hun tijd wel gehad hebben, worden anderen nog altijd gelezen en bestudeerd. Ongetwijfeld zijn de verblijfplaats en zelfs het bestaan van dit handschriftelijke materiaal menig liefhebber onbekend. Er zijn ongeveer vijftig manuscripten van korte teksten, waaronder verscheidene van grote auteurs als Claudel, Colette, Giono, Larbaud, Mauriac en Montherlant. Prominent vertegenwoordigd is de minder bekende Francis Carco, Koopmans grote favoriet, zoals ook blijkt uit de boeken- en brievenverzamelingen. Er zijn een kleine tweehonderd brieven van wisselend belang: correspondentie met de boekhandel Caffin, maar ook met verscheidene grote antiquaren als Berès, Blaizot, Jammes, Kieffer, Simonson, nog altijd grote namen, bij wie Koopman zijn kostbaarste stukken verwierf, alsmede brieven van schrijvers. Dat zijn negentiende-eeuwers als Constant, Lamartine, Sand, maar ook tijdgenoten. Zo is Gide met een belangrijk onuitgegeven dossier aanwezig. Uit andere brieven blijkt dat Koopman met verscheidene auteurs persoonlijke, zelfs hartelijke betrekkingen onderhield, mede in verband met de opdrachten. Die gaven wel eens problemen: een te signeren werk wordt gestolen, een ander blijft een half jaar onder water, eenmaal wordt een opdracht in kennelijke staat geschreven. Maar meestal ging alles goed en soms stuurde Koopman als dank een bloemetje. Tenslotte zijn er originele tekeningen van illustratoren als Andreu, Berthold-Mahn, Daragnès, Édy Legrand, Lobel-Riche, Deslignères, Dignimont en Utrillo, die helpen het beeld te versterken van de collectie-Koopman als schatkamer van het Franse geïllustreerde boek.

M. Niemeijer & G.L. Gortmans

Naam: M. Niemeijer

Beroep: directeur van een verzekeringsmaatschappij, schaakprobleemcomponist, 1902-1987

Verwerving: geschenk, 1948

Onderwerp: schaken

Omvang: 7.000 boeken

Naam: G.L. Gortmans

Beroep: zakanman, damprobleemcomponist, 1894-1956

Verwerving: lagaat , 1956

Onderwerp: dammen

Omvang: 500 boeken

Het oorlogsgeweld en de op handen zijnde vordering van zijn huis door de Duitsers deden Meindert Niemeijer op 13 oktober 1942 besluiten de Koninklijke Bibliotheek te verzoeken zijn waardevolle verzameling schaakboeken voor de duur van de oorlog onderdak te verlenen. Bibliothecaris L. Brummel reageerde slagvaardig. Ruim twee weken later reed een expediteur voor bij Boerderij Duinrell in Wassenaar waar Niemeijer toen woonde. Het inpakken van de meer dan 6.000 boeken tellende schaakverzameling, de grootste ter wereld in particulier bezit, was een heel karwei. Pas de volgende dag werd de lading op het Lange Voorhout in Den Haag afgeleverd en kreeg de verzameling een tijdelijk onderkomen in de Koninklijke Bibliotheek.

Tijdens de oorlogsjaren bleef Niemeijer verzamelen, al stokten de aankopen uit het buitenland. Nieuwe aanwinsten stuurde hij in dozen naar Den Haag, waar ze bij zijn collectie in de gewelven van de Koninklijke Bibliotheek werden geplaatst. Alvorens ze te verzenden, liet Niemeijer zijn boeken nog altijd binden. Zijn vaste boekbinder kwam nu op de fiets langs om een nieuwe partij op te halen. Voor de oorlog werden de boeken nog per auto bij hem afgeleverd door Niemeijers chauffeur.

Aanvankelijk leek de Koninklijke Bibliotheek tijdelijke huisvesting voor zijn schaakboekery te zijn, al had Niemeijer enige jaren tevoren per testament zijn collectie schaakboeken aan de Koninklijke Bibliotheek vermaakt. Nooit had hij voorzien al tijdens zijn leven van zijn verzameling te scheiden. Toen na de oorlog echter duidelijk werd dat hij niet naar zijn oude huis zou terugkeren, besloot hij zijn collectie in de Koninklijke Bibliotheek te laten. Ruimtegebrek in zijn nieuwe woning was één reden. Een andere motief was dat Niemeijer, die naar eigen zeggen ook zeer gelukkig zou zijn geweest als antiquaar, mogelijkheden daartoe zag als zijn collectie al tijdens zijn leven bij de Koninklijke Bibliotheek ondergebracht zou worden. Dan konden de dubbele exemplaren, die na samenvoeging van zijn collectie met die van de Koninklijke Bibliotheek overbleven, worden verkocht of geruild voor nieuwe schaakboeken.

Het duurde drie jaar voordat de schenking rond was. Op 14 juni 1948 droeg Niemeijer zijn verzameling, die inmiddels 7.000 boeken telde, officieel over aan de Staat der Nederlanden. In een contract werd vastgelegd dat zijn boeken zouden worden samengevoegd met de reeds in de Koninklijke Bibliotheek aanwezige schaak- en damboeken, grotendeels afkomstig uit de verzameling van Antonius van der Linde, tot de 'Van der Linde-Niemeijer schaakboekery'. Binnen drie jaar zou er een catalogus van de collectie verschijnen en ook werd afgesproken wat er zou gebeuren met dubbele exemplaren.

Voor zijn collectie schaakspellen, schaakprenten en schaakcuriosa probeerde Niemeijer ook een geschikt onderkomen te vinden. Hij schreef aan Brummel:

Rest mij thans nog één punt. Behalve meer dan 6.000 schaakboeken bezit ik ook tal van schaakgravures, schaakspellen (± 70!), schaakcuriosa, brieven van beroemde schaakspelers, etc. Deze vormden met mijn boeken wat Mr. G.C.A. Oskam in Rotterdam het "Museum Scacchisticum Niemeijerianum" noemde. Ook hier zou ik misschien gedeeltelijk wel afstand van willen doen. De mooiste oplossing zou natuurlijk zijn,

als de boeken + de rest in één kamer bijeengebracht zouden kunnen worden, maar ik weet niet of de Koninklijke zich tot zo iets leent.

Was Brummel van mening dat de Koninklijke Bibliotheek een bibliotheek in de strikte zin des woords was, waar geen zorg gedragen kon worden voor museaal materiaal? Of konden beide partijen niet tot overeenstemming komen over de voorwaarden? Feit is dat het merendeel van Niemeijers schaakspellen is verkocht aan een handelaar in Amerika. De opbrengst gebruikte Niemeijer om Lieftincks naoorlogse belastingheffingen te betalen. Een deel van de schaakcuriosa, -prenten en overige schaakspellen werd in bruikleen gegeven aan het Nationaal Schaakgebouw in Den Haag. Over de verblijfplaats van de rest is niets bekend. Waar zou het afgietsel van de hand van Paul Morphy zijn gebleven, de sigarettenkoker met handtekeningen van beroemde schaakgrootmeesters erin gegraveerd, de schaakklok met zettenteller en seinlamp of het doosje Pionpaneermeel?

Kenmerkend voor Niemeijers collectie is zowel haar specialistisch karakter als haar diversiteit. Alles wat ook maar enigszins met schaken te maken had, verzamelde hij. Tot het eind van zijn leven hield hij plakboeken bij. Hierin bewaarde hij onder meer cartoons uit de krant, reclameboodschappen, originele foto's, schaakpostzegels, Ansichtkaarten verstuurd door bevriende schakers, afbeeldingen van schaakspellen, annonces en uitnodigingen. In zijn boekje *Adversaria scaccariana* dat hij in 1975 in eigen beheer uitgaf, noteerde Niemeijer allerhande korte schaaknieuwttjes, anekdotes en andere wetenswaardigheden die alleen door het thema schaken samenhangen. Alsof hij ze door ze op papier vast te leggen voor de vergetelheid kon behoeden.

Ook in Niemeijers boekenverzameling zijn de meest uiteenlopende onderwerpen vertegenwoordigd. Naast algemene handleidingen, schaaktechnische verhandelingen en toernooiboeken bevat zijn collectie tal van boeken over de rijke geschiedenis van het schaakspel, schaakstukken en computerschaak, alsook lijvige biografieën van schakers en schaakbibliografieën. Niemeijer kende een ruime betekenis aan het schaken toe, hij beschouwde het als wetenschap, als kunst en als spel.

Of een boek in een voor hem onleesbare taal geschreven was, maakte hem niet uit, zolang het maar over schaken ging. Zijn verzameling bevat boeken in meer dan vijftig verschillende talen. Hiervan maken de Europese (inclusief de Slavische) de overgrote meerderheid uit, maar boeken in het Bahasa Indonesia, Chinees of Hebreeuws zijn zeker geen zeldzaamheid. Erg trots was Niemeijer op de vijfdelige Russische vertaling van Euwes *Practische schaaklessen* in brailleschrift. Volledigheid was een streven, zeg maar gerust een obsessie van Niemeijer. Zo is de *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* uitgegroeid tot de op één na grootste publieke schaakcollectie ter wereld.

Schaken leerde Niemeijer reeds op jonge leeftijd. Op zijn dertiende verjaardag kreeg hij zijn eerste schaakboek. Op het Gymnasium Erasmianum in Rotterdam loste hij tijdens de lessen van de dichter en classicus J.H. Leopold het tweewekelijkse schaakprobleem op uit *Rostra Gymnasiorum*, het orgaan van de Rotterdamse Gymnasiasten Bond. Hij was nog maar net vijftien of in hetzelfde blad werd een door hem zelf gecomponeerd schaakprobleem gepubliceerd. In de collectie bevindt zich een lijvig boekwerk waarin Niemeijer al zijn probleemcomposities met oplossingen noteerde. Het laatste probleem, nr. 577, heeft hij er twee maanden voor zijn dood in opgeschreven.

Na zijn eindexamen ging hij rechten studeren hetgeen in 1926 resulteerde in het proefschrift *Beschouwingen over herverzekering in het algemeen en levensherverzekering in het bijzonder*. Het jaar daarop trouwde hij met Arnolda Hermina van Nahuijs. Zij kregen drie kinderen. Op 31-jarige leeftijd volgde hij zijn vader op als directeur van de Nationale Levensverzekeringsbank. Toen deze fuseerde tot Nationale Nederlanden werd hij lid van het Presidium binnen de Raad van Bestuur tot hij in 1964 om gezondheidsredenen vervroegd met pensioen ging.

De collectie weerspiegelt de verzamelaar. Zo dit waar is, lijkt dit op te gaan voor Niemeijer, een veelzijdig man, voor wie het leven meer dan 64 velden telde. Naast zijn werkzaamheden als verzekeraar en schaakcollectioneur, verzamelde hij reisbeschrijvingen van buitenlanders in Nederland, tegels, gedenkplaten en Nederlandse topografische prentbriefkaarten. Hij was oprichter en twintig jaar lang

voorzitter van de Bond der Probleemvrienden en voorzitter van de Vereniging 'Vrienden der Koninklijke Bibliotheek'. Daarnaast heeft hij nog ruim veerig boeken over diverse schaakonderwerpen gepubliceerd. Zo gaf hij zijn eigen probleemcomposities en die van anderen uit, schreef hij over de geschiedenis van diverse schaakverzamelingen of over schaakmotieven in de heraldiek.

Misschien voert het te ver om te zeggen dat het schaakspel de rode draad in Niemeijers leven was. In elk geval is het zo dat hij altijd zeer betrokken is gebleven bij de *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana*. Uit het archief van de Koninklijke Bibliotheek blijkt dat dit wel eens tot spanningen heeft geleid tussen Niemeijer en Brummel. Betrokkenheid en bemoeizucht lagen hieraan ten grondslag, twee benamingen voor hetzelfde maar ervaren vanuit een verschillend perspectief. Met vier jaar vertraging wegens allerlei moeilijkheden bij de catalogisering en het drukken, was in 1955 de catalogus van de schaakcollectie uitgekomen. Deze catalogus is nog steeds een belangrijk bibliografisch naslagwerk voor schaakboeken gepubliceerd vóór 1955, zo volledig was Niemeijers verzameling. In de daarop volgende jaren nam het wederzijdse inlevingsvermogen verder af. Dat had tot gevolg dat Niemeijer op Eerste Kerstdag 1960 zijn medewerking aan de *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* introk.

Toen Brummel in 1962 met pensioen ging, kwam er onder zijn opvolger C. Reedijk weer ruimte voor Niemeijers engagement. Dit kwam de schaakcollectie ten goede. Zo werd bijvoorbeeld in 1966 met Niemeijers hulp de derde editie van Damiano de Odemira *Libro da imparare giocare a scachi* (Rome 1524), aangekocht. Het was het enige aan de schaakcollectie ontbrekende deel in een aaneengesloten reeks van de eerste zeven edities, alle postincunabelen, van Damiano. Naast vele gedrukte werken, zijn eveneens zeldzame schaakhandschriften als die van Greco en Ponziani na 1962 door Niemeijer aan de collectie toegevoegd.

Tot zijn dood kwam Niemeijer met grote regelmaat langs bij de Koninklijke Bibliotheek. Van eventuele dubbele exemplaren nam hij het minst fraaie mee terug, dat hij weer verhandelde via verkooplijsten die hij de hele wereld rondstuurde. In de jaren na zijn pensionering, wanneer de catalogisering van de nieuw verworven schaakboeken trager verliep dan hij wilde, publiceerde hij de belangrijkste nieuwe aankopen van 'zijn' *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* zelf. Zo verzekerde hij zich ervan dat men op de hoogte bleef van de nieuwe schaakaanwinsten van de Koninklijke Bibliotheek. Zich bij een ongewenste situatie neerleggen, lag niet in Niemeijers aard.

De *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana* werd in 1956 uitgebreid met een groot aantal boeken, tijdschriften en handschriften over het damspel. In Van der Lindes collectie zat al menige zeldzame damuitgave, en ook Niemeijer was een verzamelaar die een damboek geenszins versmaadde. Bovendien zijn veel publicaties aan beide bordspelen gewijd. Maar dat de damcollectie van de Koninklijke Bibliotheek zich de meest complete ter wereld kan noemen, is mede te danken aan de verzameling damboeken van G.L. Gortmans.

Het was een reeds lang gekoesterde wens van damhistoricus K.W. Kruijswijk in een Nederlandse bibliotheek een zo volledig mogelijke verzameling boeken over het damspel bijeen te brengen die door iedere dammer geraadpleegd zou kunnen worden. De Koninklijke Bibliotheek met haar *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana*, leek hiervoor de aangewezen plek. Bibliothecaris Brummel had dan ook geen bezwaar toen hij in juli 1955 door Kruijswijk en diens damclubgenoot K. Venema werd benaderd met de vraag of de Koninklijke Bibliotheek bereid was een grote collectie damboeken te aanvaarden. Het ging om de collectie van Godefridus L. Gortmans (1894-1956), een goede vriend van Venema.

Kruijswijk en Venema hadden Gortmans bereid gevonden zijn collectie aan de Koninklijke Bibliotheek te schenken. Hij bezat een grote verzameling damboeken, ongeveer 500 titels. Na zijn dood in 1956 werd zijn verzameling, samen met aanvullingen uit de privécollecties van Kruijswijk en Venema aan de Koninklijke Bibliotheek overgedragen. Zo ontstond samen met de reeds aanwezige damboeken in de Koninklijke Bibliotheek een representatieve collectie van literatuur over het damspel, een verzameling die in de loop der jaren in belangrijke mate is uitgebreid.

Gortmans begon al op vijfjarige leeftijd met dammen. Hij werd een dammer die achter het bord werd gevreesd om zijn gevaarlijk combinatiespel. Maar het wedstrijddammen had zijn liefde niet, zijn belangstelling ging uit naar de damproblematiek. Toen hij achttien was verschenen zijn eerste probleemcomposities in de bijlage van het tijdschrift *Het damspel*, het orgaan van de Nederlandse Dambond. Van 1915 tot 1917 was hij probleemredacteur van dit tijdschrift, waarvoor hij gedurende twintig jaar artikelen schreef. Ook was hij hoofdredacteur van het door hemzelf in 1934 opgerichte *Dammersweekblad*. In 1939 publiceerde hij het boek *1001 miniaturen*. Het grootste gedeelte van zijn leven woonde Gortmans in Engeland, waar hij bij een handelonderneming werkte. In 1956 stierf hij in Londen. In de 'Garden of Remembrance' waar zijn as is verstrooid, liet zijn zoon een gedenkplaat aanbrengen met het opschrift 'G.L. Gortmans, Damproblemist'. In latere jaren werd de damcollectie van de Koninklijke Bibliotheek verder uitgebreid. Niemeijer schonk nog menig damboek, de Kring voor Damproblematiek gaf enige tijd subsidie voor de aankoop van buitenlandse damboeken, en Kruijswijk deed herhaaldelijk met succes een beroep op boekenliefhebbers uit de damwereld. Als redacteur van de *De problemist* riep Kruijswijk abonnees op om damboeken aan de Koninklijke Bibliotheek te doneren. In 1956 drukte hij bijvoorbeeld in *De problemist* een lijst af met damdesiderata van de Koninklijke Bibliotheek. Schenkers van damboeken konden vervolgens op eervolle vermelding in het tijdschrift rekenen.

Het is tekenend dat er over de verzamelaar en verzameling Gortmans veel minder bekend is dan over Niemeijer en diens collectie. Al sinds zijn ontstaan heeft het damspel in de schaduw van het schaakspel gestaan, en over het dammen is ook niet zoveel geschreven. Bovendien bracht Gortmans zijn verzameling louter uit persoonlijke interesse bijeen. Op initiatief van Kruijswijk werd zijn collectie opgenomen in de Koninklijke Bibliotheek. Niemeijer zag zijn collectie in breder perspectief. Al vroeg ontwikkelde hij een toekomstvisie die hij ook actief vorm heeft gegeven. Deze visie ondersteunde Niemeijer met vele eigen publicaties over schaken en de *Bibliotheca Van der Linde-Niemeijeriana*. Het verhaal achter zijn collectie heeft daardoor bijna mythische proporties aangenomen. Niemeijer zorgde ervoor dat zijn naam zou voortleven in de benaming van de schaakcollectie van de KB en via zijn ex-libris dat hij in 1948 in al zijn boeken liet plakken. Naar Gortmans' naam zoekt men zelfs vergeefs in het jaarverslag van de Koninklijke Bibliotheek van 1956.

H.A. van Baak

Naam: H.A. van Baak

Beroep: elektrotechnisch ingenieur, directeur van de firma Armatura te Bussum, burgemeester van Purmerend, 1881-1945

Verwerving: aankoop, 1952

Onderwerp: voornamelijk Nederlandse oude drukken

Omvang: ca. 900 stuks

Ir. Hendrik August van Baak werd geboren op 4 oktober 1881 in Djokjakarta, als jongste van de zes kinderen van Bastiaan van Baak, die daar resident was. Na diens aftreden in 1889 keerde het gezin terug naar Nederland, waar het ging wonen in Den Haag. Na zijn middelbare schooltijd ging Van Baak studeren aan de Polytechnische School in Delft. Aanvankelijk studeerde hij mijnbouwkunde, later werktuigbouwkunde en uiteindelijk studeerde hij af in de elektrotechniek.

In 1921 trouwde Van Baak in Dresden met de in Berlijn geboren Hertha Thekla Anna Camilla Ladwig. Het echtpaar vestigde zich aanvankelijk in Amsterdam, en vanaf 1926 in Bussum, waar Van Baak directeur was van het elektrotechnisch bureau Armatura. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog

stond Van Baak bekend als een van de belangrijkste verzamelaars van oude drukken, met vooral een grote belangstelling voor Nederlandse drukken uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Tijdens de bezetting werd hij lid van de NSB en in juni 1944 benoemd tot burgemeester, eerst van Purmerend, later ook van Edam. Erg populair was burgemeester Van Baak niet. Wegens zijn corpulentie kreeg hij al spoedig de bijnaam 'hangwang'. Op 30 januari 1945 werd hij met zijn adjudant in Edam, Jan de Boer, door leden van het verzet geliquideerd in De Rijp, nadat de Knokploeg Waterland ter ore was gekomen dat Van Baak en De Boer bezig waren met het opstellen van een lijst van personen die voor de illegaliteit werkten en daarom opgepakt moesten worden.

Na de bevrijding werd de weduwe Van Baak-Ladwig, die algemeen als feller nazigezind dan haar man bekend stond, gearresteerd. De bibliotheek van Van Baak, waarvan de omvang werd geschat op ongeveer 10.000 banden, was in augustus 1945 in opdracht van de Amsterdamse bibliothecaris H. de La Fontaine Verwey, in zijn functie van inspecteur van het 'Kunstbezit', in beslag genomen en tijdelijk opgeslagen in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Kunstbezit, ofwel het Nederlandse Beheersinstituut, was als instelling belast met het beheer van voorwerpen van kunst en wetenschap, die afkomstig waren van Duitsers of NSB'ers, of van personen die tijdens de bezetting gedeporteerd of verdwenen waren. Bij de berechting van mevrouw Van Baak in 1947 werd als bijkomende straf de bibliotheek verbeurd verklaard, waarbij de wens werd uitgesproken dat deze voor het Nederlandse volk behouden zou blijven. Tijdens het verblijf in de Universiteitsbibliotheek was op last van het Beheersinstituut een lijst opgesteld van de titels van de daarin aanwezige oude drukken. Deze lijst werd ter inzage gestuurd aan de Koninklijke Bibliotheek. Bibliothecaris Brummel maakte hieruit een keuze van ongeveer 650 werken die nog niet in de collectie aanwezig waren. Ook de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam koos een (kleiner) aantal, voornamelijk Amsterdamse, oude drukken uit. De door Brummel geselecteerde werken werden vervolgens in opdracht van het Beheersinstituut opgeslagen in de Koninklijke Bibliotheek. In april 1949 liet het Beheersinstituut deze boeken door Antiquariaat Van Stockum taxeren. De waarde werd vastgesteld op f20.000,-, voor welk bedrag het Beheersinstituut de werken officieel aanbood aan de Koninklijke Bibliotheek. Omdat de weduwe Van Baak een procedure tegen de verbeurdverklaring van het vermogen van haar man aanhangig maakte, kon de collectie nog niet onmiddellijk worden overgedragen.

Toen in maart 1950 de verbeurdverklaring definitief was, verzocht bibliothecaris Brummel in een schrijven, waarin hij uitgebreid inging op het belang van de verzameling, aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om verhoging van de begroting met f20.000,-, om het zo mogelijk te maken de collectie voor de Koninklijke Bibliotheek, 'het centrum [...] voor het oude Nederlandse boek', te verwerven. Hij rekende daarbij de Minister voor dat dit een zeer gunstige prijs was: de gemiddelde marktprijs voor Nederlandse incunabelen en postincunabelen bedroeg f500,-, zodat alleen al de zes Nederlandse incunabelen en 61 Nederlandse postincunabelen, waaronder diverse unica, de totale vraagprijs meer dan waard waren. Waar Brummel vervolgens fijntjes stelde, dat de Koninklijke Bibliotheek deze kostbare werken nu voor een gemiddelde prijs van f35,- per deel kon kopen, moest de Minister wel zwichten. Toch duurde het nog tot 12 juli 1951, voordat staatssecretaris Cals de bibliothecaris liet weten dat de Minister van Financiën zijn aanvankelijke bezwaren had ingetrokken en het bedrag beschikbaar stelde. Na opstelling van een definitieve lijst van over te dragen werken, en het opstellen van een koopcontract, werd de collectie in juni 1952 officieel aan de bibliotheek overgedragen. Nadat de Koninklijke Bibliotheek en de Amsterdamse Universiteits-bibliotheek, zoals de directie van het Beheersinstituut schreef, 'tegen redelijke prijzen een keuze hadden gemaakt', besloot het Beheersinstituut in september 1951 na overleg met de Minister van Justitie tot openbare veiling van de rest van de bibliotheek van Van Baak. De firma Burgersdijk & Niermans in Leiden kreeg opdracht de zich nog in ongeveer 45 kisten in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam bevindende bibliotheek te veilen. Toen Brummel, die de inhoud van de verzameling Van Baak als geheel niet kende, door het Beheersinstituut om een oordeel over de complete collectie werd gevraagd, ging hij naar Leiden. Hij selecteerde daar nog

eens zes zestiende- en zeventiende-eeuwse drukken en een verzameling van ruim 250 pamfletten uit de tijd van de Franse Revolutie. Deze werken werden buiten de veiling gehouden, en nadat ze in april 1952 door het veilinghuis op een totale waarde van f390,- waren getaxeerd, voor deze prijs na de veiling aan de Koninklijke Bibliotheek verkocht.

Het restant van de bibliotheek van Van Baak werd niet onder zijn naam verkocht. Op 21 maart 1952 hield Burgersdijk & Niermans, in samenwerking met het Internationaal Antiquariaat, J.L. Beijers en Van Stockum's Antiquariaat een 'veiling van een belangrijke bibliotheek'. Dat dit de bibliotheek van Van Baak moet zijn, blijkt uit de titels op de rekening van het Beheersinstituut voor de ruim één maand voor de veiling door Brummel bij Burgersdijk uitgezochte werken. Deze zijn voor het grootste deel in de catalogus terug te vinden, met als duidelijkste voorbeeld lot 2007: 'Pamfletten uit den tijd der Franse revolutie. Ruim 250 stuks', met dezelfde woorden ook op de rekening vermeld. De niet in de catalogus te localiseren titels zijn gezien hun aard waarschijnlijk in grotere lots ondergebracht geweest. Daarnaast is uit de aantekeningen van de bibliografe M.E. Kronenberg, die in juni 1931 op zijn uitnodiging de bibliotheek van Van Baak had bezocht, van diverse in de veilingcatalogus genoemde Nederlandse postincunabelen bekend dat ze in de collectie-Van Baak aanwezig waren.

De veilingcatalogus telt slechts 748 kavels, waarvan er ongeveer 400, dus meer dan de helft, boeken van voor 1800 bevatten. Daarbij zijn ook zes incunabelen en 25 postincunabelen. De rubrieken Literatuur (ca. 200) en Geschiedenis (ca. 150) maken samen bijna de helft van de catalogus uit, en het is ook in deze rubrieken en bij de Theologie dat de meeste oude drukken terug te vinden zijn. Veel boeken zijn niet afzonderlijk in de catalogus opgenomen. Regelmatig eindigen beschrijvingen van kavels met opmerkingen als 'groot pak', 'pak' of 'pakje'. Ook een 'zeer belangrijke en misschien unieke' verzameling van 55 werken, verhandelingen en overdrukken van Bolland wordt onder nummer 1487 als geheel te koop aangeboden. Hoe omvangrijk de bibliotheek van Van Baak precies is geweest, is aan de hand van de veilingcatalogus dus helaas niet vast te stellen.

Het oordeel van Brummel over de bibliotheek van Van Baak als geheel was niet erg lovend. Op de vraag of het voor de Koninklijke Bibliotheek wenselijk geweest zou zijn de bibliotheek in haar geheel te verwerven, antwoordde hij ronduit ontkennend. Niet alleen bezat de Koninklijke Bibliotheek reeds een groot aantal van deze werken en is het, zoals hij schreef, 'in onze grote wetenschappelijke bibliotheken geen gewoonte allerlei werken in duplo te bezitten', ook het steeds nijpender plaatsgebrek was een ernstig bezwaar. Naast deze praktische bezwaren, voerde hij ook inhoudelijke aan. Hoewel hij een slag om de arm hield, omdat hij slechts globaal kennis genomen had van de gehele collectie, had hij een uitgesproken oordeel over het belang van de verzameling en de wenselijkheid van haar behoud. Brummel had de indruk gekregen van 'een zich op allerlei terrein bewegende boekenverzameling zonder dat deze tot een harmonieus opgebouwde bibliotheek is uitgegroeid'. De eenheid, die bibliotheken van verzamelaars vaak vertonen, had hij bij de verzameling Van Baak niet kunnen ontdekken. In de latere jaren legde Van Baak zich vrijwel uitsluitend toe op het oude boek. Zo kocht hij veel op de veilingen van de collectie van A.W.M. Mensing bij Sotheby's in 1936 en 1937. En hoewel hij blijkbaar geen moeite deed vroeger aangeschafte modernere werken af te stoten, verkocht hij later juist zonder bezwaar een van de meer waardevolle onderdelen van zijn bibliotheek: een collectie van ongeveer 200 merendeels zestiende-eeuwse drukken van werk van Luther en zijn tijdgenoten, die op 28 november 1938 door de firma Beijers in Utrecht werd geveild. Het slotoordeel van Brummel was dan ook dat met het bijhouden van de bibliotheek geen bijzonder cultureel belang gemoeid zou zijn.

Het belang van het in de Koninklijke Bibliotheek bewaarde gedeelte van de bibliotheek staat echter buiten kijf. Aan haar collectie incunabelen kon de Koninklijke Bibliotheek er 29 toevoegen. Daarnaast werd de collectie uitgebreid met 123 postincunabelen. Naast 168 drukken uit de periode 1541-1600, waarvan meer dan de helft Nederlands, verwierf de bibliotheek ook nog enkele zestiende- tot achttiende-eeuwse handschriften en een door Van Baak op de veiling Mensing in 1937 verworven album amicorum. In zijn brief aan de Minister van maart 1950 maakte Brummel melding van twaalf unieke exemplaren van

Nederlandse postincunabelen, waaronder een *Dyalogus creaturarum*, ca. 1505 gedrukt in Zwolle door Peter van Os, en een ca. 1515 door Thomas van der Noot in Brussel gedrukte uitgave van *Die cronijcke van Vlaendren*.

Jonkheer M.R. Radermacher Schorer

Naam: Jonkheer M.R. Radermacher Schorer

Beroep: directeur van een verzekeringsmaatschappij, jurist, bibliofoon, 1888--1956

Verwerving: legaat, 1956; aanvullingen in 1957, 1958, 1962 en 1966

Onderwerp: Nederlandse literatuur, boekkunst

Omvang: ca. 4.000 gedrukte werken; 172 mappen brieven; manuscripten en dossiers van letterkundigen

Matthieu René Radermacher Schorer werd geboren op 2 augustus 1888 op huize Schoonoord in De Bilt. Hij volgde het gymnasium in Utrecht. Al vroeg vatte hij een liefde op voor het boek. In interviews noemt hij de twee figuren die hiervoor van cruciale betekenis waren: zijn grootvader prof. B.J. Lintelo baron de Geer van Jutphaas en een niet met naam genoemde oom. Die oom stuurde hem boeken van gerenommeerde negentiende-eeuwse auteurs als Van Lennep en Bosboom Toussaint; zijn grootvader had een prachtige boekenverzameling, waar de jonge René vele uren doorbracht omdat hij de lucht er zo lekker vond. Toen zijn grootvader stierf werd de bibliotheek geveild, wat René verschrikkelijk vond. Dit was later een van de redenen om zijn boeken na te laten aan de Koninklijke Bibliotheek.

Van 1908 tot 1918 studeerde Schorer rechten in Utrecht. Daarop werd hij adjunct-directeur van de Algemeene Utrechtsche Brandwaarborg Maatschappij, waarvan zijn vader directeur was. Die functie liet hem genoeg ruimte voor nevenactiviteiten, zoals een studie kunstgeschiedenis bij prof. Vogelsang in Utrecht. En hoewel hij die niet afmaakte, was die van grote betekenis voor zijn ontwikkeling tot verzamelaar. Hij kreeg begrip voor het nut en gebruik van een bibliotheek en begon zijn eigen boekenverzameling uit te breiden met kunsthistorische boeken. Hij ging steeds serieuzer verzamelen, ook nadat in 1920 zijn vader was overleden en hij diens functie overgenomen had. Vanaf 1922 hield hij een 'aanwinstenboek' bij, een gebonden cahier waarin hij zijn aankopen nummerde en opschreef. Als eerste titel noteerde hij een kinderboek, een uitgave van de sprookjes van Duizend en een nacht.

In 1924 ontmoette hij de kunstenaar R.N. Roland Holst. Met hem en diens vrouw Henriette Roland Holst-Van der Schalk sloot Schorer een innige vriendschap, die een ommekeer in zijn leven zou veroorzaken. Door hen raakte hij steeds meer geïnteresseerd in kunst en cultuur. Zijn huis werd een ontmoetingsplaats voor kunstenaars als Charley Toorop, Gerrit Rietveld en Sybold van Ravesteyn en literatoren als H. Marsman, A. Roland Holst en J. Engelman. Met deze namen zijn de belangrijkste onderwerpen van zijn verzameling aangegeven: literatuur, kunstboeken en handschriften. En door de combinatie van literaire en kunstzinnige belangstelling kwam hij als vanzelf op het terrein van het bibliofoonboek terecht, waarbij hij zich met name richtte op het boek uit zijn eigen tijd want: 'historie is mooi en het oude van de antieke wereld, middeleeuwen, renaissance is allemaal prachtig, maar het komt nooit terug en we moeten voort!'

Doordat Schorer vanaf 1922 zijn aanwinsten zo keurig registreerde is de opbouw van zijn bibliotheek goed na te gaan. De eerste 1.550 nummers zijn ongedateerd. In 1922 verwierf hij 190 boeken, het jaar daarop 248. 1925 was met 659 aanwinsten een topjaar. Vier jaar later al beschouwde hij zijn verzameling als dermate waardevol - hij bezat toen volgens zijn aanwinstenschrift ongeveer 3.500 boeken - dat hij een concepttestament stuurde aan de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, P.C. Molhuysen, waarin stond dat hij zijn boeken aan de KB zou legateren. Dat ondertussen ook anderen zijn collectie als een belangrijke verzameling beschouwden blijkt wel uit het feit dat Schorer in 1931 lid werd van de

Rijkscommissie van Advies inzake het Bibliotheekwezen, een commissie waarin alleen vakmensen zitting hadden. Maar van lieverlee werd hij ook bibliothecaris. Hij catalogiseerde zijn aanwinsten nauwgezet, zoals hij uiteenzet in *De tampon*, en zijn bibliotheek werd zo belangrijk geacht, dat onderzoekers soms ernaar doorverwezen werden.

In 1928 kocht Schorer het huis van zijn moeder, Wilhelminapark 12 te Utrecht, waar zij was gaan wonen na de dood van haar man, en liet dit verbouwen door de architect Sybold van Ravesteyn. Vanaf die tijd ging hij een 'Dag- en gastenboek, Wilhelminapark 12' bijhouden. Het huis moest niet alleen een woning zijn, maar ook een onderkomen voor zijn bibliotheek en een cultureel trefpunt. Dat werd het, zoals blijkt uit de velen die het gastenboek tekenden en uit de literaire soirees en boekententoonstellingen die er gehouden werden.

In 1939 naderde de verzameling de 7.000 delen, reden voor L. Brummel, inmiddels bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, om op 9 februari naar Utrecht te reizen om met Radermacher Schorer van gedachten te wisselen over de verhouding van de collectie moderne Nederlandse belletristiek van de Koninklijke Bibliotheek tot die van Radermacher Schorer, die immers te zijner tijd in de Koninklijke Bibliotheek terecht zou komen. In de daaropvolgende jaren vroeg Brummel hem regelmatig om raad, zoals blijkt uit hun briefwisseling. Zo overlegde Brummel op 7 april 1954 of hij van de uitgever A.A.M. Stols een vrijwel complete verzameling uitgaven van E. Du Perron moest kopen. Maar niet alleen hierover correspondeerden de heren, ook over Brummels plannen tot oprichting van een Museum van het Boek, waarin Schorer zeer geïnteresseerd was.

Toen Schorer op 5 augustus 1956 overleed had hij 11.761 aanwinsten genoteerd in zijn 'aanwinstenboeken'. De plannen voor een Museum van het Boek, dat ondergebracht zou worden in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, waren op dat moment in volle gang. Brummel was met Schorer overeengekomen dat zijn collectie daar geplaatst zou worden, al legateerde hij haar aan de Koninklijke Bibliotheek. Aangezien er toentertijd een formele band bestond tussen beide instellingen was dat geen probleem. Ondertussen ontstond er wel een andere moeilijkheid. Een deel van de collectie bleek noch voor de Koninklijke Bibliotheek, noch voor het Museum interessant. Er moest dus geselecteerd worden, een klus die Brummel samen met de KB-beambten W. Post en J. Gerritsen in augustus en september 1956 klaarde. Op 5 oktober kon Brummel opgelucht aan de weduwe, mevrouw C.C. Radermacher Schorer-Hasselman, schrijven dat de uitgekozen boeken in de Koninklijke Bibliotheek aangekomen waren. Een dag later ging er een officiële brief naar het ministerie uit, waarin Brummel meldde dat er 4.000 à 5.000 boeken uit de collectie die ongeveer 11.000 boeken telde opgenomen waren. De boeken vormden de basis voor het huidige Museum van het Boek, een klein gedeelte is opgenomen in de Koninklijke Bibliotheek.

Maar Schorer had niet alleen boeken. Door zijn contacten met letterkundigen bezat hij een aantal belangrijke autografen, zoals het manuscript en de drukkerskopij van de briefroman tussen Marsman en Vestdijk, *Heden ik, morgen gij* en diverse autografen van Henriette Roland Holst-Van der Schalk, zoals dat van de bundel *Verworvenheden*. Bovendien bevatte zijn collectie brieven van Nederlandse letterkundigen en anderen, zoals J.C. Bloem, Menno ter Braak, E. Du Perron, H. Marsman, S.H. de Roos en Henriette en Rik Roland Holst. Deze handschriften moesten nog uitgezocht worden door mevrouw Radermacher Schorer. Daardoor kwamen die in porties binnen, de laatste twee, het manuscript van Henriette Roland Holsts 'Sonnetten en verzen in terzinen' en het 'Album amicorum' voor Radermacher Schorer pas na haar dood in 1966. Deze handschriften bleven in de Koninklijke Bibliotheek, waar ze een belangrijk onderdeel van de collectie moderne handschriften vormen.

Henk Voorn

Naam: Henk Voorn

Beroep: papierhistoricus, 1921-

Verwerving: aankoop, 1971

Onderwerp: boeken en tijdschriften over papier, bladen (sier)papier, monsterboeken

Omvang: ca. 2.000 titels en ca. 1.500 vellen papier

In 1971 kocht de Koninklijke Bibliotheek de grote en unieke papierhistorische verzameling van Henk Voorn, en stelde hem als beheerder van de collectie aan.

Henk Voorn werd op 29 september 1921 te Amsterdam geboren. Na de middelbare school ging hij in 1937 werken bij H.L. Schuurmans, een Amsterdamse firma die bemiddelde bij de verkoop van papier van buitenlandse fabrieken aan de Nederlandse groothandel. Bij Schuurmans leerde hij het papiervak en de papierterminologie, en legde hij de basis voor de vele persoonlijke contacten in de papierindustrie die hij in de loop der jaren opbouwde.

Toen in 1942 door de oorlog import van papier vrijwel onmogelijk was geworden, moest hij een andere baan zoeken. Hij solliciteerde bij het Rijksbureau voor Papier, dat belast was met de verdeling van papiergrondstoffen en brandstoffen over de papierfabrieken, en van het geproduceerde papier over de groothandel en de grootgebruikers. Hij bleef er tot 1946 werkzaam. Zijn laatste taak betrof het in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken schrijven van het rapport *Papier in den oorlog* over de werkwijze van het bureau tijdens de oorlogsjaren. Hierin werd vastgelegd hoe de distributie was georganiseerd om van die kennis bij een eventuele volgende crisis gebruik te kunnen maken. Voorn beschrijft dit rapport als 'een half-historisch werk' dat min of meer het begin vormde van zijn belangstelling voor de geschiedenis van de papierindustrie.

Hoewel hem hierna door diverse grote bedrijven in de papierindustrie een baan werd aangeboden, besloot hij deze niet aan te nemen, maar samen met een collega van het Rijksbureau voor Papier een tijdschrift voor de papierindustrie, *De papierwereld*, op te richten. *De papierwereld* betekende geen rijke bron van inkomsten. Integendeel, door de hoge personeelskosten werd zoveel verlies geleden dat al na een jaar het beginkapitaal bijna volledig was verbruikt. Het blad verkopen leek de enige oplossing, maar dat kon Voorn niet over zijn hart verkrijgen. Hij zegt hierover: 'Ik weet nog dat ik met de tekst van de bewuste advertentie liep van ons kantoor op het Rokin in Amsterdam naar het bureau van Elsevier op de Nieuwezijds Voorburgwal en halverwege weer terugkeerde met de gedachte: ik doe het niet! Dan koop ik het zelf wel.' Hij nam het tijdschrift over voor ƒ9.000,-. Dit bedrag haalde hij bijeen met hulp van zijn relaties uit het papiervak en leningen van de papierindustrie. Het tijdschrift heeft zich 35 jaar staande weten te houden, mede dankzij vele trouwe adverteerders. De laatste aflevering verscheen in 1980.

Door zijn werkzaamheden voor *De papierwereld* belandde Voorn definitief op het terrein van de papiergeschiedenis, en kwam hij in contact met Emile Labarre. Labarre was in de internationale papierhandel werkzaam geweest en als vice-consul bij het Britse consulaat in Amsterdam. Via de watermerkenverzameling van de Britse consul W.A. Churchill was hij geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis van de papierfabricage. Labarre had een voor die tijd bijzonder grote en belangrijke papierhistorische bibliotheek. Voorn kwam er vaak en mocht de meest zeldzame en kostbare boeken mee naar huis nemen om te lezen. Labarre had een groot vertrouwen in hem en zag hem waarschijnlijk als iemand die zijn werk zou kunnen voortzetten. Voorn schreef zijn eerste papierhistorische artikel voor *De papierwereld* in 1949 samen met Labarre. In dat jaar kwam de stroom publicaties van hem goed op gang: eerst korte verhandelingen over bijvoorbeeld esparto als papiergrondstof, de vervalsing van bankpapier en de papiermakerij bij het begin van de boekdrukkunst, maar later ook uitvoeriger stukken, zoals over de Arabisch periode in de papiergeschiedenis en over het satineren (gladmaken) van papier.

Geleidelijk ontstond bij Voorn de behoefte om verder te gaan dan alleen het bestuderen van literatuur.

Hij realiseerde zich dat hij om iets nieuws te brengen in de archieven de bronnen moest onderzoeken. Hij begon zijn onderzoek in het Gemeentearchief in Amsterdam, waar hij adjunct-archivaris Simon Hart

ontmoette, met wie hij bevriend raakte. Hart bracht hem de grondbeginselen van het archiefonderzoek bij, maakte hem wegwijs in de archieven en leerde hem het lezen van zeventiende-eeuws schrift. Daarna ging hij verder in de omvangrijke Zaanse archieven en in het Rijksarchief van de Provincie Noord-Holland in Haarlem. Zo legde hij de basis voor het eerste deel van zijn driedelige geschiedenis van de Nederlandse papierindustrie: *De papiermolens in de Provincie Noord-Holland*, dat verscheen in 1960. Naast zijn archiefonderzoek en het werk voor *De papierwereld* verrichtte Voorn ook werkzaamheden in opdracht van derden. Zo kreeg hij van de Vereniging van Nederlandsche Papierfabrikanten het verzoek om ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan in 1954 een gedenkboek te schrijven. Omdat hij de periode waarbinnen het boek geschreven moest worden te kort vond, weigerde hij de opdracht. Het gedenkboek Van schepvorm tot papiermachine werd uiteindelijk geschreven door de journalist Willem Visser, mede aan de hand van het door Voorn verzamelde archiefmateriaal. De contacten hierover leidden tot de oprichting van de Stichting voor het Onderzoek van de Geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie, waarvan Voorn als directeur werd aangesteld. Het boek over de papiermolens in de provincie Noord-Holland werd geschreven in opdracht van de Stichting en uitgegeven door *De papierwereld*, met de garantie dat de Vereniging van Papierfabrikanten financieel zou bijspringen als dat nodig zou zijn. Het boek werd echter een financieel succes. Het tweede deel van de reeks, *De papiermolens in de provincie Zuid-Holland, alsmede in Zeeland, Utrecht, Noord-Brabant, Groningen, Friesland, Drenthe*, verscheen in 1973, en het derde, *De papiermolens in de provincie Gelderland, alsmede in Overijssel en Limburg*, in 1985. Terwijl de eerste twee delen vooral op eigen initiatief zijn geschreven, was het derde deel een officiële en betaalde opdracht van de Vereniging van Papierfabrikanten.

Van 1951 tot 1970 was hij vaste medewerker van het Amerikaanse tijdschrift *The paper maker*. Hij reisde hiervoor heel Europa af, wat veel artikelen over de papierfabricage in verschillende Europese landen opleverde. Toen hij in 1986 afscheid nam van de Koninklijke Bibliotheek, had hij vijftien monografieën en 170 tijdschriftartikelen op zijn naam staan.

De drang alles wat hij wilde lezen, ook zelf te bezitten, was Voorns belangrijkste drijfveer voor het aanleggen van zijn verzameling. Hoewel hij alles te lezen kon krijgen uit de boekerij van Labarre, wilde hij het toch zelf in huis hebben. In de vijftiger jaren was die literatuur nog niet zo kostbaar. Op de rommelmarkt van het Waterlooplein in Amsterdam kon hij vroegnegentiende-eeuwse vakliteratuur kopen voor een kwartje per deel, boeken die nu honderden euro's op een veiling zouden opbrengen. Hij kocht veel en had een goede neus voor bijzondere werken. Zo wist hij de hand te leggen op verschillende kostbare en zeldzame stukken, zoals het Groot volkomen moolenboek, dat nu veel meer kost dan de f60,- die hij ervoor betaalde. Bij de boekenstalletjes aan de Seine in Parijs kocht hij ook voor zo'n 60 gulden het beroemde werk *Art de faire le papier* van J. de La Lande uit 1761. Het meest kocht hij op veilingen en via de antiquaar Menno Hertzberger, die hem op interessante boeken attendeerde als hij die in zijn antiquariaat binnenkreeg.

De verzameling begon geleidelijk zo'n grote omvang te krijgen dat het bovenhuis in Amsterdam te klein werd. Maar ook toen hij in 1952 naar Haarlem verhuisde, bleef het passen en meten: 'Stapeltje boeken, kleedje erover heen en dat was dan een bijzettafeltje.' Het begon zelfs gevaarlijk te worden. Op een keer stortte een hele wand met boeken naar voren, waardoor zijn vrouw onder de boeken werd bedolven. In 1967 werd bij Beijers de collectie-Ulco Proost geveild. Proost was directeur geweest van de firma Proost Papier, en bezat een grote en kostbare verzameling boeken op het gebied van papier, maar ook over druktechnieken, incunabelen, en handschriften. Daaronder bevonden zich werken van de beroemde papierhistoricus Dard Hunter, en enige zeldzame achttiende-eeuwse publicaties van Jacob Christian Schäffer met beschrijvingen van experimenten met het maken van papier van andere grondstoffen dan lomp. Aangezien Voorn over onvoldoende middelen beschikte voor zulke belangrijke aankopen, klopte hij aan bij de Vereniging van Papierfabrikanten. Van de Vereniging kreeg hij een schenking van f10.000,- om in het belang van de Nederlandse papierindustrie op de veiling te kopen wat hij hebben wilde.

Het zwaartepunt van Voorns collectie lag bij de vakliteratuur, maar hij verzamelde ook watermerkpapieren, foto's en ander beeldmateriaal, door papierfabrikanten uitgegeven papiermonsterboeken, en sierpapieren. Interessante voorbeelden van papiermonsterboeken zijn een oud monsterboekje van de firma B. Cramer uit Ootmarsum (de Berghuizer Papierfabriek), met op elk papiermonster handgeschreven gegevens over de samenstelling van het betreffende papier, en de grote monstercollectie van de beroemde Buntpapierfabrik Aschaffenburg. Als belangrijke onderdelen van zijn collectie sierpapier kunnen genoemd worden een serie Turkse marmerpapieren (Ebrupapieren), die hij als verjaardagsgeschenk kreeg van professor Ali Mehmed Kâtc, en een verzameling sierpapieren uit Japan, waaronder een aantal oude papieren uit de Sekicollectie.

De vele persoonlijke contacten waren voor de opbouw van de collectie van groot belang. Vaak kreeg hij naar aanleiding van zijn artikelen in *De papierwereld* of *The paper maker* materiaal toegestuurd, veelal kleinigheden maar soms ook kostbare zaken. Belangrijk was ook zijn studiereis naar Amerika, die hem nuttige relaties opleverde bij de Library of Congress en Harvard University. Ook de rol die hij gespeeld heeft in de Internationale Papierhistorische Vereniging IPH was in dit verband van belang. Hij behoorde in 1959 in Bamberg tot de twaalf oprichters van de IPH, oefende van 1963 tot 1974 het voorzitterschap uit en was vanaf 1983 ook redacteur van het orgaan van de vereniging, *IPH-Information*. Zijn functies in de IPH en zijn vriendschappen in deze kring van papierhistorici resulteerden in vele aanwinsten voor zijn verzameling, waaronder vaak boeken met een opdracht van de auteur. Zo kreeg hij van Armin Renker een exemplaar van alle door hem geschreven boeken, zoals het bekende *Das Buch vom Papier*. Ook kan de vriendschap met Henry Morris van de Bird & Bull Press (North Hills, PA) genoemd worden. Diens uitgaven over de geschiedenis van het papier, vaak kostbare en in beperkte oplage gepubliceerde werken, kreeg Voorn alle cadeau. Het in de Bird & Bull serie door Voorn zelf geschreven boek *Old ream wrappers: an essay on early ream wrappers of antiquarian interest* uit 1969 is voorzien van een persoonlijke opdracht van Morris.

Behalve door ruimtegebrek, werd het ook om financiële redenen steeds moeilijker om de verzameling uit te breiden. Alles wat voor minder dan f400,- te krijgen was, had Voorn inmiddels in huis, en hoger kon hij niet gaan. De oplossing was het zoeken naar een institutioneel onderdak voor zijn collectie. Voorn kan zich nog goed herinneren hoe dat begon: met een telefoontje van Dora van Velden, conservator van het Museum Meermannno-Westreenianum in Den Haag. Ze belde hem op over een boek dat ze op een veiling wilde kopen, maar ze wilde hem niet in de weg zitten als hij het zou willen kopen. Voorn had het betreffende boek al, en deelde dus mee dat ze gerust haar gang kon gaan. En op dat moment voegde hij daaraan toe, naar zijn zeggen zonder daar tevoren goed over te hebben nagedacht: 'Maar waarom koopt u eigenlijk de hele verzameling van mij niet?', waarop mevrouw Van Velden spontaan schijnt te hebben gereageerd met: 'Nou, daar zit wel wat in!' In ieder geval legde ze contact met bibliothecaris C. Reedijk van de Koninklijke Bibliotheek met wie ze de collectie ging bekijken. Zo'n vijftien jaar later, bij het afscheid van Voorn als beheerder van de papierhistorische collectie, refereerde Reedijk in zijn afscheidstoespraak nog aan dit bezoek:

Mevrouw van Velden en ik residen naar Haarlem om de collectie te gaan bekijken. Uw huis leek wel een pakhuis, vol van schatten. U bood de collectie te koop aan, maar voegde daaraan toe dat u als beheerder het liefst met de collectie wilde meegaan, in dienst van de verwervende instelling. U had, en hebt nog, de gave om uw wensen heel simpel te formuleren.

De Koninklijke Bibliotheek kocht de collectie voor f 125.000,-. Dat was toen een flink bedrag, maar wie heden ten dage zou moeten kopen wat er toen aangeschaft is, zou volgens Voorn wel een klein miljoen op tafel moeten leggen. Omdat ook de Koninklijke Bibliotheek worstelde met ruimtegebrek, werd de papierhistorische verzameling met zijn beheerder voorlopig ondergebracht in het koetshuis van het Museum Meermannno-Westreenianum. Voorn zag zijn taak daar vooral in het uitbreiden van 'zijn' collectie. Door zijn goede relaties met de bronnen waaruit deze schaarse literatuur nog te voorschijn kon komen en het ruime budget dat hij in die tijd kreeg, en dankzij zijn vele connecties die naar het

buitenland gingen en zaken voor hem mee konden brengen, is de verzameling uitgegroeid tot een van de belangrijkste op haar gebied.

E.E. Nadorp

Naam: E.E. Nadorp

Beroep: makelaar, 1934-1993

Verwerving: geschenk, 1994

Onderwerp: bridge

Omvang: ca. 4.100 boeken, tijdschriften, documentatiemateriaal

Bridge is wereldwijd gezien een van de populairste kaartspelen. Als spel biedt het een unieke combinatie van geluk en vaardigheid, van samenwerking en van oppositie. Het doet een zodanig beroep op het intellect dat twee moderne liefhebbers ervan hebben beweerd: 'if games like gin rummy and poker may be considered the mental equivalent of taking the dog for a walk, modern bridge must be regarded as more like a brisk work-out in the gym'. In elk geval zouden we er onjuist aan doen, bridge slechts te beschouwen als een vorm van tijdverdrijf. Recentelijk is bridge zelfs erkend als een Olympische sport, en de deelnemers aan internationale toernooien munten uit door een grote mate van kennis en professionaliteit.

Het huidige spel is afgeleid van oudere vormen, met name van whist, dat in de achttiende en negentiende eeuw vooral in Groot Brittannië veelvuldig werd beoefend. In de tweede helft van de vorige eeuw ontwikkelde zich het moderne bridge als spel voor twee maal twee spelers die voor de duur van een speelperiode (robber) als partners samenwerken. Recent onderzoek onderkent de invloed van Turkse en Russische kaartspelen. De verbreiding van het spel werd mede bevorderd doordat het in diplomatenkringen en in de *beau monde* over de hele wereld ingang vond. In 1925 introduceerde de Amerikaan Harold S. Vanderbilt een aantal vernieuwingen die er toe leidden dat het tot dan toe populaire *auction bridge* werd vervangen door het *contract bridge* zoals dat nog altijd in zwang is. Een andere Amerikaan, Ely Culbertson, publiceerde in 1930 zijn invloedrijke *Contract bridge blue book*, dat als basis van alle moderne bridgetheorieën wordt beschouwd. Van dit boek bevat de collectie-Nadorp meer dan tien edities, waaronder een vertaling in het Frans. Voor de verbreiding ervan hielp ook de overwinning van Culbertson en zijn vrouw Jo in wat bekend staat als de *bridge battle of the century*. In 1931 speelden zij in het New Yorkse Chatham Hotel een wedstrijd tegen Sidney Lenz en Oswald Jacoby die in totaal vier weken duurde. Beroemdheden als Damon Runyon, Ring Lardner en Robert Benchley en dozijnen andere verslaggevers keken toe hoe de Culbertsons uiteindelijk zegevierden. Drie telegraafruimten werden ingericht om de wereld op de hoogte te houden van de match, en hoewel het peil niet erg hoog was, bevestigde de zege toch de superioriteit van Culbertsons systeem.

In de eerste helft van de twintigste eeuw was bridge hét gezelschapsspel voor de middenklassen en de betere kringen. Men vindt er de sporen van terug in de literatuur van die tijd, bijvoorbeeld in de populaire *Lucia*-romans van E.F. Benson, terwijl in Nederland F. de Sinclair een 'humoristische avonturenroman' wijdde aan *De bridgeclub van oom Sorry* (1929). Dat bridge ook in ons land op wedstrijdniveau kan worden beoefend is te danken aan de oprichting van de Nederlandsche Bridge Bond in 1930. Sindsdien heeft het spel ook hier een grote vlucht genomen: in 1990 bereikte de bond een ledental van 75.000, en daarmee behoort hij tot de grotere Nederlandse sportbonden.

Edmond Emilius Nadorp (1934-1993) was een bekende Haagse makelaar in onroerend goed met een passie voor bridge. Nadorps vader had een administratie- en makelaarskantoor, en zijn eigen carrière stond eveneens geheel in het teken van de makelaardij. Sinds zijn tienerjaren was hij echter ook

geïnteresseerd in bridge, een bezigheid die hij eveneens van huis uit had meegekregen. Op achttienjarige leeftijd was hij als benjamin reeds lid van de bridgeclub Up en Down, een vereniging die mede door zijn vader was opgericht en waarin zijn beide ouders actief waren. Al vroeg werkte hij aan een eigen biedsysteem en gaf hij ook bridgeles. Hij was actief in verschillende Haagse bridgeclubs, met name in de Haagse Oefenclub (HOC), waar hij jarenlang voorzitter van was en later lid van verdienste. Nadorp besteedde ook veel tijd aan verschillende toernooien en externe viertallencompetities. Zijn wens ooit nog eens meesterklasse te spelen is echter niet in vervulling gegaan, al speelde hij wel in de hoofdklasse. In 1983 was hij medeoprichter van het Denksportcentrum in Pulchri Studio. Nadorp was een perfectionist, die alles in verband met bridge bewaarde: ordners vol uitslagen, competitieboekjes en clubblaadjes. Tevens bracht hij in de loop der jaren een van de grootste verzamelingen boeken op dit gebied bijeen, voornamelijk door aankopen bij antiquariaten in binnen- en buitenland. De collectie omvatte bij zijn overlijden zo'n 4.100 titels. Deze verzameling is door mevrouw Jeanette Nadorp-Ydema en haar kinderen in 1994 in haar geheel als geschenk overgedragen aan de Koninklijke Bibliotheek. Alle aspecten van het spel komen in de collectie aan de orde, van *auction bridge* tot zogenaamde ACOL-varianten. Ook andere kaartspelen zijn vertegenwoordigd. Trefwoorden als boston, patience en canasta leveren titels op, en zelfs boeken over het zoveel lager in aanzien staande klaverjassen ontbreken niet. Enkele aantrekkelijke werken behandelen de geschiedenis van de speelkaart. Onder de schrijvers treft in eerste instantie de bovengenoemde Culbertson, van wie meer dan 130 titels een aardig compleet overzicht geven van de verschillende edities en vertalingen van zijn werken. Ook een coryfee als Charles Goren is met meer dan honderd titels aanwezig, en onder de Nederlandse auteurs ontmoet men namen als H.W. Filarski en F.W. Goudsmit naast de moderne autoriteiten C.J. Sint en T. Schipperheyn. Hoe grondig Nadorp te werk ging blijkt ook wel als men zoekt onder Agatha Christie. Van haar Poirotmysterie *Cards on the table* uit 1936 zijn vijftien verschillende Engelse en Nederlandse edities aanwezig.

Instellingen, stichtingen, kerken en verenigingen

Niet alleen particulieren verzamelen boeken. Verenigingen, stichtingen, kerken en instellingen hebben boekencollecties of soms complete bibliotheken. Er kunnen verschillende redenen zijn om die op een bepaald moment af te staan of over te dragen aan een ander die er beter voor kan zorgen. Op het eerste gezicht is dat onpersoonlijker en meer anoniem dan wanneer het gaat om een particuliere verzamelaar. Dat is echter schijn. Verantwoordelijke bestuursleden gaat het voortbestaan van hun bibliotheek dikwijls net zo zeer ter harte als de particuliere verzamelaar. Van de institutionele bruiklenen in de KB is dat van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen zeker het kostbaarste, en dat van de kinderboeken van Boek en Jeugd verreweg het omvangrijkste.

Librije van Edam

Naam: Librije van Edam

Verwerving: bruikleen, 1934

Onderwerp: theologische werken in het Latijn, voornamelijk uit de zestiende eeuw

Omvang: 107 banden

Net zoals in Alkmaar, Enkhuizen en Zutphen was ook in Edam aan de kerk een librije verbonden: een openbare bibliotheek die ten dienste stond van het onderwijs aan de veelal aan de kerk verbonden Latijnse school. De boeken waren daartoe opgesteld in een aparte ruimte bij de kerk. In Edam is die gelegen aan het zuiderportaal van de kerk, boven de voormalige sacristie. Via een zeskantige traptoren heeft men er toegang toe. Tegenwoordig worden op de leesplanken, de lectrijnen, negentiende-eeuwse bijbels en gezangboeken tentoongesteld.

De oude collectie van de librije van de Grote of Sint Nicolaaskerk in Edam is sinds 1934 in bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek. Een noodzakelijke restauratie van de kerk vormde voor de secretaris van de restauratie-commissie, mr. D.F. Pont, de aanleiding om op 27 mei 1933 aan de bibliografe M.E. Kronenberg advies te vragen welke boekwerken als zeldzaam of zeer zeldzaam beschouwd konden worden, omdat werd overwogen ze in de restauratie te betrekken. Pont richtte zich tot Kronenberg omdat zij zich reeds jarenlang bezighield met de bestudering van de boeken die intussen 1500 en 1540 in de Nederlanden waren gedrukt. Met Wouter Nijhoff had zij in 1923 het eerste deel van de *Nederlandsche bibliographie van 1500-1540* gepubliceerd. De Edamse librije telde ruim 150 boekenwerken, gebonden in 107 banden, waaronder meer dan 70 boeken uit de door Kronenberg bestudeerde periode. Reeds op 10 juni 1933 brachten Nijhoff en Kronenberg een bezoek aan Edam. In de librije ontdekten zij drie nog niet beschreven vroegzestiende-eeuwse boeken die in de Nederlanden gedrukt waren. Het belang van de gehele verzameling was evident. In haar herinneringen aan Wouter Nijhoff deelde Kronenberg mee op welke wijze de collectie in de Koninklijke Bibliotheek is gekomen: 'Op Nijhoff's advies is de heele verzameling, die in Edam op een vochtige zolder lag te vergaan, in bruikleen gegeven aan de Koninklijke Bibliotheek en daar keurig gecatalogiseerd.' De bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, dr. P.C. Molhuysen en de kerkvoogden van Edam waren er kennelijk snel van overtuigd dat plaatsing in de Koninklijke Bibliotheek de beste garantie bood voor het behoud van deze collectie. In januari 1934 bracht Molhuysen een bezoek aan de Librije. De onderhandelingen zullen voornamelijk mondeling zijn gedaan. Het officiële bruikleencontract werd opgemaakt op 22 juni 1934 door notaris P. de Griendt Dreux te Edam.

Bijna alle werken uit de Librije zijn geschreven in het Latijn en de inhoud is overwegend theologisch van aard, wat doet vermoeden dat de librije misschien wel in de eerste plaats ingericht is geweest als handbibliotheek voor katholieke en later reformatorische zielenherders. Men vindt in de bibliotheek uitgaven van werken van kerkvaders als Augustinus, Bernardus, Hieronymus en Thomas van Aquino, maar ook geschriften van reformatorische auteurs als Heinrich Bullinger en Calvijn. Van Erasmus bevinden zich negen werken in de collectie. De al genoemde Bullinger, de opvolger van Zwingli te Zürich, is als auteur met vijftien titels het best vertegenwoordigd. Van diens veelgelezen *Huysboeck* is een exemplaar uit 1595 aanwezig. Het is een van de weinige boeken in het Nederlands. De boeken hebben in de librije aan kettingen gelegen, zoals aan de banden nog te zien is. Dankzij een paar eeuwen verwaarlozing hebben de meeste Edamse boeken nog steeds hun zestiende-eeuwse banden. Er zijn slechts enkele boeken gerestaureerd. Ter bescherming zijn alle kwetsbare banden momenteel in dozen geborgen. Dankzij de nog aanwezige oude schutbladen zijn ook veel aantekeningen van vroegere bezitters bewaard gebleven. Een voorbeeld is de aantekening dat dominee Robertus Puppius zijn exemplaar van Tertullianus' *Opera* 'stervende besproken heeft tot de Librie van Edam'. Deze notitie toont tegelijk aan hoe de librije groeide door geschenken en legaten. Vader en zoon Puppius behoren tot de grootste schenkers. Van vader Gulielmus Erckrath Puppius, die van 1585 tot 1617 predikant was te Edam bevinden zich negen boeken in de librije. Vier daarvan zijn via zijn zoon Robertus Puppius, die van 1616 tot 1619 als predikant te Edam werkzaam was, in de collectie gekomen, samen met dertien boeken uit diens eigen bibliotheek.

Betreft het meestal herkomstgegevens, in één exemplaar zijn wel zeer bijzondere aantekeningen bewaard gebleven, namelijk tekeningen die daar door een zestiende-eeuwse schooljongen in aangebracht moeten zijn. Deze tekeningen van gewapende soldaten onder een wapperende krijgsvaan zijn misschien wel gemaakt onder de directe invloed van actuele gebeurtenissen.

Vijftig jaar nadat deze collectie in bruikleen was verworven, zijn bijna alle boeken in het koor van de Grote Kerk te Edam tentoongesteld geweest. De catalogus van 1935 is toen met enkele bijlagen herdrukt.

G.J. Thierry

Naam: G.J. Thierry

Beroep: kleermaker, 1805-1894

Verwerving: bruikleen van de Nederduitsch Hervormde Gemeente van Den Haag, 1935

Onderwerp: voornamelijk theologische literatuur van protestantse signatuur

Omvang: ca. 1.300 boeken, waarvan de helft oude drukken en 22 handschriften

Gerardus Jacobus Thierry, geboren op 30 november 1805 te Voorburg, trouwde in 1837 met Angenita Adriana van Driel en vestigde zich als kleermaker aan de Haagse Lange Beestenmarkt 72. Thierry stamde uit een hugenotenfamilie, die in Den Haag gedurende vier generaties drukkers, boekverkopers en letterzetter voortbracht, waarvan Jean Thierry (1726-1815), eigenaar van de voormalige boekhandel De Vijf Vocalen, de bekendste was.

Thierry's leven stond geheel in het teken van zijn geloof en de kerk. Hij werd actief lidmaat van de Hervormde Gemeente in Den Haag en aanhanger van het Réveil, een beweging die zich verzette tegen de geest van de Verlichting en het toenemende rationalisme in de heersende theologie. Thierry vergaarde zijn theologische kennis voornamelijk uit boeken die hij vanuit een grote gedrevenheid verwierf. Het is opmerkelijk hoe hij, gelet op zijn maatschappelijke positie, in staat was zijn bibliotheek te realiseren. Mogelijk hebben zijn verwanten uit de boekenbranche hem hierbij bijgestaan.

Als kerkenraadslid werd hij geconfronteerd met de aanstelling van de liberale predikant J.P.C. Zaalberg en de landelijke polemiek die hiervan het gevolg was. Thierry verzette zich aanvankelijk hevig tegen een

dreigende afscheiding binnen de kerk en trad toe tot de Vereniging ter handhaving en verdediging van de leer der Hervormde Kerk 'Vrienden der Waarheid'. Van de afdeling Zuid-Holland, in 1856 opgericht, werd hij tweede penningmeester. In zijn woning, plaats van menig kerkelijke samenkomst, zat hij de vergaderingen van de Haagse afdeling voor. Een aantal gedrukte protesten uit zijn collectie getuigt van een bittere en escalerende kerkenstrijd.

Thierry aanvaardde vervolgens aarzelend en pas na aandrang van de staatsman Groen van Prinsterer, eveneens actief lid van dezelfde kerkgemeente, een benoeming tot ouderling. De oppositie die hij tegen de groeiende vrijzinnigheid voerde kon het tij echter niet meer keren. Tenslotte werd hij bestuurder van de zeer behoudende kiesvereniging Evangelie en Belijdenis en koos hij gedesilluseerd in 1886, door Abraham Kuyper persoonlijk overgehaald, voor de doleantie: hij werd lid van de Gereformeerde Kerk. Op 4 februari 1894 overleed Thierry in Den Haag.

Uit de opbouw van de bibliotheek blijkt Thierry's voorkeur voor kerkgeschiedenis, homiletiek, dogmatiek en stichtelijke boeken. Ruim vertegenwoordigd zijn de geschriften van de traditionele richtingen binnen de kerk zoals die van de Engelse puriteinen en de Nederlandse piëtisten.

Een grote Bijbel uit 1736 in lederen band met contemporaine koperen hoeken en sloten mag wel het boegbeeld van de collectie worden genoemd. Het boek werd bij de vermaarde bijbedrukkers Pieter en Jacob Keur te Dordrecht gedrukt. Prachtig verlucht met 'zeer curieuze koperen platen' van Jan en Casper Luyken zijn de vierdelige *Historie der gereformeerde kerken van Vrankryk* (Amsterdam 1696) van de naar de Nederlanden uitgeweken Franse predikant Elie Benoist en een uitgave van de befaamde geschiedenis der joden van Flavius Josephus (Amsterdam 1732). Voorts toont het vierdelige in Amsterdam (1679-1684) gedrukte standaardwerk van Pieter Bor over de geschiedenis der Nederlandse oorlogen dat Thierry's belangstelling zich niet beperkte tot kerkelijke literatuur. Veel inspiratie zal hij ongetwijfeld uit Calvijns fundamentele werk *De institutie* (Amsterdam 1650) geput hebben, een boek dat voorzien is van een indrukwekkend portret van de hervormer. Tenslotte vallen de historische werken van Abraham Mellinus (Dordrecht 1620) en Adriaen van Haemstede (Amsterdam 1658) over het lot der gemartelde christenen op wegens hun pijnlijk nauwkeurige beschrijving en de rijkdom aan gravures.

Prof.dr. G.J. Thierry, kleinzoon van de verzamelaar, schonk de bibliotheek in 1908 aan de kerkenraad van de Nederduitsch Hervormde Gemeente van Den Haag. Bij besluit van 6 december 1934 gaf deze haar met toestemming van de schenker in bruikleen aan de Koninklijke Bibliotheek.

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Naam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Verwerving: bruikleen, 1937

Onderwerp: Nederlandse taal- en letterkunde, geschiedenis en natuurkunde

Omvang: zestien meter handschriften, 112 gedrukte werken uit de vijftiende en zestiende eeuw

Zoals U bekend werden in 1933 de Handschriften en Incunabelen uit de bibliotheek der Akademie in bruikleen afgestaan aan de Koninklijke Bibliotheek, teneinde deze te catalogiseeren. Gaarne zal ik in verband hiermede vernemen, in welk stadium deze catalogiseering zich bevindt. Tevens zal ik het op prijs stellen of - en zoo ja tot welke - bijzondere opmerkingen de in bruikleen gegeven Handschriften en Incunabelen U aanleiding geven.

Met dit korte briefje informeerde prof. dr. B. Brouwer, algemeen secretaris van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, op 12 maart 1936 bij bibliothecaris dr. P.C. Molhuysen naar de stand van zaken. Molhuysen antwoordde op 21 maart dat de incunabulen geheel waren gecatalogiseerd. Mogelijk daartoe

overgehaald door Brouwers uitnodiging vervolgde Molhuysen zijn brief met: 'Ik meen echter het Bestuur der Akademie in overweging te moeten geven de beide verzamelingen voor een geruimen tijd, zeg 25 jaar, in bruikleen af te staan aan de Koninklijke Bibliotheek.' Molhuysen voerde hiervoor drie argumenten aan: op de Akademie waren de collecties niet voldoende brandvrij bewaard; de Akademie had onder het bibliotheekpersoneel niemand 'die verstand heeft van incunabels of handschriften, terwijl op de Koninklijke Bibliotheek voor elk dezer twee afdelingen een wetenschappelijk ambtenaar speciaal is aangewezen'; en 'De Koninklijke Bibliotheek bezit het hulpmateriaal, dat bij de studie der incunabels en handschriften noodig is, de Akademie niet'. De bibliothecaris eindigde zijn brief met het aanbod dat de Koninklijke Bibliotheek de catalogi op haar kosten zou laten drukken.

Op 28 december 1936 antwoordde Brouwer aan Molhuysen dat het Algemeen Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen op 19 december besloten had de incunabelen en handschriften 'voor de tijd van vijf en twintig jaren aan de Koninklijke bibliotheek uit te leenen.' De secretaris der Akademie vroeg aan Molhuysen of hij een concept van een overeenkomst wilde opmaken met behalve voorwaarden omtrent 'den duur der leening' enkele aanvullende bepalingen. De eerste daarvan hield in dat de incunabelen en handschriften vanwege de Koninklijke Bibliotheek gecatalogiseerd zouden worden en dat de catalogi op kosten van de KB zouden worden gedrukt.

Molhuysen zond het gevraagde concept reeds op 30 december terug met de mededeling dat hij de incunabelcatalogus inmiddels ter perse had gegeven. Hij had de duur van het bruikleen gesteld op 25 jaar, van 1 januari 1937 tot en met 31 december 1961, en aan deze bepaling toegevoegd: 'met dien verstande, dat het bruikleen daarna stilzwijgend van jaar tot jaar doorloopt, tenzij het door een der partijen ten minste drie maanden voor het einde van een bruikleenjaar is opgezegd'.

Nog in 1937 verscheen de *Catalogus der 15de en 16de eeuwse drukken der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, in bruikleen op de Koninklijke Bibliotheek*, bewerkt door dr. R. Pennink. Een jaar later volgde de *Catalogus van de handschriften der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, in bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek* van de hand van dr. D.J.H. ter Horst. Beide catalogi roepen het beeld op van tamelijk heterogene verzamelingen die langs zeer diverse wegen tot stand zijn gekomen.

De collectie handschriften van de Akademie valt in diverse categorieën onder te brengen: handschriften in het Middelnederlands, manuscripten van grote zeventiende-eeuwse schrijvers als Vondel en Hooft, de Huygenscollectie, historische handschriften, taal- en letterkundige manuscripten, geschreven verhandelingen over natuurkundige zaken, de historische en kunsttheoretische werken van Humbert de Superville en de wetenschappelijke nalatenschap van Van Swinden.

Onder de Middelnederlandse handschriften bevinden zich werken van Jacob van Maerlant, 'die vader is der Dietser dichtren algader' naar een veelgeciteerde kenschets door Jan van Boendale van wiens 'Leeckenspieghel' ook een handschrift in de collectie van de Akademie te vinden is. Maerlants werken 'Der naturen bloeme', de 'Rijmbijbel' en de 'Spiegel historiael' zijn verworven uit de bibliotheek van J.A. Clignett (1756-1827), die ook Van Boendales 'Leeckenspieghel' bezat.¹⁴ Door de vele miniaturen van de meest exotische creaturen is Maerlants natuurencyclopedie 'Der naturen bloeme' een lust voor het oog. Zo mogelijk nog fraaier is zijn 'Spiegel historiael', overgeleverd in 48 handschriften waaronder dit exemplaar het enige verluchte is.

Voor de letterkunde uit de Gouden Eeuw zijn de handschriften van Vondel en Hooft van groot belang. Uit het bezit van mr. Cornelis van Lennep (1751-1813) is Vondels eigenhandig handschrift van zijn 'P. Ovidius Nazonos Herscheppingen' in de bibliotheek van de Akademie beland. Dit is het omvangrijkste handschrift dat van Vondel bewaard gebleven is.

De aantekeningen die de jonge Pieter Cornelisz. Hooft maakte tijdens zijn reis via Frankrijk naar Italië vormen een interessant en belangwekkend document voor onze kennis van zijn vorming. Tamelijk beknopt, met verwijzingen naar gedrukte reisbeschrijvingen, noteert Hooft waar hij is geweest en wat hij heeft gezien tussen februari 1599 en mei 1601. Begin 1600 was hij te Rome en maakte hij de opening van het jubeljaar mee: 'Wij hebben gesien d'ordre gehouden van den paus int aenvangen vant Jublié, voor

den welcken, in sijnen gulden stoel, met een costelijcken mijter opt hooft, gedragen, menichte van cardinalen & ander diergelijcken personagen in processie gingen'.

Hoofts 'Reis-heuchenis' kwam in de Akademieverzameling via Nicolaas Beets, die het in 1894 aan de Akademie schonk. Een deel van Hoofts correspondentie is ook in de collectie van de Akademie opgenomen: 75 originelen en 71 afschriften. Eén brief eruit, geschreven op 1 augustus 1633, aan Tesselschade Visscher heeft een beroemd geworden begin: 'MeJoffre, UE heeft hier haere mujlen gelaeten. Dit 's een' leelijke vergetelheit. Want het waer beter dat 'er UE de voeten vergeten had en 't geen' daer aen vast is'.

Van Constantijn Huygens is nagenoeg de gehele literaire nalatenschap in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig. De belangrijkste delen uit het bruikleen zijn: Huygens' gedichten, zijn correspondentie en het journaal van zijn reis naar Venetië uit 1620. Belangwekkend zijn ook de journalen die Constantijn jr. tijdens verschillende perioden van zijn leven heeft bijgehouden. Het dagboek over 1688-1689, de tijd van de Glorious Revolution die stadhouder Willem III koning van Engeland maakte, is natuurlijk zeer bijzonder. Een ooggetuigenverslag van de kroning van Willem III levert het dagboek van zijn secretaris Huygens echter niet op:

20 [april 1689] Woensd. De Con. gingh naer Londen om gecroont te werden. [...] Gingh naemiddagh met Golsteyn wandelen. Meenden in Westminsterhall ende inde kerck te komen, omde toestel te sien vande crooninghe, maer konden daer niet inkomen, en was over al die wegh heen een gruwelijcke menichte van menschen opde straet. Voor al de huysen waeren stellagien ende loges gemaect, die aende kijkers verhuert wierden tot verscheydenen prijsen.

21 [april 1689] Donderd. Geschiede de crooningh, die niet en sagh, wesende eensdeels niet welgesint over de affaires van mijne charge, ende hatende den drangh en confusie.

De nalatenschap van de kunstenaar, schrijver, filosoof en kunstkenner David Pierre Giottino Humbert de Superville (1770-1849) is door de Akademie verdeeld over twee instellingen: tekeningen en dergelijke werden ondergebracht in het Prentenkabinet van de Universiteit van Leiden en de handschriften (cahiers, brieven) kwamen in 1937 in de Koninklijke Bibliotheek. Enkele afbeeldingen uit de cahiers in de Koninklijke Bibliotheek geven een indruk van het talent en de brede cultuurhistorische blik van Humbert: beelden op Paaseiland uit een schrift met allerlei aantekeningen uit historische bronnen, zoals de verhalen van Roggeveen en van Cook, een afbeelding van een Medusakop, een voorstudie voor een gravure in zijn kunsttheoretische hoofdwerk, het *Essai sur les signes inconditionnels dans l'art* uit 1827. Een belangrijk bestanddeel van de collectie handschriften vormt de collectie van Jean Henri van Swinden (1746-1823). Van Swinden speelde tot zijn dood in 1823 een grote rol in de wetenschappen van de tweede helft van de achttiende en eerste decennia van de negentiende eeuw. Zijn nagelaten aantekeningen weerspiegelen het brede terrein van zijn bezigheden. Ze handelen over maten en gewichten (Van Swinden heeft zich te Parijs intensief bemoeid met de vaststelling van de 'standaard-meter'), electriciteit, wiskunde, mechanica en natuur- en geneeskunde. Waardevol zijn ook de door Van Swinden verzamelde gegevens over het weer. Niet alleen doordat vastgelegd werd wat een bepaald persoon in de eerste helft van de achttiende eeuw waarnam met betrekking tot de temperatuur en de luchtdruk, maar ook - en dat zou Van Swinden nooit vermoed hebben - omdat deze waarnemingen zijn geschreven op de achterzijden van gedrukte plakaten die zeldzaam geworden zijn.

De collectie gedrukte werken in het bruikleen van de KNAW bestaat uit: 23 incunabelen (14 uit de Nederlanden en 9 uit het buitenland) en 85 postincunabelen (28 uit de Nederlanden en 57 uit het buitenland) en 4 latere zestiende-eeuwse drukken. De laatste titel uit Penninks catalogus is *Den wijngaert van Sinte Franciscus vol schoone historien, legenden, ende duechdelijcke leeringhen allen menschen seer profijtelijck*. Onder de 4.500 in de Nederlanden gedrukte postincunabelen zijn van *Den wijngaert van St. Franciscus* de meeste exemplaren over. Dit is merkwaardig, met name in het licht van het verhaal dat de Franciscanen zelf exemplaren van dit boek zouden hebben opgekocht en verbrand omdat deze hagiografie op enkele plaatsen wel erg blasfemisch zou zijn.

Het bruikleen van de Akademie bevat ook zeer zeldzame incunabelen en postincunabelen. Uniek zijn *Des Turckschen keyzers veruauerlicke beleg der stadt ende slot Guns; en Warafftighe nije tydinghe hoe syck die tyrannesche rasende Turck Soloman ghenoept, des XXXIx iair teghen Ungerer, Oostenrijck, ende ghemene christenheyt dye toe bekryghen ende de to beweldighen bysonder teghen dye stadt Wien vnderstaen heft, oick wat hem geschiet is*.

Een zeer zeldzame incunabel uit de collectie van de Akademie is *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, een Nederlandse versie van Albertanus Causidicus Brixiensis' *De arte loquendi et tacendi* toegeschreven aan de Goudse drukker Gerard Leeu.

Het bruikleen van de Akademie heeft de collecties van de Koninklijke Bibliotheek wezenlijk verrijkt. De handschriften uit de Middeleeuwen en uit latere tijden, en de incunabelen en postincunabelen zijn belangwekkende, vaak unieke bronnen voor onze kennis van de cultuurgeschiedenis.

Koninklijke Nederlandse Cricketbond

Naam: Koninklijke Nederlandse Cricketbond

Verwerving: bruikleen, 1941; met aanvullingen in latere jaren

Onderwerp: cricket

Omvang: enige honderden banden, aangevuld tot ca. 1.200 banden

Balspelen worden in een of andere vorm al sinds de Oudheid beoefend, maar de oorsprong van het moderne cricket ligt duidelijk in Engeland. Daar werd in elk geval sinds de zeventiende eeuw een spel gespeeld dat als de primitieve voorloper van het huidige cricket mag worden beschouwd. In de achttiende eeuw werden de *wickets* geïntroduceerd en ontwikkelde het spel zich tot de vorm waarin het tegenwoordig nog wordt gespeeld. Als zoveel andere sporten was ook cricket aanvankelijk een bezigheid voor de elite, en dat verklaart waarom het ook in Eton en aan andere colleges werd ingevoerd. Kenmerkend voor de Engelse standenmaatschappij was het onderscheid tussen *gentlemen* en *players*. De *gentleman* was de amateur die de bat voor zijn genoegen hanteerde, de *player* daarentegen iemand uit de lagere klassen die met dit balspel zijn brood verdiende. Zo waren er bijvoorbeeld professionele *bowlers*, die de heren *batsmen* in vorm moesten houden. In de voorstelling van die tijd waren de heren natuurlijk superieur aan de bedienden, maar in de wedstrijden die tussen *gentlemen* en *players* werden georganiseerd hadden de professionals de onhebbelijke gewoonte te winnen. Deze absurde competitie is op bekende speelvelden als Lord's en The Oval overigens nog tot 1962 in stand gehouden.

Anderzijds droeg de beoefening door verschillende maatschappelijke standen er wel toe bij dat het spel zich in een brede populariteit mocht verheugen, een van de weinige activiteiten die door hoog en laag gezamenlijk kon worden beoefend. In de Victoriaanse tijd kreeg cricket iets van een cultus, en gaf het de aanzet tot de moderne massasport, met grote aantallen toeschouwers, en met sporthelden als de legendarische W.G. Grace (1848-1915). Hoewel het ook in Engeland als massasport door voetbal voorbij is gestreefd, blijft cricket toch nog altijd bij uitstek geassocieerd met de Engelse cultuur, en het is daarom ook in de Gemenebeststaten een favoriete sport.

In Nederland rees in het midden van de negentiende eeuw belangstelling voor de sporten die aan de overzijde van het kanaal tot bloei waren gekomen, waaronder voetbal, hockey en atletiek. De meeste aandacht ging in eerste instantie ook hier uit naar cricket. Er ontstond een enthousiaste kring van beoefenaren van dit 'edelste aller buitenspelen', zoals de bekende sportpionier Pim Mulier het noemde. Het zegt trouwens wel iets over de populariteit van cricket, dat Mulier in 1897 een boek van zo'n 250

pagina's geheel kon wijden aan cricket, terwijl hij in een publicatie van een paar jaar eerder atletiek en voetbal tezamen nog in minder dan 200 bladzijden kon behandelen.

In 1883 werd de Nederlandsche Cricketbond opgericht, mede op initiatief van de letterkundige Frans Netscher. Een andere bekende beoefenaar was de dichter Herman Gorter, van wie wel is gezegd dat hij twee liefdes had: cricket en vrouwen. Het cricket is hij trouw gebleven. Vanaf 1892 werd cricket als sport in competitieverband beoefend, hetzelfde jaar trouwens dat een Nederlands team voor het eerst de Noordzee overstak om in Engeland wedstrijden te spelen. Cricket is in Nederland echter nooit uitgegroeid tot een massasport: het aantal clubs bleef bescheiden, en het ledental van de bond tamelijk constant rond de 4 à 5.000. Wel mocht de bond zich bij het 75-jarig bestaan in 1958 tooien met het predicaat 'Koninklijke'.

De Koninklijke Bibliotheek beheert een collectie boeken over cricket die in bruikleen is gegeven door de Nederlandse Cricketbond. De oorspronkelijke overeenkomst dateert van 1941, een herziene versie is in 1993 tot stand gekomen. De collectie is door de bond verscheidene malen aangevuld, terwijl de Koninklijke Bibliotheek ook zelf incidenteel titels aanschaft. Cricket is vanouds een sport die nauw samenhangt met het vertellen van verhalen en met het nauwgezet bijhouden van elke run en elke over van elke wedstrijd. De door E.W. Padwick samengestelde *Bibliography of cricket* telt in de tweede editie van 1984 dan ook bijna 8.300 titels, en dan gaat het alleen nog maar om boeken die voor 1980 zijn verschenen. Elk jaar komen er honderden titels bij, en meer dan één Engels antiquariaat heeft zich in dit onderwerp gespecialiseerd. Alleen al over de zojuist genoemde W.G. Grace zijn er in de bibliografie van Padwick meer dan veertig titels te vinden.

De collectie van de Cricketbond is uit een bescheiden begin gegroeid. Bij de overdracht in de jaren veertig telde de collectie niet meer dan een paar honderd delen. Vooral dankzij de Archief- en Bibliotheekcommissie van de bond is dat aantal intussen gegroeid tot zo'n 1.200 banden. Dat is in vergelijking met het totale aantal bestaande cricketboeken misschien niet zo fors, maar de collectie is wel degelijk van belang, niet in de laatste plaats door de ca. 120 jaargangen van sporttijdschriften uit de periode 1880-1930, waaronder *Nederlandsche sport* (1882-1904) en de *Revue der sporten* (1907-1918). Beide bladen zijn rijk aan informatie en illustratie. Niet onvermeld mag blijven dat recentelijk *Wisden cricketer's almanack* is gecompleteerd, en dat van deze cricketbijbel nu een complete set vanaf het eerste deel uit 1864 is te raadplegen. Bij gelegenheid van de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek Over cricket in 1993 is tevens een gedrukte catalogus gepresenteerd. Onvermijdelijk ligt het zwaartepunt op cricketboeken uit de Angelsaksische wereld, maar het Nederlandse erfgoed op dit gebied is eveneens goed vertegenwoordigd.

Koninklijke Nederlandse Alpen-Vereniging en Nederlandse Ski Vereniging

Naam: Koninklijke Nederlandse Alpen-Vereniging en Nederlandse Ski Vereniging

Verwerving: bruikleen, 1958; uitgebreid in 1966

Onderwerp: alpinisme, bergbeklimmen, skiën

Omvang: 98 tijdschriften en ca. 1.150 boeken (KNAV); ca. 30 tijdschriften en ruim 100 boeken (NSV)

Hoewel bewoners van bergstreken natuurlijk van oudsher vertrouwd waren met hun omgeving, rees er van de kant van buitenstaanders pas in de achttiende eeuw enig enthousiasme om streken als de Alpen te bezoeken en bergen te beklimmen. Dat hing samen met een nieuwe waardering van natuurschoon in die tijd, en met de opkomst van moderne vormen van toerisme en sportbeoefening. Zo werd in 1786 voor het eerst de Mont Blanc beklommen. In de negentiende eeuw steeg het aantal mensen dat bergtochten maakte en toppen probeerde te bereiken aanzienlijk. In het derde kwart van die eeuw waren vrijwel alle

Alpentoppen al eens beklommen. In het voetspoor van de Engelse Alpine Club, in 1857 te Londen opgericht, kwamen ook in andere landen dergelijke verenigingen van de grond. Na vijftig jaar waren dat er al meer dan honderd, verspreid over zo'n twintig landen, van 'Alpenvereine' in Oostenrijk, Duitsland en Zwitserland tot alpine verenigingen in Amerika en Japan, terwijl zelfs een Tsingtau Bergverein in China niet ontbrak.

In Nederland werd in 1902 in Leiden de Nederlandsche Alpen-Vereeniging gesticht, die bij het vijftigjarig bestaan in 1952 het predikaat 'Koninklijke' aan de naam mocht toevoegen. Behalve de Alpen gold de belangstelling van de leden ook andere berggebieden op aarde, zoals het Andesgebergte. In de jaren vijftig bedwong een Nederlandse expeditie daar de onbestegen Huantsan. In de jaren daarna werden regelmatig expedities uitgerust, die zowel Mount Kenia als diverse Himalayatoppen als doel hadden. Hoewel klassieke bergwandelingen zeker niet werden verwaarloosd, kwamen juist de zogeheten 'extreme' klimmers onvermijdelijk het meest in de publiciteit.

In de loop van de eeuw wonnen ook andere wintersporten zoals skiën snel aan populariteit. De groeiende belangstelling voor wintersport weerspiegelt zich in de ledentallen van de Alpen-Vereniging: het twintigtal leden uit 1902 was in 1950 uitgegroeid tot van 750. Bij het 75-jarig jubileum in 1977 waren dit er meer dan 5.000, terwijl het laatste decennium een stormachtige groei tot meer dan 20.000 leden te zien heeft gegeven. Dit wordt mede verklaard door de omstandigheid dat de laatste jaren het gezicht van de vereniging minder dan voorheen bepaald wordt door de klimmers.

Halverwege de jaren vijftig traden de KNAV, in de persoon van haar voorzitter M.W. Jolles, en de Koninklijke Bibliotheek met elkaar in contact. Op 11 juli 1956 noteerde bibliothecaris Brummel in zijn KB-dagboek: 'Des middags bezoek van Mr. Jolles over bibliotheek van Alpenvereniging. De tijdschriften zouden geselecteerd moeten worden'. Twee maanden later liet Jolles hem weten dat het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Alpen-Vereniging graag gebruik zou maken van zijn 'vriendelijke bereidwilligheid haar bibliotheek te huisvesten'. Al op 14 november werd de zaak door Jolles en Brummel beklonken. De boeken zouden op korte termijn naar de Koninklijke Bibliotheek overgebracht worden, de tijdschriften zouden in verband met de noodzakelijke selectie nog even in Amsterdam blijven. Over het uitlenen en inzien moesten nog nadere afspraken gemaakt worden. Nog geen maand later, op 14 december, werden de boeken afgeleverd.

Op 12 maart 1957 stelden Jolles en Brummel mondeling een bruikleenovereenkomst in acht punten op. Afsgesproken werd dat de Koninklijke Bibliotheek de collectie bijeen zou plaatsen en zou zorgen voor het binden van de boeken, op kosten van de KNAV. Leden van de KNAV mochten de boeken lenen na door de secretaris van de KNAV geïntroduceerd te zijn bij de bibliothecaris - tot eind jaren zeventig kon men immers alleen op introductie boeken uit de Koninklijke Bibliotheek lenen. De Koninklijke Bibliotheek zou er ook voor zorgen dat er een gedrukte catalogus van de collectie gemaakt zou worden, op kosten van de KNAV, verminderd met het bedrag dat de gewone catalogisering de Koninklijke Bibliotheek kostte.³⁴ Dit contract werd op 30 december 1957 getekend.

Onmiddellijk nadat de boeken binnengekomen waren is voortvarend met de catalogisering begonnen. Al op 11 mei berichtte Brummel aan Jolles dat het einde van de catalogisering in zicht kwam.³⁶ Er werd heen en weer geschreven over tijdschriften, catalogisering van de boeken, bindkosten en dergelijke. In 1958 was de catalogus, een 26 pagina's tellende alfabetische lijst van ongeveer 1.150 boeken, klaar. In 1975 werd opnieuw een catalogus van de inmiddels enigszins gegroeide verzameling gedrukt. Deze catalogus bevat naast een alfabetisch deel een systematisch overzicht en biedt daardoor een duidelijk overzicht wat de collectie van de Alpenvereniging zoal te bieden heeft: boeken in het Duits, Frans, Engels, Italiaans en Nederlands, over de bergsport in het algemeen, maar natuurlijk vooral veel werken over de Alpen en het klimmen en skiën daar, al ontbreken boeken over bijvoorbeeld tochten in de Himalaya niet. Daarnaast bevat de verzameling boeken over EHBO in de bergen, over de techniek van het bergbeklimmen en skieën en over de flora en fauna. Hoewel de meeste boeken uit de twintigste eeuw zijn, is ook een vroeg werk over de Alpen als dat van H.B. de Saussure, *Voyages dans les Alpes* (4 dl., 1779-

1796) met prachtige uitklapplaten aanwezig. En van de Nederlandse diplomaat en ontdekkingsreiziger Ph.C. Visser (1882-1955) zijn negen werken in de collectie aanwezig: een vroeg geschrift als het standaardwerk *Boven en beneden de sneeuwgrens* (Utrecht 1910), maar ook het verslag van de expedities die hij samen met zijn vrouw Jeanette Hooft maakte, *Wissenschaftliche Ergebnisse der niederländischen Expeditionen in den Karakorum und die angrenzenden Gebiete in den Jahren 1922, 1925, 1929/30 (und 1930)* (Leipzig 1935-1938).

Zoals in de bruikleenovereenkomst was vastgelegd, is de collectie bij elkaar geplaatst en wordt deze beheerd als onderdeel van de overige collecties van de Koninklijke Bibliotheek. In totaal gaat het thans om ongeveer 100 tijdschriften en zo'n 1.600 boeken. De KNAV heeft de collectie in de loop der jaren incidenteel aangevuld.

Halverwege de jaren zestig verkreeg de Koninklijke Bibliotheek een verwante verzameling, namelijk de boekerij van de Nederlandsche Ski-Vereeniging. Deze vereniging was opgericht in 1927, als onderafdeling van de toeristenbond ANWB. Het specifieke doel van de vereniging was het verzorgen van skicursussen en het populariseren van de skisport. Deelnemers konden zelfs een skidiploma halen. Al spoedig richtte men zich echter minder op de 'salonskiër', zoals het in 1937 werd omschreven, en meer op de 'sportskiër'. De eerste werd beschreven als iemand die er in de wintermaanden voor zijn genoegen op uit trok.

'Behalve de noodige costumes voor dagelijksch gebruik, nam hij in zijn uitgebreide bagage mede de smoking of rok, en als hij laatstgenoemde feestgewaden niet vrij geregeld 's avonds had benut achtte hij zijn wintervacantie niet geslaagd.' In tegenstelling daarmee beschreef het verslag bij het tweede lustrum de sportieve skiloper, die slechts een rugzak als bagage heeft, en die 'alleen of in gezelschap van andere sportieve kerels de bergen in zwerft'.⁴⁰ Sindsdien is er natuurlijk wel het een en ander veranderd en treft men in de bergen bagage waarschijnlijk geen avondkleding meer aan. De hoge vlucht die de wintersport ook in Nederland nog eens zou nemen was vóór de Tweede Wereldoorlog (en ook in de eerste decennia erna) nog moeilijk te voorzien. De Ski Vereniging leidt echter nog steeds een eigen leven, en richt zich naar de richtlijnen van 1937 nog altijd primair op de sportieve aspecten en minder op het après-ski. A.Th.G. Sandberg, destijds directeur van het bureau van de vereniging, nam in 1966 contact op met Brummel om de boekerij die men beheerde, onder te brengen in de Koninklijke Bibliotheek. Dit resulteerde uiteindelijk in de overdracht van ca. 30 tijdschriften en jaarboeken en ruim honderd boeken die, anders dan de verzameling van de Alpen-Vereeniging, niet bij elkaar zijn geplaatst.

J.W. Roobol

Naam: J.W. Roobol

Beroep: Nederlands-hervormd predikant, 1895-1978

Verwerving: bruikleen van de Stichting Verenigde Openbare Bibliotheken Dordrecht, 1986

Onderwerp: Frans protestantisme

Omvang: ca. 100 oude drukken

Johan Wilhelm Roobol werd op 2 december 1895 te Dordrecht geboren. Hij studeerde theologie aan de Utrechtse universiteit en werd in 1920 als predikant bij de Hervormde Gemeente van Egmond aan Zee bevestigd. Vanaf 1923 volgde hij enkele jaren colleges aan de theologische faculteit van Leiden, die toen bekend stond om haar vrijzinnigheid. Roobol kwam ook op de kansel openlijk voor zijn liberale sympathieën uit. In 1925 beklagde het behoudende kerkbestuur zich hierover, waarop de predikant met aftreden dreigde en vervolgens spoorlags naar Zuid-Frankrijk vertrok om daar tot rust te komen. Een handtekeningentactie van hem welwillende gemeenteleden hield hem tenslotte van zijn voornemen af.

Roobol bleef zijn gemeente trouw en leidde verder, ongehuwd, een sober bestaan. Zijn vakanties bracht hij zoveel mogelijk in zijn geliefde Frankrijk door. Hij maakte daar kennis met het Franse protestantisme en zijn geschiedenis. Dit onderwerp fascineerde hem zodanig dat hij besloot hierover oude Franse boeken te gaan verzamelen. Hij slaagde erin om gedurende zijn leven een honderdtal fraaie en interessante, voor een belangrijk gedeelte in Frankrijk gedrukte werken te verwerven. Op eigen verzoek ging hij op 1 juli 1957 met emeritaat. Roobol overleed te Egmond aan Zee in 1978 en werd te Dordrecht begraven. Hij liet zijn bibliotheek, alsmede een som gelds, na aan de Stichting Verenigde Openbare Bibliotheken Dordrecht, op voorwaarde dat deze de collectie zou uitbreiden met Franse literatuur op protestants theologisch-wijsgerig gebied. Om hieraan te kunnen voldoen sloot de stichting in 1986 een bruikleenovereenkomst met de Koninklijke Bibliotheek. Hierbij werd afgesproken dat de Koninklijke Bibliotheek de collectie zou aanvullen en beschikbaarstellen. Deze overeenkomst betrof tevens verwerving van publicaties die in dit kader op een of andere wijze met de stad Dordrecht te maken hebben.

Om duidelijk te maken in welke context de Roobolcollectie gezien moet worden, volgt hier een beknopte geschiedenis van het Franse protestantisme. Voornamelijk onder invloed van Calvijn drong het nieuwe geloof door in Frankrijk. Omstreeks 1560 werd het door naar schatting twee miljoen Fransen, oftewel een derde van de bevolking, beleden. Door de groeiende godsdienstige, politieke en economische macht der hugenoten voelde de gevestigde orde zich bedreigd. Dit leidde tot acht geloofsoorlogen, de beruchte Bartholomeusnacht (23 augustus 1572), toen 30.000 protestanten werden vermoord, en tenslotte tot het tolerantie-edict van Nantes (1598). Aan het einde van de zeventiende eeuw en onder Lodewijk XV verstoorden opnieuw golven van antiprotstantisme de relatieve rust. Tweehonderdduizend vluchtelingen, waaronder veel predikanten, kwamen naar Duitsland, Engeland, Zwitserland en de Nederlanden, waar zij onder meer aan de wetenschap, de economie en de cultuur belangrijke impulsen gaven. Uiteindelijk bracht de Franse revolutie geloofsvrijheid.

Vanaf hun opkomst wisten de protestanten dankbaar gebruik te maken van het boek als propagandamiddel. De publicatiedrang was ondanks het gevaar van censuur en de kans op vervolging, onstuitbaar. Dit leidde, naast het verschijnen van pseudo-katholieke geschriften van hervormde origine, tot clandestiene drukken in Frankrijk en verboden boeken in het buitenland, soms voorzien van valse drukkersadressen. Een voorbeeld hiervan is *Les plaintes des protestans, cruellement opprimez dans le royaume de France* (Keulen 1686) van de scherpzinnige apologete en predikant uit Charenton Jean Claude (1619-1687). Het boek verscheen kort na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, waarschijnlijk bij een Nederlandse drukker die de titelpagina van het veel voorkomende uitgeverspseudoniem Pierre Marteau voorzag. Op deze wijze werd vermeden dat de Nederlandse overheid in verlegenheid werd gebracht ten opzichte van de Franse.

Een rijke leerstellige en polemiserende literatuur bloeide op, welke gevoed zou worden door generaties Hugenoten die hun opleidingen aan hun eigen academies of in exil hadden genoten.

De verzameling Roobol bestaat voornamelijk uit dogmatische en polemische werken. Opvallend is het aantal bijzondere, thans zeldzame uitgaven uit onder meer Sedan en Saumur, voorheen belangrijke protestantse academiesteden, en de oude hugenotenbolwerken Genève, Charenton en La Rochelle. Zo bevindt zich in de collectie de *Deffense de la confession des eglises reformees de France contre les accvsations du sieur Arnould Iesuite, deduites en vn sermon fait en la presence du Roy à Fontaine-Bleau, par lesquelles il soustient que les passages cottez en marge de nostre confession sont faux et inutiles* (Genève 1636) van Pierre du Moulin (1568-1658). Van slechts één ander exemplaar van deze editie is de verblijfplaats bekend, namelijk de Bibliothèque Municipale te Alençon. Du Moulin was in zijn tijd de meest strijdbare Franse theoloog. In 1588 keerde hij Frankrijk de rug toe en week via Londen naar Leiden uit. Aan de Leidse universiteit doceerde hij enkele jaren filosofie en Grieks. Onder zijn toehoorders telde hij Hugo de Groot. Na het Edict van Nantes werd Du Moulin te Parijs tot predikant

benoemd, in welke hoedanigheid hij ruim twintig jaar in de kerkelijke politiek en in theologische kwesties een leidende rol speelde.

De Franse godgeleerden die naar de Nederlanden vluchtten, vonden er een betrekkelijk vrije pers, een academische leerstoel of een Waalse gemeente. De bekendsten onder hen waren de hoogleraren Samuel Desmarets te Groningen, André Rivet, befaamd exegeet te Leiden, de docenten Jurieu en Bayle, verbonden aan de Illustere School te Rotterdam, en de predikanten Basnage en Saurin uit Den Haag en Benoist uit Delft. De vijf laatstgenoemde refugiés waren het slachtoffer geworden van de groeiende represailles tegen de protestanten, die uiteindelijk culmineerden in de herroeping van het Edict van Nantes in 1685. De onenigheden binnen het Franse protestantisme zouden in het vervolg door hen in de Nederlanden uitgevochten worden. Gelet op hun internationale betekenis verdienen zij hier dan ook speciale aandacht.

Pierre Jurieu (1637-1713) werkte in exil middels zijn geschriften en invloedrijke internationale contacten aan de redding van de Franse gereformeerde kerk. Daar succes uitbleef riep hij de protestanten op tot revolutie. In *La Politique du clergé de France; ou entretiens curieux de deux Catholiques Romains, l'un Parisien et l'autre provincial, sur les moyens dont on se sert aujourd'hui pour détruire la religion protestante dans ce royaume* (Keulen 1681) demonstreert hij duidelijk zijn felle en onverzoenlijke pen. Jurieus strijdlustige houding stuitte bij Jacques Basnage (1653-1723), die eerst in Rotterdam en later in Den Haag op de kansel stond, op grote weerstand. Basnage verkoos een vreedzame weg te bewandelen en werd op grond van zijn diplomatieke gaven door de Staten-Generaal op diverse buitenlandse missies gestuurd, waarbij hij geen kans onbenut liet om voor zijn verdrukke landgenoten op te komen. Tenslotte werd hij door de Staten-Generaal tot officiële historiograaf benoemd. Op geheel andere wijze nam de Rotterdamse docent in de wijsbegeerte Pierre Bayle (1647-1706) deel aan de geloofsstrijd. Hij was aanhanger van Descartes, verdedigde een radicale scheiding tussen de rede en de openbaring en werd een groot voorvechter van tolerantie en gewetensvrijheid. Bayle ergerde zich aan de onwetenschappelijke kritiek die geleerde katholieken op het protestantisme leverden en beschuldigde in zijn *Critique generale de L'histoire du calvinisme de mr. Maimbourg* (Ville-franche 1683) de jezuïet Louis Maimbourg van gemis aan objectiviteit. Voorts wees hij de door de Franse machthebbers getoonde competentie in kerkelijke aangelegenheden categorisch af. Jurieu kon zich niet verenigen met Bayles verlichte denkbeelden. Hij verweet hem onverschilligheid in geloofszaken en wist te bewerkstelligen dat zijn collega uit diens functie werd gezet. Bayle ging zich voortaan wijden aan zijn levenswerk de *Dictionnaire historique et critique*, een verzameling korte biografieën, waarmee hij wereldberoemd zou worden. Eveneens geschiedkundig getalenteerd was de Delftse predikant Elie Benoist (1640-1728). Zijn *Histoire de l'Edit de Nantes* (Delft 1693-1695) wordt tot de klassieken van het protestantisme gerekend. De Hugenoten die zich in het begin van de achttiende eeuw in Den Haag gevestigd hadden en er vertroosting zochten waren bevoorrechte mensen. Gedurende 25 jaar konden zij naar Jacques Saurin (1677-1730) luisteren. Hij wordt beschouwd als de meest begenadigde preker van het Frans protestantisme. Zijn *Sermons sur divers textes de l'Écriture Sainte* (Den Haag 1724-1732), veelvuldig heruitgegeven, getuigen van grote eruditie.

Met uitzondering van Bayles *Dictionnaire* maakten de genoemde titels deel uit van de Roobolcollectie op het moment dat die aan de Koninklijke Bibliotheek werd overgedragen. Sindsdien is door aankoop de omvang verdrievoudigd en met vele zeldzame en kostbare werken verrijkt.

Boek en Jeugd

Naam: Boek en Jeugd

Verwerving: bruikleen, 1997

Onderwerp: kinderboeken

Omvang: ruim 75.000

Een recente aanwinst zijn de kinderboeken van het Informatiecentrum Boek en Jeugd. Dat was tot voor kort een onderdeel van het Nederlands Bibliotheek- en Lectorium Centrum (NBLC), de vereniging van openbare bibliotheken. Boek en Jeugd werd in 1997 ondergebracht bij het Letterkundig Museum. Daarbij werden ook de collecties overgedragen aan het Letterkundig Museum, dat de omvangrijke en belangwekkende verzameling kinderboeken vervolgens in langdurige bruikleen gaf aan de Koninklijke Bibliotheek.

De voorloper van het informatiecentrum, het Bureau Boek en Jeugd, was 45 jaar eerder, in 1952, met zijn werk begonnen. Dat behelsde, zoals het toen heette, de voorlichting over jeugdliteratuur en de promotie van 'het goede kinderboek'. In 1972, de tijden waren inmiddels veranderd, werd Boek en Jeugd een onderdeel van het NBLC. Ook hield Boek en Jeugd zich bezig met voorlichting en boekpromotie, later 'leesbevordering' genoemd. De aanwezige collecties, zowel de kinderboeken zelf als de literatuur over kinderboeken, dienden aanvankelijk als materiaal voor het eigen werk. Daarom werd in de beginjaren alleen 'het goede kinderboek' verzameld: dat had men nodig voor boekpromotie. Bij de beantwoording van de vraag wat goede kinderboeken waren, werden duidelijk pedagogisch-ethisch getinte maatstaven gehanteerd; daaraan had het Bureau Boek en Jeugd tot op zekere hoogte zelfs zijn bestaan te danken. Tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog heerste er grote bezorgdheid over het culturele en maatschappelijke verval van de jeugd. Het goede kinderboek kon, zo was de verwachting, hier een verandering ten goede teweegbrengen. Zo wees Staatssecretaris Cals van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bij de opening van het congres 'Boek en Jeugd' in november 1951 op 'de enorme betekenis, die een goede jeugdlectuur juist in deze tijd van vervlakking heeft'. Dat is ongetwijfeld de reden dat de aanbeveling van dit congres de voorlichting over jeugdlectuur te verbeteren, in goede aarde viel, en het ministerie geld beschikbaar stelde voor Bureau Boek en Jeugd.

Geleidelijk werd het begrip 'het goede kinderboek' steeds diffuser. Onder invloed van de ingrijpende, maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren zestig wilden ouders hun kinderen niet langer vaste codes meegeven van goed en kwaad, maar de voorwaarden scheppen voor een zelfstandige keuze en een kritische instelling. Ook de literaire normen werden rekkelijker: wat goed was voor het ene kind, was voor een ander absoluut niet geschikt. Bij de leesbevordering streefde men daarom naar een breed geschakeerd aanbod, waarmee men zoveel mogelijk kinderen - met alle denkbare verschillen in belangstelling, aanleg en ontwikkeling tot lezen kon stimuleren.

Sinds de jaren zestig werden voor de collectie dan ook zoveel mogelijk Nederlandstalige kinderboeken verzameld, Nederlandse en Vlaamse uitgaven, oorspronkelijk werk en vertalingen, eerste drukken en gewijzigde herdrukken. De collectie groeide zelfs aan twee kanten doordat er ook regelmatig schenkingen binnenkwamen, zowel van bibliotheken als van particulieren. Die varieerden van enkele boekjes tot complete collecties van verzamelaars, auteurs en illustratoren of hun nabestaanden. De laatste jaren was er bovendien een bescheiden budget voor de aanschaf van antiquarische boeken.

Door de groei van de collectie veranderden ook het karakter en de functie: de collectie werd steeds meer gebruikt voor studie en onderzoek, en voor tentoonstellingen. Vanouds is er veel aandacht besteed aan de toegankelijkheid van de verzameling: de geautomatiseerde catalogi zijn zeer gedetailleerd; met behulp van trefwoorden kan bij voorbeeld op onderwerp gezocht worden. De kinderboekencatalogus wordt in samenwerking met andere instellingen stap voor stap uitgebreid tot een Nederlandse centrale catalogus van kinderboeken. Op dit moment omvat dit bestand zes grote verzamelingen kinderboeken in Nederland, die samen goed zijn voor circa 100.000 titels. Het is de bedoeling dat op den duur het bezit van alle belangrijke collecties in dit bestand te vinden is.

De collectie Boek en Jeugd omvat 75.000 kinderboeken, zodat de Koninklijke Bibliotheek die zelf al zo'n 20.000 kinderboeken bezat, nog afgezien van de kinderboeken in het Depot van Nederlandse Publicaties

nu verreweg de grootste kinderboekencollectie van Nederland beheert. De collecties vullen elkaar uitstekend aan: de bestaande collectie van de Koninklijke Bibliotheek bevat relatief veel boeken uit de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw, terwijl het zwaartepunt van de collectie Boek en Jeugd juist daarna ligt. Een bijzonderheid van de laatste is dat Boek en Jeugd de boeken zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat bewaard heeft, met band en stofomslag, waardoor ze zeer geschikt zijn voor tentoonstellingen. De verzameling beslaat voornamelijk verhalende boeken, meer dan 800 meter plank, van Chr. van Abkoude, auteur van *Kruimeltje* en diverse *Pietje Bell*-verhalen, via werken van Dick Bruna, W.G. van de Hulst, Cissy van Marxveldt, Lenie Saris, Annie M.G. Schmidt en Jan Terlouw tot *Twee vrienden uit groep vier* van W. van Zijtveld-Kampert. Maar de collectie omvat ook duizenden informatieve jeugdboeken, sprookjesboeken, prentenboeken, kinder- en jeugdtijdschriften en buitenlandse kinderboeken.

Een heel apart onderdeel is de collectie-Antina de Ru. De meer dan 1.000 ABC-boeken die deze lerares Nederlands na haar pensionering verzamelde, maken de lezertjes, soms op speelse wijze, vertrouwd met het alfabet. Minder spectaculair, maar bijna nog opmerkelijker is een aantal reclameboekjes uit de jaren dertig, die in nog vrijwel ongerepte staat verkeren. Deze goedkope papieren boekjes, die cadeau werden gegeven bij groene zeep of een nieuwe bezem, zijn grotendeels verdwenen: ze zijn stukgelezen en weggegooid. Maar bij een schenking werden tien jaar geleden twee dozen vol ongebruikte boekjes binnengebracht, afkomstig van de zolder van een kruidenier. De grootste waarde van de collectie ligt echter niet in bijzondere stukken of deelcollecties, maar in het geheel, dat samen met de bestaande collectie van de Koninklijke Bibliotheek een uniek overzicht biedt van de Nederlandse kinderboeken in de afgelopen 250 jaar.